

**LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI**

728. SĒJUMS

Valodniecība

Latvistika

**SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA**

VOLUME 728

Linguistics

Latvian Studies

**SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA**

VOLUME 728

Linguistics

Latvian Studies

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

728. SĒJUMS

Valodniecība

Latvistika

UDK 811.174(082)

Va 390

Galvenais redaktors *Dr. habil. philol.* prof. **Andrejs Veisbergs**

Redkolēģija

Dr. habil. philol. prof. **Andrejs Bankavs** (LU Moderno valodu fakultāte)

Dr. habil. philol. prof. **Ina Druviete** (LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte)

Dr. habil. philol. prof. **Ingrīda Kramiņa** (LU Moderno valodu fakultāte)

Dr. habil. philol. prof. **Zaiga Ikere** (Daugavpils Universitāte)

Dr. philol. prof. **Jānis Sīlis** (Ventspils Augstskola)

Dr. philol. prof. **Igors Koškins** (LU Filoloģijas fakultāte)

Dr. philol. asoc. prof. **Lidija Leikuma** (LU Filoloģijas fakultāte)

Dr. philol. asoc. prof. **Silvija Pavidis** (LU Moderno valodu fakultāte)

Dr. philol. asoc. prof. **Olga Ozoliņa** (LU Moderno valodu fakultāte)

Prof. **Aloizs Gudavičus** (Šauļu Universitāte, Lietuva)

Prof. **Krista Vogelberga** (Tartu Universitāte, Igaunija)

Atbildīgā redaktore *Dr. philol.* asoc. prof. **Andra Kalnača**

Latviešu tekstu literārā redaktore **Anitra Pārupe**

Angļu tekstu literārais redaktors **Imants Mežaraups**

Maketu veidojis **Jānis Misiņš**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-825-45-8

© Latvijas Universitāte, 2008

Satura rādītājs

Ievads	6
Laimute Balode	
Varas atspulgs Latvijas vietvārdos <i>The Reflection of Power in Latvian Toponyms</i>	7
Juris Grigorjevs	
Uztverei nozīmīgās eksplozīvo slēdzeņu akustiskās pazīmes <i>The Perceptually Significant Acoustic Features of Plosives</i>	17
Andra Kalnača	
Dzimtes stilistiskās funkcijas latviešu sarunvalodā <i>Stylistic Functions of Gender in Colloquial Latvian</i>	28
Sarma Kļaviņa	
Jāņa Endzelīna akadēmiskās biogrāfijas mazzināma lappuse: Sanktpēterburga, 1907 <i>The Unknown Page in the Academic Biography of Jānis Endzelīns: St. Petersburg, 1907</i>	35
Lidija Leikuma	
Sibīrijas latgaliešu personvārdi laika griežos <i>Personal Names of Latgalians of Siberia During Changing Times</i>	43
Ilze Lokmane	
Politikas valodas semantiskais aspekts <i>The Semantic Aspect of the Language of Politics</i>	81
Dace Markus	
Bērna valoda un vērtību pārdzīvojums <i>Child Language and Value Experience</i>	92
Dzintra Paegle	
Elzas Krūkles „Latveešu pareizrakstības vārdnīca” padomju Krievijā <i>Elza Krūkle's 'Latvian Spelling Dictionary' in Soviet Russia</i>	98
Inta Urbanoviča	
Paronīmijas izpratne un paronīmu noteikšanas kritēriji <i>The Understanding of Paronymy and Criteria for the Determination of Paronyms</i>	110

IEVADAM

2007. gada 7. februārī Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultātē notika lingvistikas jautājumiem veltīta konference – LU 65. konferences Letonikas sekcijas apakšsekcija *Mūsdienu latviešu valodniecība*. Tajā ar referātiem piedalījās LU Filoloģijas fakultātes Baltu valodu katedras docētāji – *Dr. philol.* asoc. prof. Laimute Balode, *Dr. philol.* doc. Juris Grigorjevs, *Dr. philol.* asoc. prof. Andra Kalnača, *Dr. philol.* doc. Sarma Kļaviņa, *Dr. philol.* asoc. prof. Lidija Leikuma, *Dr. philol.* doc. Ilze Lokmane, *Dr. habil. philol.* prof. Dace Markus, *Dr. philol.* asoc. prof. Dzintra Paegle, *Mg. philol.* lekt. Inta Urbanoviča. LU konferences Letonikas sekcija norisinājās sadarbībā ar Valsts pētījumu programmas LETONIKA projektu *Kultūra un vara: mijiedarbība latviešu valodā, literatūrā un folklorā*. Tematiski tam tika pieskaņoti arī lielākā daļa valodniecības apakšsekcijas referātu.

Lai konferencē paustās atziņas būtu izmantojamas dažādu LU Filoloģijas fakultātes bakalaura, maģistra un profesionālo studiju programmu īstenošanā, pieejamas studentiem un valodniecības speciālistiem gan LU, gan citās augstskolās un pētnieciskās institūcijās, referāti apkopoti rakstu krājumā „Latvijas Universitātes Rakstu” Valodniecības sērijā.

Krājuma sastādītāja pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, kas finansējusi projektu „Latviešu valoda mūsdienu kultūras situācijā II” (projekta vadītāja Ilze Lokmane), LU Filoloģijas fakultātes dekānei *Dr. philol.* prof. Ausmai Cimdiņai, LU Rakstu valodniecības sērijas galvenajam redaktoram *Dr. habil. philol.* prof. Andrejam Veisbergam, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Andra Kalnača

Varas atspulgs Latvijas vietvārdos *Reflection of Power in Latvian Toponyms*

Laimute Balode

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra

Visvalža iela 4a, Rīga LV-1050, laimute.balode@lanet.lv
Helsinki universitātes

Slāvistikas un baltistikas katedra

Unioninkatu 40 B, FI-00014, Helsinki, laimute.balode@helsinki.fi

Rakstā ir sniegts neliels ieskats vietvārdos, kas radušies valdošās varas ietekmē, iemūžinot nomenklatūras diktētas personas. Šādi nosaukumi ir zināmi visos laikos un visos kontinentos. Īpaši daudz šādu toponīmu, kuros skaidri jūtama varas roka, ir Krievijas teritorijā. Mūsu tuvējo kaimiņu – Igaunijas un Lietuvas – vēsturē arī bijuši daži varas diktēti pilsētu nosaukumi (*Kingisepa, Kapsuka, Sniečka*). Latvijā kā vienīgais spilgtais piemērs jāmin pilsēta *Stučka* (mūsdienās pārdēvēta par *Aizkraukli*).

Daudz spilgtāk valdošās varas ietekme ir jūtama Latvijas urbanonīmos, īpaši ielu nosaukumos. Tieši ielu nosaukumi ir tas valodas segments, kurā ikvienas varas ideoloģija izpaužas visspilgtāk. Raksta nobeigumā aplūkoti padomju laika Latvijas kolhozu un padomju saimniecību nosaukumu veidošanas principi un īpatnības.

Atslēgvārdi: vietvārdi, oikonīmi, urbanonīmi, kolhozu nosaukumi, varas ideoloģija.

Lai arī rakstam izvēlēts neitrāls nosaukums, tomēr jāatzīst, ka valdošās varas ietekme uz vietvārdiem ir bijusi gan agresīva, gan vardarbīga.

Pēdējo gadu pētījumos par vārdu un identitāti tiek uzsvērts, ka vārdu izvēlas tas, kam ir vara (tas attiecas gan uz personvārdiem, gan uz vietvārdiem). (Daly 1978)

Politiskā vara ir ietekmējusi gan attiecīgā laika antroponīmus, īpaši priekšvārdus, gan toponīmus, bet rakstā galvenā uzmanība veltīta vietvārdiem – pilsētu un citu apdzīvotu vietu nosaukumiem jeb oikonīmiem, ielu nosaukumiem jeb urbanonīmiem, īsi atgādinot pat tādus jau aizmirstus īpašvārdus kā kolhozu nosaukumi Latvijā.

Tādējādi jāatgriežas pagātnē. Cik senā? Nomenklatūras diktēti vietvārdi ir bijuši visos vēstures laikposmos un visās valstīs. Pasaules onomastikā tie nav nemaz tik reti sastopami gadījumi. Tālāk minēti vairāki šāda tipa oikonīmu piemēri, kas ir bijuši vai joprojām atrodami pasaules kartē.

Aleksandrija (*Ἀλεξάνδρεια, Aleksándreia*) – Ēģiptes otrā lielākā pilsēta. To dibinājis *Aleksandrs Lielais* aptuveni 334. gadā pirms Kr.

Konstantinopole (*Κωνσταντινούπολη, Constantinople*), pirms tam *Bizantija*, vēlāk *Istambula*, latv. *Stambula*. 330. gadā pēc Romas imperatora *Konstantīna Lielā* jeb *Konstantīna I* pavēles *Bizantija* pārdēvēta par *Konstantinopoli*.

Šo toponīmu parādīšanos šķir daudzi gadsimti. Tāda pati tendence vērojama arī citos kontinentos. Piemēram, Austrālijā Dienvidaustrālijas štata galvaspilsēta **Adelaide** (*Adelaide*) nosaukta par godu Anglijas karalienei *Adelaidei*, Viljama IV sievai. Tā dibināta 1836. gadā.

Arī pasaules otrā malā – Ziemeļamerikas kontinentā – var minēt kaut vai Amerikas Savienoto Valstu galvaspilsētu **Vašingtonu** (*Washington*), kas nosaukta Amerikas pirmā prezidenta (1789–1797) Džordža Vašingtona (*Georg Washington*) vārdā. Pilsēta dibināta 1791. gadā.

Mazāk pazīstams piemērs ir ASV pilsēta **Dalasa**, kas 1845. gadā tika nosaukta ASV viceprezidenta (1845–1849) Džordža Dalasa (*George Mifflin Dallas*) vārdā. Lai gan par šo vietvārdu ir arī citas hipotēzes – tiek minētas vismaz 5 personas ar attiecīgo uzvārdu, kas varētu būt „vainojamas” toponīma dzimšanā.

Amerikas Savienotajās Valstīs ir vairāki vietvārdi (štatu nosaukumi), kas radušies nevis no Amerikas pamatiedzīvotāju, bet gan no angļu kolonistu – valdnieku vārdiem.

Mērilenda (*Mariland, latīņu Terra Mariae*) – štats nosaukts Anglijas, Skotijas un Īrijas karalienes Henrietas Marijas (*Queen Henrietta Maria, 1609–1669*) vārdā.

Virdžīnija (*Virginia*) – štats nosaukts par godu Anglijas karalienei Elizabetei I (1558–1603), kas bija zināma kā *Virgin Queen* – karaliene jaunava, jo nekad nav bijusi precējusies.

Karolīna (*Carolina*) – province nosaukta par godu Anglijas karalim Kārlim I (*King Charles I, latīņu valodā Carolus, 1625–1649*). Mūsdienās ir gan Ziemeļkarolīnas, gan Dievidkarolīnas štats.

Džordžija (*Georgia*) – štats, kas nosaukts par godu Anglijas karalim Džordžam II (*King George II, 1727–1760*).

Jāpiebilst, ka šajā gadījumā netiek runāts par jaunatklājēju vārdiem un to iemūžināšanu (kā vietvārdos *Amerika, Beringa jūra, Bermudu salas*), bet tikai par valdošās varas uzspiestiem vārdiem.

Ievērojami vairāk šādu toponīmu, kur skaidri jūtama varas roka, ir mūsu austrumu kaimiņū – Krievijas teritorijā.

Jekaterinburga – pilsēta dibināta 1723. gadā un nosaukta carienes *Katrīnas* (kr. *Екатерина*) vārdā. Pēc tam par godu padomju valsts un partijas darbiniekam Jakovam Sverdlovam pārdēvēta par *Sverdlovsku* (1924–1991), bet mūsdienās atkal tiek saukta par *Jekaterinburgu*.

Caricina (1598–1925) – **Staļingrada** (1925–1961) – mūsdienās *Volgograda*.

Bobriki (līdz 1934. g.) – *Staļinogorska* (1934–1961) – mūsdienās zināma kā *Novomoskovska*.

Tvera (12. gs.) – *Kaļiņina* (1931–1990) – mūsdienās *Tvera*.

Mūsu tuvējo kaimiņu – igauņu un lietuviešu vēsturē arī bijuši daži šādi varas diktēti pilsētu nosaukumi.

Sāremā salas jeb Sāmsalas galvaspilsēta *Kuresāre* (vēsturiskos avotos minēta kopš 1381. g.), par godu igauņu boļševistiskās organizācijas vadītājam Viktoram Kingisepam, kas dzimis šajā apvidū, pārdēvēta par *Kingisepu* (ig. *Kingisepp*) (1952–1988). Mūsdienās tā atguvusi savu iepriekšējo nosaukumu *Kuresāre*. Starp citu, Krievijā, netālu no Sanktpēterburgas, ir cita pilsēta, ko joprojām sauc par *Kingisepu*. Tās agrākais nosaukums ir *Jama* (*Яма*) vai *Jamskijgorodoka* (dibināta 1384. g.). Vēlākā laikā parādās ģermanizēta forma *Jamburga* (*Ямбург*).

Lietuvā ir divi uzskatāmi piemēri pilsētu pārdēvēšanai padomju varai uzticīgo darbinieku vārdos.

Marijampole (liet. *Marijampolė*) – kā apdzīvota vieta minēta 1667. gadā, kā pilsēta pazīstama jau kopš 1792. gada. 1956. gadā tika nosaukta Lietuvas Komunistu partijas dibinātāja Vinca Kapsuka vārdā – *Kapsuka* (liet. *Kapsukas*). 1989. gadā tā atguva agrāko nosaukumu.

Lietuvas pilsēta *Sniečka* (liet. *Sniečkus*), kas izveidojusies padomju gados (1977. g.) un plašāk zināma sakarā ar Ignalinas atomelektrostacijas būvniecību, ir nosaukta Lietuvas KP vadītāja Antana Sniečkus vārdā. Starp citu, ir bijuši dažādi interesanti priekšlikumi, izvēloties šai vietai vārdu: liet. *Broluva* (pēc analogijas ar *Bratsku* Sibīrijā), *Tarybiškės* (pēc analogijas ar *Sovetsku*), *Taikuva* (pēc analogijas ar *Mirniju*), pat *Atomava* (it kā pat japāņiem viegli izrunājams vietvārds), bet nomenklatūras spaidis bijis stiprāks – pilsēta nosaukta minētā Komunistiskās partijas darbinieka vārdā. Lietuvas neatkarības gados tā pārdēvēta par *Visaginu* (blakus ir *Visagina ezers*, kas pazīstams daudzo čūsku dēļ; tāpēc tautas etimoloģija šo vārdu skaidro kā liet. *visi ginasi* ‘visi aizstāvas’). Ir ziņas, ka lietuviešu onomastikas speciālists Aleksandrs Vanags ieteicis šo pilsētu dēvēt *Drūkšu* vārdā. Ir bijis priekšlikums arī nosaukt par *Sēļiem*, bet šie ieteikumi nav guvuši atbalstu.

Pārlūkojot Latvijas vietvārdus gadsimtu gaitā, jāatzīst, ka, par laimi, mūsu toponīmiskajai tradīcijai nav raksturīgi nosaukt pilsētas godājamu vai izcilu personu vārdos, resp., nav daudz tādu pilsētvardu, kurus būtu diktējusi varas nomenklatūra.

Vienīgais spilgtais piemērs ir pilsēta *Stučka*, ko mūsdienās dēvē par *Aizkraukli*.

1967. gadā Daugavas labajā krastā tika dibināta jauna pilsēta, ko sauca par *Stučku* (Latvijas Komunistiskās partijas vadītāja Pētera Stučkas vārdā). 1991. gadā pilsētu pārdēvēja par *Aizkraukli*. Tas ir sens vārds – 1206. gadā vācu krustneši nodedzina lībiešu pili, kuras nosaukums avotos ir *Ascrate*, krievu tekstos *Скровень* (Konv. 1910, 38). Senās hronikās ir minētas dažādas *Aizkraukles* vārda formas: *Asscrade*, *Ascrade*, *Ascrath*, *Aschrade*, bet iedzīvotāji saukti par *Ascradenses* (Indriķa hronika, 434).

Ielūkojoties tālākā pagātnē, ar jautājuma zīmi varētu minēt arī citu Latvijas pilsētu un apdzīvotu vietu nosaukumus:

Valmiera – Vidzemes ziemeļdaļas pilsēta, kas ir ietilpusi latgaļu apdzīvotajā Tālavas novadā. 13. un 14. gadsimta hronikās tā saukta vācu valodā *Wolmahr*, *Waldemer*, *Wolmar*, *Woldemar*, *Woldemer*, *Voldemarsburg*, latīņu valodā *Voldemaria*, *Wolmaria*, krievu valodā *Володимирея*. Domājams, ka laika gaitā ir zudusi skaņa *-d-*. Acīmredzot pilsētas nosaukums atvasināts no personvārda *Voldemārs* vai pat krievu *Vladimir*. J. Endzelīns ir izteicis domu, ka senās pils valdnieks bijis *Valdmiers* vai *Valdimiers*. Grūti noskaidrot, kādai personai par godu ir dots šis nosaukums, tomēr visticamāk, ka tam ir personvārdiska cilme (Bušs 1988, 9). Eksistē divas populārākās izcelsmes hipotēzes: pirmā versija ir saistīta ar Pleskavas kņazu Vladimiru Mstislaviču, kas 1212. gadā ticis padzīts no Pleskavas un iecelts par Idumejas novada fogtu jeb soģi; otrā versija pilsētas nosaukumu saista ar Dānijas karali Valdemāru II, kuram kādā kaujā ar Livonijas iedzīvotājiem uzvarēt palīdzējis no debesīm atsūtīts karogs (Latvijas pilsētas, 1999, 547, 548).

Jēkabpils (v. *Jakobstadt*). Senāk bijušas divas pilsētas: Daugavas kreisajā krastā atradusies seno plostnieku un strūdzinieku pilsēta, kurai hercogs Jēkabs 1670. gadā devis savu vārdu un dāvinājis zemi. Savukārt otra pilsēta – Daugavas labajā krastā – Krustpils – vēsturiskajos avotos minēta jau 1237. gadā, bet 1962. gadā tā apvienota vienā pilsētā ar Jēkabpili. Nosaukums *Jēkabpils* ir viens no nedaudzajiem pilsētu vārdiem, kam ir antroponīmiska cilme: tas darināts no Kurzemes hercoga *Jēkaba* vārda un nomenklatūras vārda *pils*.

Alsviķi, agrāk *Alsviķis* (v. *Alswig*) – apdzīvota vieta Vidzemes ziemeļdaļā. Tās nosaukums, domājams, radies no vācu personvārda (Lvv I 23), sal. vācu uzvārdu *Halswik* (?). Apvidus „...ordeņa laikos bijis Alsviķu ģimenes lietošanā, no kam tas dabūjis savu vārdu” (Konv. 1910, 89).

Pāvilosta (v. *Paulshafen*) – ciems un osta Kurzemes rietumdaļā, Sakas upes grīvā. Kādreiz šajā vietā atradusies kuršu apdzīvota vieta *Saceze* jeb *Sacese*, kas minēta 1230. gada dokumentos. Kādā 1386. gada dokumentā aprakstīta *Sakas* mūra pils (1290. g.), pie kuras bijusi osta ar bāku un veidojusies pilsēta. 1702. g. kartē minēts nosaukums *Sakenmünde*, burtiski ‘Sakas grīva’. Apdzīvota vieta saukta arī par *Sakaleju*. 1879. gada 16. maijā Upesmuižas barons Oto fon Lilienfelds (*Otto Friedrich von Lilienfeld*), vēloties izveidot ostu, Sakas upes grīvā svinīgā ceremonijā iemūrējis loču mājas pamatakmeni, un tajā pašā dienā iesvētīšanas ceremonijā nākamā pilsēta par godu barona brālim gubernatoram Pāvilam fon Lilienfeldam (*Paul von Lilienfeld*, arī *Павел Федорович Лилиенфельд*) ieguvusi nosaukumu *Paulshafen* jeb *Pāvilosta*. (Laumane 1996, 95, 160, Latvijas pilsētas 1999, 336).

Daudz spilgtāk varas roka ir jūtama urbanonīmos, īpaši ielu nosaukumos. Bieži vien jābrīnās, kā vēstures riteņi ir maluši šos nosaukumus (plašāk par to sk. Balode 2003, 3–11). Pazīstamākais piemērs ir lielākās Rīgas ielas nosaukums (posmā no Elizabetes ielas līdz Gaisa tiltam):

Aleksandra iela (1859¹) > *Lielā Aleksandra iela* (1861) > *Brīvības iela* (1923) > *Ādolfa Hitlera aleja* (1942) > *Brīvības iela* (1944) > *Leņina iela* (1950) > *Brīvības iela* (1990).

Tomēr tagadējais *Brīvības ielas* vārds nav vienīgais šāds vairākkārtējas pārdēvēšanas piemērs, kas skaidri kā uz delnas atklāj valdošās varas ietekmi:

Lazaretis iela (18. gs.)² > *Eifonijas iela* (19. gs. sāk.) > *Nikolaja iela* (1858) > *Valdemāra iela* (1923) > *Hermana Gēringa iela* (1942) > *Valdemāra iela* (1944) > *Gorkija iela* (1953) > *Krišjāņa Valdemāra iela* (1990).

Basteja bulvāris (1861) > *Zigfrīda Meierovica bulvāris* (1929) > *Padomju bulvāris* (1941) > *Vācu Ordeņa gatve* (1942) > *Padomju bulvāris* (1944) > *Basteja bulvāris* (1990).

Ebreju kapu iela (1868) > *Ebreju iela* (1885) > *Žīdu iela* (1923) > *Rundēnu iela* (1938) > *Nirzas iela* (1942) > *Rundēnu iela* (1944) > *Jēkaba Alkšņa iela* (1967) > *Ebreju iela* (1990).

Daudzkārtējai pārdēvēšanai ir bijuši pakļauti arī Rīgas pilsētas laukumi:

Marsa laukums (1843) > *Parādes laukums* (1858) > *Esplanādes laukums* (1867) > *Komunāru laukums* (1919) > *Esplanāde* (1919) > *Vienības laukums* (1934) > *Komunāru laukums* (1941) > *Esplanāde* (1942) > *Komunāru laukums* (1944) > *Esplanāde* (1990).

1940.–1941. gadā padomju vara steidza ideoloģizēt ielu nosaukumus, pārdēvējot tos politisko un sabiedrisko darbinieku vārdos.

Analoģiski rīkojās vācu okupācijas vara 2. pasaules kara gados: 1942. gadā tika pārdēvētas 102 Rīgas ielas un laukumi (*Adolf-Hitler-Straße*, radās *Gotenhafener Straße*, *Zoppoter Straße*, *Alfred-Rosenberg-Ring*), bet 1944. gadā pārdēvējumus atcēla.

Pēc kara – 1948. gadā un it īpaši 1950. gadā – padomju laika pārdēvēšanas tendences turpinājās: 1950. gadā tika pārdēvētas vēl 57 ielas. Šajā laikposmā parādījās *Leņina*, *Kārļa Marksa*, *Fridriha Engelsa*, *Hercena*, *Ogarjova*, *Beļinska*, *Mičurina iela*, *Čerņiševska laukums* u. c. (Rīgas ielas, I, 57).

Latvijas galvaspilsētas un citu pilsētu ielās vācu un padomju okupācijas vara centās iemūžināt savu vadoņu, kaujinieku, partijas biedru, militāro darbinieku un pagrīdē strādājošo vārdus. It īpaši tas izpaudās Rīgā:

Tērbatas iela (1885, 1919, 1990) > *Pētera Stučkas iela* (1955),
Tēriņu iela (1902, 1990) > *Roberta Pelšes iela* (1961),
Grēcinieku iela (16. gs., 1990) > *Sudmaļa iela* (1950),
Prūšu iela (1932, 1991) > *Eduarda Smiltēna iela* (1950),
Kleistu iela (1960, 1990) > *Jēkaba Petersa iela* (1976),
Vašingtona laukums (1931, 1944, 1991) > *Fabriciusa laukums* (1950).

¹ Gadskaitlis aiz ielas nosaukuma rāda tā pirmo fiksējumu vai arī oficiālā pārdēvējuma gadu.

² Līdz 19. gs. beigām oficiālie ielu nosaukumi bija tikai vācu valodā.

Ideoloģiskā ziņā svarīgi bija padomju kosmonautu vārdi, un arī tie atspoguļojās Rīgas urbanonīmos:

Ropažu iela (1902, 1990), pirms tam *Vecā Pēterburgas šoseja* (1900) > *Gagarina iela* (1961),

Buļļu iela (1923, 1990), pirms tam *Buļļu muižas iela* (1880) > *V. Tereškovas iela* (1963),

Kurzemes prospekts (izveidots 1990) > *Komarova prospekts* (1968).

Tomēr ne tikai personvārdi liecina par valdošo ideoloģiju. To atklāj arī attiecīgu ciittautu vietvārdu iekļaušana ielu nosaukumos. Piemēram, 1. pasaules kara laikā (1915. g.) pēc Krievijas varas iestāžu spiediena tika pārdēvētas 23 Rīgas ielas, kuru nosaukumi līdz tam bija saistīti ar Vāciju vai Rietumeiropas kultūru:

Višbijas prospekts > *Volgas prospekts*,

Dancigas iela > *Dņepras iela*,

Štrālzundes iela > *Urālas iela*,

Mēmeles iela > *Suras iela*,

Hamburgas iela > *Ladogas iela*,

Lībekas iela > *Oņegas iela* (Rīgas ielas, I, 54).

Vācu okupācijas vara 1917. gadā šos pārdēvējumus atcēla.

Par tādu pašu tendenci liecina arī vairāki vēlāka laikposma piemēri. Daudzas ielas tika nosauktas vai pārdēvētas slavenos (galvenokārt ar kaujas vietām saistītos) Krievijas vai Padomju Savienības vietvārdos:

Latgales dārzs (1937) > *Maskavas dārzs* (1945),

Elijas iela (1885, 1991), agrāk *Jāņa iela* (1794) > *Odesas iela* (1950),

Jēzusbaznīcas iela (1885, 1942, 1991) > *Sevastopoles iela* (1950),

Praulienas iela (1991) > *Perekopa iela* (1983),

J. Grestes iela (1996) > *Kahovkas iela* (1983).

Arī galvenie padomju svētki tika popularizēti ielu vārdos:

Kurzemes iela Jūrmalā > *1. maija iela*,

Prāmju iela Jūrmalā > *8. Marta iela*,

Kārsas iela Jūrmalā > *21. jūlija iela*,

Zemitāna laukums (1930, 1998) Rīgā > *21. jūlija laukums* (1941, 1944).

Ielu nosaukumos atspoguļojās arī padomju pamatvērtību sistēma:

Skautu iela Jūrmalā > *Pionieru iela*,

Pils laukums (18. gs.) Rīgā > *Pionieru laukums* (1941, 1944),

Jurģu iela Jūrmalā > *Komjaunatnes iela*,

Kalpaka bulvāris (1923, 1990) Rīgā > *Komunāru bulvāris* (1941, 1944),

11. novembra krastmala (1934, 1990) Rīgā > *Komjaunatnes krastmala* (1948),

Latgales iela Jūrmalā > *Oktobra iela*,
Ventspils šoseja Jūrmalā > *Sarkanarmijas iela*,
Reformātu iela (1861) Rīgā > *Sarkanās Gvardes iela* (1950),
Lībiešu iela Jūrmalā > *Stahanoviešu iela*,
Matīsa iela Rīgā (1885, 1990) > *Revolūcijas iela* (1950),
Uzvaras parks Rīgā (1923, 199?) > *Kongresa parks* (1961), vēlāk *PSKP XXII kongresa parks* (1963),
Rātslaukums (14. gs., 1999) > *Latviešu Sarkano Strēlnieku laukums* (1965).

Padomju laikā tikai Rīgas centrā vien tika pārdēvētas 164 ielas, nepieminot jaunradītos ideoloģiskas nokrāsas ielu nosaukumus jaunajos mikrorajonos.

Pirmajos desmit neatkarības gados vairāk nekā 140 ielu nosaukumus Rīgā atjaunoja (45 Jūrmalā). Vairums ielu atguva savus bijušos nosaukumus:

Elizabetes iela (1812) > *Kirova iela* (1940, 1944) > *Elizabetes iela* (1991),
Katoļu iela (1861) > *Kijevas iela* (1941, 1950) > *Katoļu iela* (1993),
Nīcgales iela (1936) > *Andreja Jerjomenko iela* (1974) > *Nīcgales iela* (1991).

Mainoties valdošajai varai, Rīgas ielu nosaukumos ir vērojama arī semantikas maiņa:

Bruņinieku iela (1859) > *Aizsargu iela* (1935) > *Sarkanarmijas iela* (1944) > *Bruņinieku iela* (1990),
Svētceļnieku iela (1923) > *Ceļinieku iela* (1940, 1944),
Bīskapa gāte > *Muzeja iela* (1950) > *Bīskapa gāte* (1990),
Katoļu gāte (1923) > *Poļu gāte* (1987),
Debesbraukšanas iela (1936, 1942) > *Mēness iela* (1940, 1944),
Centrāltirgus iela (1932, 1990) > *Kolhozieku iela* (1950),
Vecie Ebreju kapi (1725, 1990) > *Komunistisko Brigāžu parks* (1960).³

Šķiet, ka tieši ielu nosaukumi ir tas valodas segments, kurā ikvienas varas ideoloģija izpaužas visspilgtāk.

Raksta nobeigumā sniegts neliels ieskats par Padomju Latvijas kolhozu un padomju saimniecību nosaukumu veidošanas principiem, jo tieši tajos īpaši uzskatāmi izpaužas varas ietekme. Daudzi mūsdienās vairs neatceras, ka pat 20. gs. 70. gados un 80. gadu beigās Latvijā vēl bija 300 kolhozu un 200 padomju saimniecību.⁴ Aplūkojot to nosaukumus, vērojams īpašs oriģinalitātes trūkums. Latvijā šajos gados ir bijuši:

10 kolhozi ar nosaukumu „*Draudzība*” (Cēsu, Jelgavas, Limbažu, Saldus, Stučkas, Talsu, Tukuma, Valkas, Valmieras, Ventspils raj.),

³ Plašāk par Rīgas ielu nosaukumiem sk. Dambe 1990, Balode 2003, Balode 2004.

⁴ Dati ņemti no Latvijas PSR Valsts agrorūpnieciskās komitejas iestāžu un organizāciju saraksta, 1988. 10. 01. Plašāk par Latvijas kolektīvo saimniecību nosaukumiem sk. Balode 1989, 172–175.

- 8 nosaukumi „*Uzvara*”,
- 7 kolhozi ar nosaukumu „*Cīņa*”,
- 6 kolhozi ar nosaukumu „*Vienība*”,
- 5 kolhozi ar nosaukumu „*Druva*”,
- 4 kolhozi ar nosaukumu „*Zelta druva*”, 4 kolhozi ar nosaukumu „*Nākotne*”, 4 kolhozi ar nosaukumu „*Komunārs*”,
- 3 kolhozi ar nosaukumu „*Straume*”,
- 2 kolhozi ar nosaukumu „*Dzirkstele*”, 2 kolhozi ar nosaukumu „*Rīts*”, 2 kolhozi ar nosaukumu „*Rosme*”, 2 kolhozi ar nosaukumu „*Vārpa*”.

Pārsteidzoši un pat paradoksāli ir tas, ka Latvijā bijis tikai viens kolhozs ar nosaukumu „*Padomju Latvija*” (Rīgas raj.), bet pat divi kolhozi ar nosaukumu „*Sovetskaja Latvija*” (Krāslavas un Ludzas raj.).

Pārlūkojot Latvijas kolhozu nosaukumu alfabētisko sarakstu, acīs krīt kāda īpašības vārda *sarkanais*, *sarkanā* izcelšana. Sava laika politiskajā un vēsturiskajā situācijā šis adjektīvs bija pašsaprotams:

„*Sarkanā ausma*” (Preiļu raj.), „*Sarkanā bulta*” (Ventspils raj.), „*Sarkanais karogs*” (Cēsu raj.), „*Sarkanais Oktobris*” (Cēsu raj.), „*Sarkanais partizāns*” (Balvu raj.), „*Sarkanais stars*” (Madonas raj.), „*Sarkanais strēlnieks*” (Rīgas raj.), „*Sarkanā zvaigzne*” (Jelgavas raj.).

Lai gan latviešu vietvārdus nav ieteicams darināt, iekļaujot skaitļa vārdus (tas ir pretrunā ar topoderivācijas tradīcijām), taču Latvijā bija 3 kolhozi „*Pirmais Maijs*” (Alūksnes, Saldus un Tukuma raj.), kā arī *PSRS 60. gadadienas padomju saimniecība* (Krāslavas raj.), *PSKP 22. kongresa kolhozs* (Rēzeknes raj.), *PSKP 25. kongresa kolhozs* (Daugavpils raj.), *PSKP 25. kongresa padomju saimniecība* (Jēkabpils raj., kur ir tik īss un skaists ciema vārds – *Sala*). Un kā „kronis” teiktajam ir astoņus vārdus garais nosaukums – *Lielās Oktobra sociālistiskās revolūcijas 60. gadadienas padomju saimniecība* (Dobeles raj.). Šādos gadījumos runā parasti stājas spēkā tā saucamais valodas ekonomijas likums, un nosaukumi patvaļīgi tiek saīsināti un izkropļoti.

Par agrāk pieminēto tendenciozo personvārdu lietojumu liecina arī kolhozu un padomju saimniecību nosaukumi:

- 3 *O. Oškalna kolhozi* (Cēsu, Ogres un Preiļu raj.),
- 2 *I. Sudmaļa kolhozi* (Liepājas un Valmieras raj.),
- 2 *L. Paegles kolhozi* (Gulbenes un Limbažu raj.),
- P. Stučkas padomju saimniecība* (Daugavpils raj.),
- J. Fabricius kolhozs* (Ventspils raj.),
- 4 *K. Marksa kolhozi* (Jēkabpils, Liepājas, Preiļu, Tukuma raj.),
- 3 *Kirova kolhozi* (Madonas, Preiļu un Rēzeknes raj.),
- 3 *Ždanova kolhozs* (Balvu, Daugavpils, Dobeles rajonā),
- 2 *Suvorova kolhozi* (Dobeles un Preiļu raj.),
- Dzeržinska kolhozs*,

*Čapajeva kolhozs,
Matrosova padomju saimniecība,
Frunzes kolhozs.*

Minētajos gadījumos sarunvalodā vārdkopa bieži tika nomainīta ar īpašvārda nominatīva formu, un radās tādi absurdi valodas kuriozi kā „Matrosovs” jau beidzis sēju”, „Čapajevs” nav izpildījis plānu” (par to trāpīgi izteicies V. Artavs savās parodijās).

Atsevišķi jārunā par V. I. Leņina vārda „eksploatēšanu” saimniecību nosaukumos. Latvijas teritorijā bija:

*9 Leņina kolhozi,
2 kolhozi „Leņina ceļš”,
2 kolhozi „Leņina karogs”,
„Leņina dzirkstele”,
Iļjiča kolhozs.*

Savulaik lietuviešu žurnālists A. Čekolis (A. Čekuolis) šo tik izplatīto parādību ir nosaucis par elkdievību (*Gimtasis Kraštas*, 1988, 20. –26. okt.).

Acīs krīt arī krieviskie saimniecību nosaukumi Latvijas teritorijā, piemēram:

2 kolhozi „Zarja”, 2 kolhozi „Iskra”, 2 kolhozi „Mirnij”, kā arī kolhozi „Borec”, „Komsomoļec”, „Udarņik”, „Znamja Oktjabrja”, „Putj Leņina”, „Leņiņec”, „Voshod”, „Molodaja Gvardija”, „Krasnoje znamja”, „30 let Oktjabrja”.

Lielākoties tie bija Latvijas austrumu rajonu saimniecību nosaukumi.

Šie daudzie rakstā pieminētie dažādos gadsimtos radušies toponīmiskie piemēri no pasaules un tostarp no Latvijas apdzīvoto vietu, ielu un arī kolektīvo saimniecību nosaukumu klāsta rada iespēju saskatīt, kā vara iedarbojas uz sabiedrību un pilsoņa zemapziņu, vienlaikus gan audzinot un izglītojot to sev vēlamajā virzienā, gan uzliktot šiem nosaukumiem savu nepārprotamu zīmogu.

Vai šī tendence jau pieder pagātnei? Tas lai paliek atklāts jautājums, jo vara darbojas arī mūsdienās ar tiem pašiem vai ļoti līdzīgiem paņēmieniem.

Saīsinājumu saraksts

ig. – igauņu valodā
kr. – krievu valodā
latv. – latviešu valodā
liet. – lietuviešu valodā
v. – vācu valodā

Literatūra

1. Balode L. Kā sauksim kolhozus? // *Valodas aktualitātes – 1988*. Rīga: Zinātne, 1989, 172–175.
2. Balode L. Ielu nosaukumi zem vēstures riteņiem // *Valoda vēstures dzirnakmeņos. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 130. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli*, 2003. gada 20.–21. februāris, Rīga, 2003, 3–11.
3. Balode L. Personvārdi Rīgas ielu nosaukumos // *Tavs vārdadienu kalendārs – 2005, 2006, 2007*, Rīga: Nordic, 2004, 425–435.
4. Bušs O. Vietvārdi stāsta. Valmiera // *Draugs*, 1988, Nr. 5, 9.
5. Daly M. *Gyn/Ecology: The Metaethics of Radical Feminism*. Beacon Press, Boston, 1978.
6. Dambe V. Rīgas ielu nosaukumi // *Onomastica Lettica*, Rīga: Zinātne, 1990, 5–20.
7. Indriķa hronika. – *Bibliotheka Baltica*. Ā. Feldhūna tulkojums. Ē. Mugurēviča priekšvārds un komentāri. Rīga: Zinātne, 1993.
8. *Konversācijas vārdnīca* (burtnīcās). 2. izdevums, Rīga, 1910.
9. *Latvijas pilsētas*. Enciklopēdija. Rīga: Preses nams, 1999.
10. Laumane. L. *Zeme, jūra, zvejvietas*. Rīga: Zinātne, 1996.
11. Lvv I – Endzelīns J. *Latvijas PSR vietvārdi*. I d. 1. sēj. A–J. Rīga, 1956.
12. *Rīgas ielas*, I, Rīga: Priedaines, 2001.
13. *Rīgas ielu, laukumu, parku un tiltu nosaukumu rādītājs (no 18. gs. līdz mūsdienām)*. Rīga: Rīgas vēstures un kuģniecības muzejs, 2001.
14. Room A. *Place-names of the world*. Newton Abbat, 1974.
15. <http://www.wikipedia.com>

Summary

This article gives a short review on the impression of the authorities coining new toponyms. There are examples of such type of place-names all over the world – in all continents and in different historical periods. Especially there is a large number of oikonyms with clear ideological colour in Russia. Luckily there are not so many toponyms given in honour of ruling class leaders in the Baltic countries: Kapsukas, Sniečkus in Lithuania, Kingisepp in Estonia and Stučka in Latvia. All these names were coined in Soviet times, but they have been changed nowadays. Much stronger impact of ruling power could be seen in street-names and also in the names of collective farms of Soviet times in Latvia.

Uztverei nozīmīgās eksplozīvo slēdžu akustiskās pazīmes

The Perceptually Significant Acoustic Features of Plosives

Juris Grigorjevs

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte

Baltu valodu katedra

Visvalža ielā 4a – 222, Rīga, LV-1050

juris.grigorjevs@lu.lv

Meklējot uztverei nozīmīgās eksplozīvo slēdžu akustiskās pazīmes, eksperimentāli tika pārbaudītas dažādas pasaules fonētiķu paustās atziņas un teorijas. Eksplozīvo slēdžu nošķiršanai no citām skaņām par pamatu izmantojama slēguma posma un eksplozijas posma spektrālā aina. Kaut arī eksplozijas posma spektrs dažādās vietās artikulētiem slēdžiem ir atšķirīgs, slēdžiem /p/, /b/ un /t/, /d/ tas ir pārāk īss, lai dzirde to spētu analizēt, un tāpēc uzskatāms par nebūtisku. Šo slēdžu eksplozijas īsums, ko raksturo maza balsīguma sākuma laika vērtība, tomēr var tikt izmantots, lai nodalītu /p/, /b/ un /t/, /d/ no dorsālajiem slēdžiem /k/, /g/ un /k/, /g/. Eksperimentu rezultāti ir apliecinājuši, ka bilabiālie slēdži /p/, /b/ un dentālie slēdži /t/, /d/ savstarpēji ir nošķirami un pietiekami labi atpazīstami, pamatojoties uz formantu pārejās ietvertu informāciju. Palatālo slēdžu /k/, /g/ un velāro slēdžu /k/, /g/ savstarpējai nošķiršanai un auditīvai atpazīšanai pamatā izmantojama eksplozijas posma spektrālā informācija, jo šī posma garums pat balsīgajiem slēdžiem ir pietiekams, lai dzirde to spētu spektrāli analizēt. Dorsālajiem slēdžiem formantu pārejas papildina eksplozijas spektra sniegto informāciju par slēdža artikulācijas vietu. Tā kā pagaidām nav plašu un sistemātisku latviešu valodas eksplozīvo slēdžu akustisko pazīmju pētījumu, šajā publikācijā izmantoti nelielā pilotpētījumā un studentu bakalaura darbu izstrādes procesā iegūtie dati. Turpmāk ir jāveic plaši un sistemātiski pētījumi, nosakot ne tikai eksplozīvo slēdžu, bet arī citu līdzskaņu grupu akustiski auditīvās pazīmes un sniedzot pēc iespējas vispusīgu latviešu valodas līdzskaņu sistēmas raksturojumu.

Atslēgvārdi: eksplozīvie slēdži, eksplozijas posms, formantu pārejas, lokuss.

Pasaules fonētikas praksē notiek plaši un sistemātiski dažādu valodu skatniskā inventāra pētījumi. Šo pētījumu rezultāti vispilnīgāk vienviet atspoguļoti Starptautiskās fonētikas asociācijas (*International Phonetic Association – IPA*) rokasgrāmatā (IPA 1999) un asociācijas izstrādātajā Starptautiskajā fonētiskajā alfabētā (*International Phonetic Alphabet – arī IPA*). Visi līdzskaņi tiek

raksturoti pēc to artikulārajām pazīmēm – artikulācijas vietas un artikulācijas veida, papildus norādot arī līdzskaņa balsīgumu (sk. 1. tab.).

1. tabula

Starptautiskā fonētiskā alfabēta (IPA) simboli

Tie paredzēti uz izelpas pamata izrunājamo (pulmonisko) līdzskaņu apzīmēšanai. Vertikālais dalījums ailēs ir izkārtots galvenokārt pēc līdzskaņa artikulācijas vietas (bilabiāls, labiodentāls, dentāls, alveolārs, postalveolārs, retrofleks, palatāls, velārs, uvulārs, fāringāls un glotāls), bet horizontālais dalījums rindās – pēc artikulācijas veida (eksplozīvs, nazāls, vibrants, vienpiesietiena, berzenis, laterāls berzenis, atvērtāks spraudzenis jeb aproksimants, laterāls aproksimants). Katrā lauciņā nebalsīgo līdzskani apzīmējošais simbols izvietots lauciņa kreisajā pusē, bet balsīga līdzskaņa simbols – labajā pusē. Baltie tukšie lauciņi norāda uz potenciāli iespējamām skaņu artikulācijām, kas līdz šim izpētītajās pasaules tautu valodās nav novērotas. Ar melnu krāsu ietonētie lauciņi apzīmē fizioloģiski neiespējamās skaņu artikulācijas.

CONSONANTS (PULMONIC)

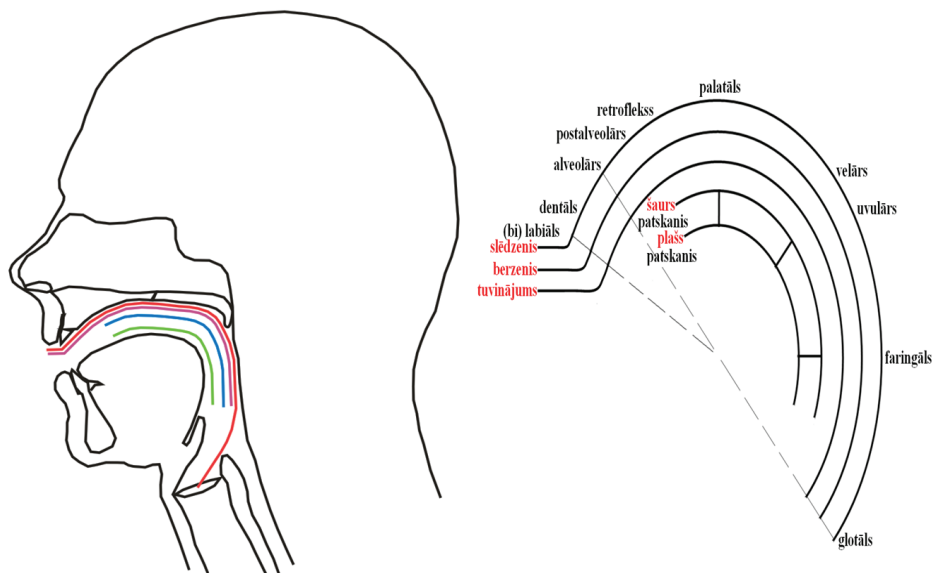
	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k ɡ	q ɢ		ʔ
Nasal	m	ɱ		n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill	ʙ			r					ʀ		
Tap or Flap				ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

Where symbols appear in pairs, the one to the right represents a voiced consonant. Shaded areas denote articulations judged impossible.

Atbilstoši akustikas teorijai skaņas kvalitāte ir atkarīga no rezonatora maksimālā sašaurinājuma vietas un apjoma (Stevens 1998: 27–49). Atbilstoši šai teorijai 2006. gadā akadēmiķa Jāņa Endzelīna 133. dzimšanas dienas atceres starptautiskajā zinātniskajā konferencē „Valodas struktūra un valodas vienību funkcijas” J. Grigorjevs referātā „Alternatīvs latviešu valodas skaņu klasifikācijas modelis” ieteica visas skaņas skatīt vienotā sistēmā (sk. 1. att.).

Termina ‘slēdzenis’ semantika ietver gaisa plūsmas pilnīgu bloķēšanu, t. i., noslēgšanu, aktīvajam runas orgānam cieši piekļaujoties atbilstošajam pasīvajam runas orgānam. Tas atspoguļots arī vispārpieņemtajā slēdžu definīcijā: „Slēdzenis ir jebkura skaņa, kuru izrunā ar pilnīgu balsis trakta slēgumu, tāpēc tradicionāli šī kategorija tiek attiecināta uz eksplozīvajiem slēdžiem. Gan nazālas, gan orālas skaņas var tikt klasificētas kā slēdženi, tomēr termins (slēdzenis. – J.G.) parasti tiek rezervēts pēdējām, t. i., orālajām skaņām.”¹ Latviešu fonētikas teorijā par slēdžiem pieņemts saukt arī nazālos līdzskaņus,

¹ A stop is any sound which is produced by a complete CLOSURE in the VOCAL TRACT, and thus traditionally includes the class of PLOSIVES. Both NASAL and ORAL sounds can be classified as stops, though the term is usually reserved for the latter (Crystal 1997: 362).

1. att. Shematisks dažādu skaņu izrunai atbilstošā runas orgānu veidotā rezonatora sašaurinājuma vietas un apjoma raksturojums.

dēvējot tos par nazālajiem slēdžiem, kaut gan nosaukums nezinātājiem var radīt nepareizas asociācijas ar nosprostotu deguna atveri. Šo līdzskaņu izrunas laikā gaisa plūsmi ceļš tiek bloķēts tikai caur muti, bet gaisa plūsma samērā brīvi izplūst caur degunu, tāpēc tiem raksturīgs skanīgums. Tā kā skaņas enerģija tiek zināmā mērā absorbēta deguna dobumā, šo līdzskaņu spektrs ir līdzīgs to skaņu spektriem, kurus atbilstoši fonētikas teorijai autors iesaka saukt par aproksimantiem jeb tuvinājumiem. Nazālo līdzskaņu skanējumu nosaka rīkles un deguna dobuma rezonanses, kurām pievienojas orālā atzara (mutes dobuma vai tā daļas) rezonanses, kas savstarpēji diferencē nazālos līdzskaņus. Orālo slēdžu izrunas laikā deguna dobums neveic rezonatora funkcijas, jo gaisa plūsma caur to tiek bloķēta, piekļaujot mīksto aukslēju aizkaru rīkles pakaļējai sienai. Līdz ar to, noslēdzot izelpojamā gaisa plūsmi ceļu arī caur mutes dobumu, tā tiek uz brīdi pilnībā bloķēta. Tā rezultātā gan eksplozīvo, gan afrikatīvo slēdžu izrunas laikā mutes un rīkles dobumā rodas palielināts spiediens, kura atbrīvojuma veids orālā slēguma pārtraukšanas procesā atšķir eksplozīvos slēdžus no afrikatīvajiem slēdžiem. Eksplozīvajiem slēdžiem dažādās rezonatora vietās tiek veidots pilnīgs slēgums, kura novietojums kopā ar slēguma atbrīvojumu un pāreju uz blakus skaņām nosaka vairākas tiem raksturīgas akustiskas pazīmes.

Eksplozīvo slēdžu vispārīgās akustiskās pazīmes (Kent & Read 1992: 105–121):

- slēguma posms;
- eksplozijas josla (tranzients + berzeņa fāze);
- (aspirācija);

- balsīguma sākuma laiks (*Voice Onset Time* jeb VOT);
- formantu pārejas.

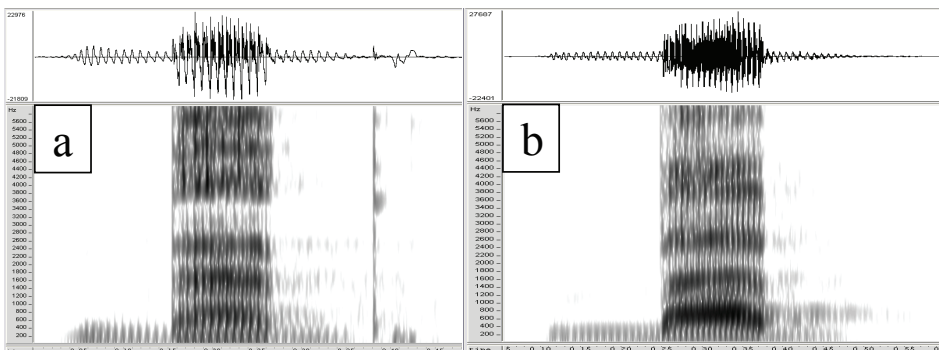
Slēguma posms ir akustisks intervāls, kas atbilst artikulārajam slēgumam. Tas ir enerģijas minimuma intervāls akustiskajā signālā, jo no balss trakta izplatās minimāla skaņa vai tās nav nemaz. Nebalsīgajiem eksplozīvajiem slēdzeniem slēguma posms atbilst klusuma intervālam, jo balss saites nesvārstās. Balssīgo eksplozīvo slēdzeņu slēguma posmā novērojama zemfrekvences enerģijas josla, ko dēvē arī par balss joslu.

Slēguma posma identificēšanas kritēriji (Kent & Read 1992: 110):

- parasti 50–150 ms garš minimālas enerģijas reģions;
- citas eksplozīva slēdzeņa pazīmes (*formantu pārejas, eksplozijas joslas, arī aspirācijas intervāls*), kas ir redzamas pirms slēguma posma vai/un pēc tā.

Latviešu valodā vērojamas šādas slēguma posma pazīmes (sk. 2. att.):

- samazinātas enerģijas reģions /CVC/ struktūras zilbēs bijis 110–140 ms garš (2.a attēlā 118 ms prevokāliskā un 110 ms postvokāliskā pozīcijā, 2.b attēlā 136 ms prevokāliskā 116 ms postvokāliskā pozīcijā), tāpēc domājams, ka tas iekļautos 50–150 ms intervālā arī citos apstākļos;
- citas pirms slēguma posma vai pēc tā vērojamas pazīmes:
 - *formantu pārejas* (sk. patskaņa sākuma un beigu daļu 2.a un 2.b attēlā);
 - *eksplozijas joslas* (skaidri saskatāmas 2.a attēlā, bet 2.b attēlā prevokāliskā slēdzeņa eksplozijas josla ir vāja, un postvokāliskajam slēdzenim tās nav vispār, jo slēdzenis ir izrunāts bez eksplozīva slēguma atbrīvojuma).

2. att. Divu informantu izrunātas zilbes [bab] oscilogrammas un dinamiskās spektrogrammas.

Slēguma atbrīvojuma rezultātā radītā **eksplozijas josla** nav garāka par 40 ms (parasti 5–40 ms). Eksplozijas joslas spektrs ir atkarīgs no slēdzeņa artikulācijas

vietas. To nosaka rezonatora dobumu konfigurācija slēguma atbrīvojuma laikā (Kent & Read 1992: 110-115).

Eksplozijas joslai kā slēdža artikulācijas akustiskajai raksturotājai veltīti daudzi pētījumi. Tajos mēģināts noskaidrot, kāda ir sakarība starp enerģijas koncentrāciju eksplozijas joslas spektrā un līdzskaņa artikulācijas vietu (Halle et al. 1957 u. c.), kā arī citi par artikulācijas vietu signalizējošie akustiskie parametri (Fischer-Jørgensen 1954 u. c.). Vairāku valodu izpētē noteiktie eksplozijas posma akustiskie parametri apkopoti 2. tabulā.

2. tabula

Sakarība starp eksplozīvo slēdžu artikulācijas vietu un eksplozijas sākuma spektra, balsīguma sākuma spektra un balsīguma sākuma laika akustiskajām pazīmēm (Kent & Read 1992: 115)

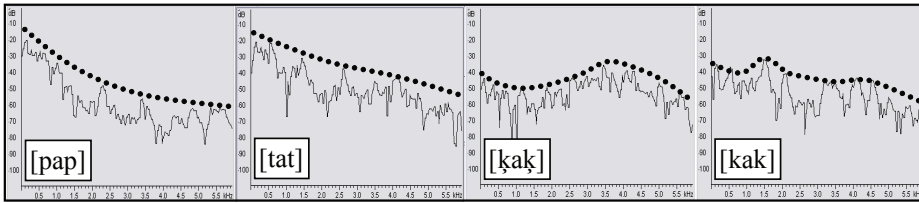
Artikulācijas vieta	Eksplozijas sākuma spektrs	Balsīguma sākuma spektrs	Balsīguma sākuma laiks (VOT)
Bilabiāla	Difūzs lēzens/ krītošs	Zemfrekvences dominance	Agrs
Dentāla	Difūzs lēzens/ krītošs	Augstfrekvences dominance	Agrs
Alveolāra	Difūzs kāpjošs	Difūzs kāpjošs	–
Palatāla	Kompakts	Augstfrekvences dominance	?
Velāra	Kompakts	Zemfrekvences dominance	Vēls

Aplūkojot simetriskās /CVC/ zilbēs izrunātu latviešu valodas prevokālisko slēdžu eksplozijas sākuma FFT² spektrus (sk. 3. att.), ir vērojama atbilstība citu valodu pētījumos noteiktajām pazīmēm (sk. 2. tab.). Bilabiālajam slēdzenim /p/ un dentālajam slēdzenim /t/ FFT spektrā vērojams difūzi krītošs enerģijas izkārtojums, bet palatālajam slēdzenim /k/ un velārajam slēdzenim /k/ ir vērojama kompakta enerģijas koncentrēšanās vieta vidējās vai augstākās frekvencēs (sk. 3. att.).

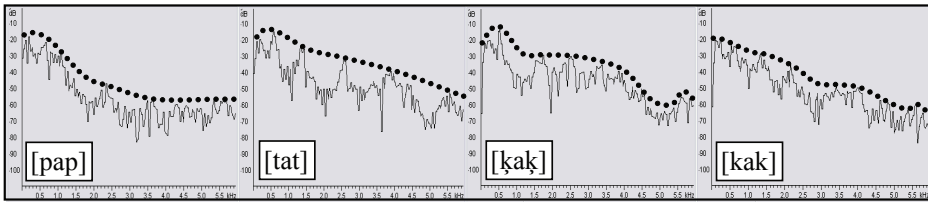
Aplūkojot šo pašu slēdžu balsīguma sākuma FFT spektrus (sk. 4. att.), redzams, ka līdzskaņu /t/ un /k/ spektrālā aina neatbilst 2. tabulā norādītajām pazīmēm – augstfrekvences dominances vietā prevokāliskajam līdzskanī zilbēs [tat] un [kaķ] vērojama zemfrekvences dominance.

Pat tad, ja šajos FFT spektros ignorētu enerģiju, kas ir mazāka par 1000 Hz, zilbes [kaķ] prevokāliskā līdzskaņa balsīguma sākuma spektrā vērojamā enerģijas dominance būtu attiecināma uz vidējām, nevis augšējām spektra frekvencēm, bet zilbē [tat] saglabātos zemfrekvences spektrālās enerģijas dominance.

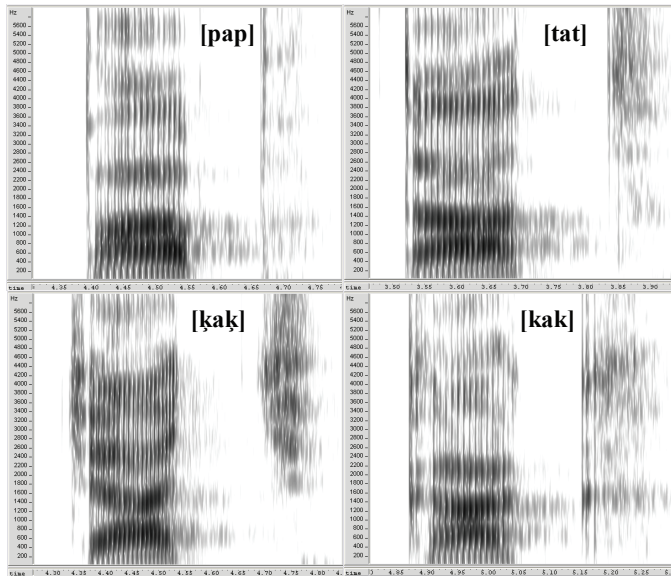
² FFT (*Fast Fourier Transform*) – ātrais Furjē pārveidojums. FFT spektrs rāda spektrālo komponentu amplitūdas vērtības atbilstoši to izkārtojumam frekvencēs, tā parādot enerģijas koncentrācijas vietas skaņas spektrā.

3. att. Simetriskās /CVC/ zilbēs izrunātu latviešu valodas provokālisko nebalsīgo eksplozīvo slēdzeņu eksplozijas sākuma FFT spektri.

4. att. Simetriskās /CVC/ zilbēs izrunātu latviešu valodas provokālisko balsīguma sākuma FFT spektri.

5. att. Latviešu valodas nebalsīgie eksplozīvie slēdžeņi simetriskās /CVC/ zilbēs, kur V ir ir patskanis /a/.

Ja 2. tabulā norādīto īpašību pārbaudei izmanto nevis FFT spektrus, bet dinamiskās spektrogrammas (sk. 5. att.), tad ir vērojama lielāka atbilstība balsīguma sākuma posmu spektrālajā ainā.

Vērojot spektrālās enerģijas izkārtojumu patskaņa 1. balsīgajā ciklā, redzams, ka prevokāliskā slēdža [p] ietekmē lielākā spektrālā enerģija koncentrējusies apmēram 0–1200 Hz diapazonā, tāpēc var runāt par zemfrekvences dominanci. Slēdža [t] ietekmē maksimālā enerģijas koncentrācija patskaņa pirmajā ciklā vērojama apmēram 3900–4500 Hz diapazonā, ko varētu saukt par augstfrekvences dominanci, jo par tādu tiek uzskatīta enerģijas koncentrēšanās virs 4000 Hz frekvences (Halle et al. 1957). Līdzskaņa [k] ietekmē patskaņa [a] pirmajā balsīgajā ciklā var tikai nosacīti runāt par augstfrekvences dominanci, jo maksimālā enerģija ir koncentrēta 2300–3600 Hz frekvencēs, kuras par augstfrekvences zonu var nosaukt tikai salīdzinājumā ar zemfrekvences zonu. Un beidzot – līdzskaņa [k] ietekmē patskaņa pirmajā ciklā enerģija koncentrēta apmēram 0–1000 Hz diapazonā, kas pilnībā atbilst zemfrekvences domināncei.

Aspirācija ir dvesmas troksnis, kas rodas, gaisam caur daļēji slēgtām balss saitēm ieplūstot rīkles dobumā. Šis troksnis atbilst glotālajam berzenim /h/. Aspirācija seko tūlīt aiz eksplozijas joslas un atšķiras no tās pamatā tikai ar trokšņa enerģijas spektru (Kent & Read 1992: 106–108). Latviešu valodā nav aspirētu eksplozīvo slēdžu, tāpēc aspirācijas akustiskā realizācija šajā rakstā nav sīkāk analizēta. Aspirācijai latviešu valodā nav fonēmas diferencējoša nozīme, tāpēc izruna ar aspirāciju vai nu netiek uztverta, vai arī tiek uztverta kā dīvaina, piemītoša galvenokārt iebraucējiem no angļiski runājošām valstīm.

Balsīguma sākuma laiks (VOT) ir intervāls starp slēguma atbrīvojumu un balss saišu svārstību sākumu. Akustiski balsīguma sākuma laiks ir laika intervāls no tranzienta sākuma līdz balss izraisīto ciklisko svārstību sākumam. Mērītā VOT vērtība dažādās valodās svārstās no –20 ms līdz +20 ms balsīgo slēdžu ietekmē un no +25 ms līdz +100 ms nebalsīgo slēdžu ietekmē (Kent & Read 1992: 108). Latviešu valodā balsīgiem eksplozīviem slēdžiem zilbes sākumā raksturīga negatīva VOT vērtība (mērītajās zilbēs tā bijusi no $VOT = -56$ ms līdz $VOT = -143$ ms)³.

3. tabula

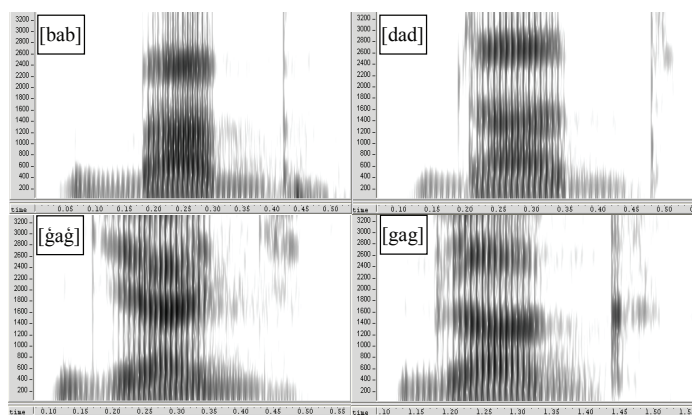
VOT vērtības milisekundēs (ms)

Tiek noteiktas prevokāliskā pozīcijā simetriskās /CVC/ zilbēs. Iekavās norādīta VOT vērtība zilbēm, kuru centrā ir patskanis /a/ vai /ā/. Balsīgajiem slēdžiem norādīta nevis VOT vērtība, kas vienmēr bijusi negatīva, bet laiks starp eksplozijas sākumu (tranzientu) un balss saišu svārstību ciklu patskaņa sākumā, kurā ir skaidri saskatāms patskaņa pirmais formants (F1)

Artikulācijas vieta	Nebalsīgs slēdenis + īss patskanis	Nebalsīgs slēdenis + garš patskanis	Balsīgs slēdenis
Bilabiāla	6-24 ms	9-27 ms	0 ms
Dentāla	15-25 ms	12-30 ms	0 ms
Alveolāra	?	?	?
Palatāla	26-60 (85) ms	39-66 (79) ms	0 (31-40) ms
Velāra	33-55 (72) ms	35-57 (73) ms	0 (24-25) ms

³ Šīs vērtības iegūtas simetrisku /CVC/ struktūras zilbju VOT mērījumos.

Šajā pilotpētījumā novērots, ka uz VOT bāzes iespējams nošķirt nebalstītos dorsālos (palatālos un velāros) eksplozīvos slēdžeņus no nedorsālajiem (bilabālajiem un dentālajiem) slēdžeņiem, bet ar VOT lielumu nepietiek, lai nošķirtu dorsālos (arī nedorsālos) slēdžeņus savstarpēji (sk. vērtības 3. tabulā). Ja VOT vietā izmanto intervāla lielumu starp tranzienta un patskaņa pirmā formanta parādīšanās laiku, tad šādu nošķiršanu lielākajā daļā gadījumu iespējams izdarīt arī balsīgajiem slēdžeņiem (sk. 6. att.).

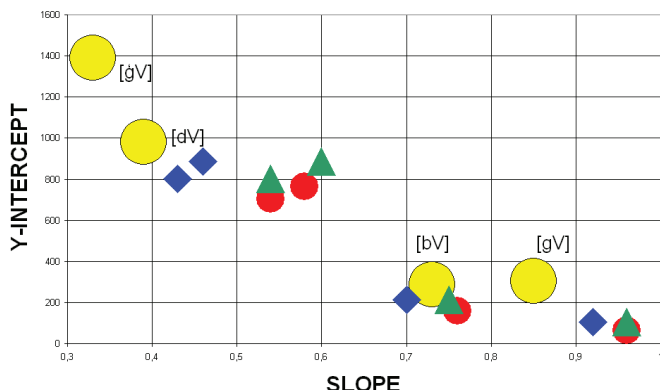

6. att. Latviešu valodas balsīgie eksplozīvie slēdžeņi simetriskās /CVC/ zilbēs, kur V ir patskaņš /a/.

Runas laikā veiktās balss trakta formas maiņas akustiski izpaužas kā balss trakta rezonansu maiņas, kas spektrogrammās atspoguļojas kā formantu (spektrālās enerģijas koncentrācijas joslu) frekvenču maiņas jeb **formantu pārejas**. Šo pāreju aptuvenais ilgums ir 50 ms (Kent & Read 1992: 116–120). Pirmā formanta (F1) pāreja tiek atzīta par *artikulācijas veida* (sašaurinājuma apjoma) pazīmi, bet otrā (F2) un trešā (F3) formanta pārejas bieži tiek uzskatītas par *artikulācijas vietas* pazīmēm. 20. gadsimta vidū pat tika veikti mēģinājumi nošķirt slēdžeņu artikulācijas vietu, balstoties tikai uz formantu pāreju virzību (Delattre et al. 1955 u. c.), pieņemot, ka katrai artikulācijas vietai atbilst noteikts punkts frekvencē – lokuss, uz kuru ir virzītas visu patskaņu formantu (galvenokārt F2) pārejas. Lai arī formantu pārejas runas signālā ir skaidri saskatāmas, to mērīšanu un mērījumu vispārināšanu apgrūtina atšķirības pāreju ilgumos, maiņu apjomā un galapunktos. Aplūkojot 5. un 6. attēlu, ir redzams, ka tiešām dažādu slēdžeņu apkaimē patskaņu formantu pārejas ir vērstas dažādi, un tas saskan ar sākotnējo lokusa teoriju. Tomēr, ja salīdzina formantu pārejas, kas viena un tā paša līdzskaņa ietekmē vērojamas dažādiem patskaņiem un dažādu informantu izrunā, tad redzams, ka par vienu universālu lokusa frekvenci katram līdzskanī nevar runāt. Tāpēc vēlākos gados lokusa teorija ir modificēta, aizstājot vienu frekvences vērtību ar vērtību diapazonu, kas atbilstu katrai artikulācijas vietai. Modificētā lokusa teorija ir pārbaudīta LU Filoloģijas fakultātes studentu bakalaura darbos, kuru ietvaros veikti uztveres eksperimenti ar sintezētām /CV/ struktūras zilbēm. Eksperimentos

izmantotajās zilbēs tika imitētas formantu pārejas no slēdzeņiem /p/, /t/, /k/ un /k/ uz patskaņiem /ī/, /ā/ un /ū/, bet trūka eksplozijas posma. Uz formantu pāreju bāzes respondenti vairumā gadījumu pareizi spēja atpazīt zilbes [pī], [pā], [pū] un [tī], [tā], [tū], bet nespēja atpazīt zilbes, kuras sākas ar /k/ vai /k/ atbilstošu vai tai tuvu formantu pārejas sākuma frekvenci. Tas varētu būt skaidrojams ar psihoakustiskos pētījumos noteikto minimālo skaņas ilgumu 50 ms, kas nepieciešams, lai cilvēka dzirde spētu analizēt skaņas kvalitāti. Līdzskaņu /p/ un /t/ eksplozijas spektri ir ievērojami īsāki, tāpēc dzirde tos neanalizē un neizmanto šo skaņu atpazīšanai, bet balsta šo līdzskaņu uztveri uz apmēram 50 ms ilgajām formantu pārejām. Tā kā līdzskaņu /k/ un /k/ eksplozijas daļa parasti ir apmēram 50 ms gara, spektrālā informācija var būt svarīgs parametrs šo līdzskaņu atpazīšanā.

20. gadsimta 80. gados tika izstrādāta lokusa vienādojumu teorija, kurā būtisks ir nevis formantu pārejas virziens, bet attiecība starp patskaņa otrā formanta (F2) frekvences vērtību pirmajā ciklā blakus līdzskanī un F2 vērtību patskaņa stabilajā posmā (to parasti mēra patskaņa vidū).

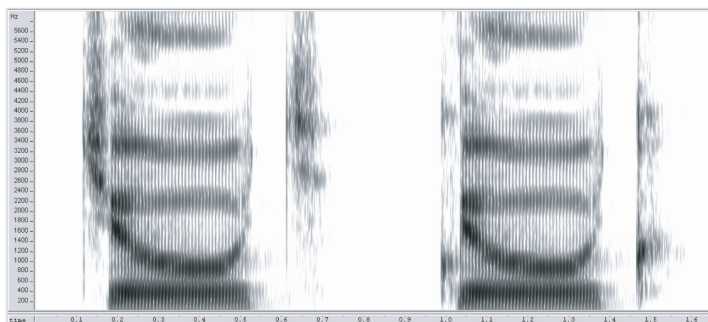

7. att. **Latviešu valodas eksplozīvo slēdzeņu novietojums plaknē, kuras koordinātas nosaka lokusa regresijas vienādojumus aprēķinātās vērtības – SLĪPNE (Slope) un Y ASS KRUSTPUNKTS (Y-intercept). Ar lieliem apliem iezīmēti trīs informantu atskaites grupas vidējie rezultāti, bet ar maziem apliem, trīsstūriem un rombiem – trīs citu informantu individuālie dati.**

Nosakot attiecību starp patskaņa F2 vērtību stabilajā posmā un F2 vērtību blakus līdzskanī, iespējams aprēķināt katram līdzskanī raksturīgo regresijas slīpnes vērtību un frekvences vērtību, kurā regresijas slīpne krustojas ar Y asi. Izmantojot lokusa vienādojumus noteiktās slīpnes un Y ass krustpunkta vērtības, katru slēdzeni var raksturot ar punktu plaknē (sk. 7. att.). Kā tas redzams 7. attēlā, dažādu slēdzeņu punkti plaknē ir izolēti cits no cita. Lai arī no līdzšinējiem pētījumiem var secināt, ka līdzskanī /g/ raksturīga visaugstākā slīpnes vērtība (0,8–1) un zema Y ass krustpunkta vērtība (0–400 Hz), līdzskanī /b/ – nedaudz zemāka slīpnes vērtība (0,6–0,8) un tikpat zema Y ass krustpunkta vērtība (0–400 Hz), tikpat precīzi nevar nodalīt /d/ un /g/ koordinātu zonas. Ir vērojams, ka gan /d/, gan /g/ slīpnes vērtība var svārstīties robežās no 0,3 līdz 0,6, bet Y

ass krustpunkta vērtība šiem līdzskaņiem var būt starp 600 un 1500 Hz. Vienīgā līdz šim novērotā likumsakarība ir tā, ka neatkarīgi no slīpnes vērtības katram informantam Y ass krustpunkta vērtība slēdzenim /g/ ir lielāka nekā /d/ (sk. 7. att.).

Lai pārbaudītu hipotēzi par eksplozijas spektra nozīmi /k/ un /k/ atpazīšanā, LU Filoloģijas fakultātes Fonētikas un datorlingvistikas laboratorijā ir veikti uztveres eksperimenti, modificējot dabiski izrunātas /kVk/ un /kVk/ zilbes ([kīk], [kāk], [kūk]) un [kīk], [kāk], [kūk]). Šīm zilbēm tika savstarpēji aizstāti eksplozijas spektri, piemēram, zilbei /kūk/ ar patskani /ū/ zilbes centrā abas /k/ eksplozijas joslas aizstāja ar /k/ eksplozijas joslām. Šādi modificētas zilbes respondentiem tika atskaņotas pamīšus ar nemicētām zilbēm (sk. 8. att.).

8. att. **Dinamiskā spektrogramma, kuras kreisajā pusē redzama zilbes [kūk] dabiska izruna, bet labajā pusē – modificēta izruna, kurā [k] eksplozijas spektrs gan prevokāliskā, gan postvokāliskā pozīcijā aizstāts ar [k] eksplozijas spektru. Klausītāji modificēto zilbi ir uztvēruši kā [kiuik].**

Respondenti modificēto /kūk/ zilbi uztvēra kā [kiuik], un tas norāda, ka ilgās formantu pārejas, kas raksturīgas vidējās un pakaļējās artikulācijas rindas patskaņu savienojumiem ar palatālajiem līdzskaņiem, dzirde nespēj ignorēt un ka [k] eksplozija bijusi pietiekami gara, lai dzirde spētu uztvert šī slēdzeņa kvalitāti gan prevokāliskā, gan postvokāliskā pozīcijā. Atšķirībā no tā modificēto zilbi /kūk/ (tajā patskaņa pārejas signalizēja par /k/, bet eksplozijas spektri bija aizstāti ar /k/ eksplozijas spektriem) respondenti uztvēra kā nedaudz izkropļotu zilbi [kūk]. Šajā gadījumā nebija izteiktu formantu pāreju (formantu joslas bija gandrīz pilnīgi horizontālas – tas atbilstu arī izolēti izrunātam patskanim), tāpēc par līdzskani informācija tika iegūta no [k] eksplozijas spektra viena paša. Tas, ka šīs zilbes spektrogramma atgādināja mehānisku komponentu salikumu, acīmredzot radīja respondentiem nelielu nedabiskuma sajūtu. No šo eksperimentu rezultātiem var secināt, ka slēdzeņu /k/ un /k/ uztverē eksplozijas spektram ir ievērojama nozīme.

Apkopojot visu iepriekš minēto par uztverei nozīmīgajām eksplozīvo slēdzeņu akustiskajām pazīmēm, var secināt, ka

- uztverē vairākas akustiskās pazīmes papildina cita citu;
- atšķirīgu pieejamo akustisko pazīmju integrācija rada noturīgāku fonētisko perceptu nekā jebkura pazīme atsevišķi;
- katras pazīmes nozīmīgumu nosaka cilvēka dzirdes īpatnības.

Teorētiskā literatūra

1. Crystal 1997. Crystal D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 4th ed., Oxford: Blackwell Publishers Ltd, 1997.
2. Delattre et al. 1955. Delattre P. C., Liberman A. M. And Cooper F. S. Acoustic loci and transitional cues for consonants // *Journal of the Acoustical Society of America*, Vol. 27, 1955, pp. 769–773.
3. Fischer-Jørgensen 1954. Fischer-Jørgensen E. Acoustic analysis of stop consonants // *Miscellanea Phonetica*, Vol. II, 1954, pp. 42–59.
4. Halle et al. 1957. Halle M., Hughes G. W. and Radley J.-P. A. Acoustic properties of stop consonants // *Journal of the Acoustical Society of America*, Vol. 29, 1957, pp. 107–116.
5. IPA 1999. Corporate Author International Phonetic Association. *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the Use of the International Phonetic Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
6. Kent & Read 1992. Kent R. D. and Read Ch. *The Acoustic Analysis of Speech*. San Diego: Singular Publishing Group Inc., 1992.
7. Stevens 1998. Stevens K. N. *Acoustic Phonetics*. Massachusetts: The MIT Press, 1998.

Summary

Searching for the perceptually significant acoustic features of plosives different conclusions and theories suggested by the world's leading phoneticians were checked experimentally. The separation of plosives from the other sound classes should be performed on the basis of spectral information obtained from the stop gap and the release burst. Although the spectrum of a release burst strongly depends on the place of articulation, it cannot be used for the perception of plosives /p/, /b/, /t/ and /d/, since this acoustic event for these consonants is too short in time to be analyzed by human hearing. The shortness of this event, characterized by an early VOT, can be used to separate bilabial and dental plosives from the dorsal ones. The results of experiments suggest that the bilabial plosives /p/ and /b/ and dental plosives /t/ and /d/ can be identified and mutually separated on the basis of acoustic information encoded into the formant transitions. Palatal plosives /c/ and /tʃ/, as well as velar plosives /k/ and /g/ on the contrary are distinguished on the basis of the spectral information encoded into the release burst. It can be explained by the sufficient duration of this acoustic event to be spectrally analyzed by hearing. The acoustic information encoded into formant transitions only supplements the spectral information obtained from the release burst, thus facilitating the perception of dorsal plosives. Since there is a lack of thorough and systematic investigations of the acoustic characteristics of consonants in Latvian, the present article is based on the data obtained from a pilot study performed by the author and research done by the students working on their bachelor's essays. In the future it is necessary to conduct extensive and systematic research defining the acoustic and auditory characteristics of plosives, as well as other consonant groups, providing as detailed and comprehensive description of the Latvian consonant system as possible.

Dzimtes stilistiskās funkcijas latviešu sarunvalodā *Stylistic Functions of Gender in Colloquial Latvian*

Andra Kalnača

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte

Baltu valodu katedra

Visvalža ielā 4a, Rīga, LV-1050

kalnaca@latnet.lv

Dzimtes stilistiskās funkcijas ir cieši saistītas ar bioloģiskās dzimtes norādi. Parasti lietvārdi, kas attiecas uz cilvēku, iegūst īpašu stilistisku lietojumu tad, ja tie lietoti neatbilstoši bioloģiskajam dzimumam un tā gramatiskajai izpausmei, veidojoties formas un satura asimetrijai. Latviešu valodā lietvārda dzimtes semantiska un formāla asimetrija vērojama vairākos gadījumos: kopdzimtes lietvārdu lietojumā, vīriešu dzimtes lietvārdus u.c. nomenus attiecinot uz sievietēm, sieviešu dzimumu apzīmējošu vārdu lietojumā ar vīriešu dzimtes galotnēm vai izskaņām. Visas minētās asimetrijas izpausmes sastopamas latviešu sarunvalodā kā viena no tās raksturīgākajām īpatnībām un ir atkarīgas no runas situācijas un konteksta. Jāatzīst, ka latviešu sarunvalodā ir vērojama vīriešu dzimtes formāla dominēšana, kas ir saistāma ar dzimtes marķētāju semantisku un gramatisku transpozīciju. Uz sievietēm attiecināti vārdi ar vīriešu dzimtes galotnēm resp. izskaņām var izteikt gan pozitīvu, gan negatīvu, gan, retāk, neitrālu attieksmi pret nosaukto personu.

Atslēgvārdi: dzimte, dzimums, kopdzimtes lietvārds, dzimtes marķētāju transpozīcija, deminutīvpiedēklis.

Dzimte ir viena no lietvārda leksiski gramatiskām kategorijām, jo tā ir cieši saistīta ar bioloģisko dzimumu un dzīvumu. Tomēr vienlaicīgi lietvārda dzimtei valodas sistēmā raksturīga arī semantiska un formāla asimetrija. Gandrīz visiem lietvārdiem, kas attiecas uz cilvēku, mājdzīvniekiem, mājputniem un daļu savvaļas dzīvnieku, piemīt bioloģiskā dzimuma norāde, jo tie atspoguļo vai nu vīrišķo, vai arī sievišķo dzimumu ar dažādu valodas līdzekļu resp. dzimtes marķētāju palīdzību (par to plašāk sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 379–381; Veisbergs 1999, 49–50; Paegle 2003, 31–32). Piemēram, leksis-kie dzimuma (un reizē arī dzīvuma) izteikšanas līdzekļi latviešu valodā var būt

- 1) atšķirīgas leksēmas, kas kopā ar lietvārda galotni marķē dzimumu cilvēka, mājdzīvnieku un mājputnu radniecības nosaukumos (*māte, tēvs, meita*,

dēls, māsa, brālis, vedekla, znots; ķēve, zirgs, kaza, āzis, cūka, kuilis, kuce, suns; vista, gailis);

- 2) vārdi *māte, tēvs* saimnieku, īpašnieku, māšu vai tēvu nosaukumos (*Ratnieku māte, Ratnieku tēvs; kaimiņmāte, kaimiņtēvs; kalējmāte, kalējtēvs*);
- 3) vārdi *māte, tēvs, mātīte, tēviņš* dzīvnieku vai putnu bioloģiskā dzimuma nošķiršanā (*lācis : lāču māte, lāču tēvs; balodis: baložu mātīte, baložu tēviņš, zoss : zostēviņš, pīle : pīltēviņš*);
- 4) vārdi *vista, gailis* vistveidīgu putnu bioloģiskā dzimuma nošķiršanā (*rubenis : rubeņu vista, rubeņu gailis; teteris : teteru vista, teteru gailis*);
- 5) vārdi *ķēve, ērzelis* zirgveidīgu dzīvnieku bioloģiskā dzimuma nošķiršanā (*zebra –: zebru ķēve, zebru ērzelis*);
- 6) vārdi *buks, āzis* kazveidīgu, briežveidīgu un stīrnveidīgu dzīvnieku tēviņu nosaukumos (*stirna : stirnu māte, stirnu buks / stirnu āzis; briedis : briedene, briežu buks*).

Dzimumu un dzīvumu var izteikt arī vārddarināšanas līdzekļi:

- 1) lietvārdu piedēkļi, t. i., izskaņas sievu, māšu, saimnieču nosaukumos (*kalējs : kalēj-ien-e / kalēj-en-e, Oļiņš : Oļiņ-iet-e, kaķis : kaķ-en-e, vilks : vilc-en-e, stārķis : stārķ-ien-e, tītars : tītars-ien-e, lācis : lāc-ien-e / lāc-en-e, lasis : las-ien-e / las-en-e*);
- 2) lietvārdu piedēkļi, t. i., izskaņas, nosaucot dzīvas būtnes vīriešu dzimtē (*brāl-ēn-s, putn-ēn-s, pīl-ēn-s, suņ-uk-s, peļ-uk-s, meit-uk-s, māš-uk-s*);
- 3) lietvārdu piedēkļi, t. i., izskaņas, nosaucot dzīvas būtnes gan sieviešu, gan vīriešu dzimtē (*saim-niec-e, saim-niek-s, valmier-iet-e, valmier-iet-is, ēd-āj-a, ēd-āj-s, dzied-ā-tāj-a, dzied-ā-tāj-s, gudr-iķ-e, gudr-iķ-is*);
- 4) kopdzimtes lietvārdu piedēkļi, t. i., izskaņas, kas attiecas vai nu uz sieviešu, vai arī vīriešu dzimti (*snaud-aļ-a, guļ-av-a, dauz-on-a*).

Jebkura cita lietvārda dzimte, ieskaitot lielas daļas dzīvnieku, putnu un kukaiņu nosaukumus, ir pilnībā formāla, un galotne vai vārddarināšanas izskaņa norāda tikai deklināciju, piemēram, *saul-e, liet-us, laim-e, cer-īb-a, lab-um-s, laps-a, gulb-is, asar-is, menc-a, ut-s, od-s* (Kalnača 2000, 179–180). Šādiem vārdiem atšķirībā no iepriekš minētajiem trūkst bioloģiskā dzimuma norādes.

Tādējādi dzimtes marķētājiem valodā daļēji ir formālas funkcijas, bet daļēji tie ir tieši atkarīgi no bioloģiskā dzimuma un dzīvuma. Šī dzimtes kategorijas dualitāte ir vērojama vairumā valodu un plaši atspoguļota gramatikās (sk., piemēram, Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 379–381; Paegle 2003, 31–33).

Dzimtes stilistiskās funkcijas ir cieši saistītas ar dzīvumu un bioloģiskās dzimtes norādi. Parasti lietvārdi, kas attiecas uz cilvēku, iegūst īpašu stilistisku lietojumu tad, ja tie lietoti neatbilstoši bioloģiskajam dzimumam un tā gramatiskajai izpausmei, veidojoties formas un satura asimetrijai. Visi citi lietvārdi – dzīvnieku, putnu, nedzīvu priekšmetu, dabas parādību un abstraktu nojēgumu nosaucēji – ar dzimtes stilistisku lietojumu nav tieši saistīti.

Latviešu valodā lietvārda dzimtes semantiska un formāla asimetrija vērojama vairākos gadījumos:

- 1) kopdzimtes lietvārdu lietojumā;
- 2) vīriešu dzimtes lietvārdus u.c. nomenus attiecinot uz sievietēm;
- 3) sieviešu dzimumu apzīmējošu vārdu lietojumā ar vīriešu dzimtes galotnēm vai izskaņām.

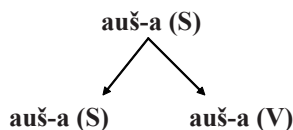
Minētās asimetrijas izpausmes sastopamas latviešu sarunvalodā kā viena no tās raksturīgākajām īpatnībām un ir atkarīgas no runas situācijas un konteksta resp. konsituācijas. Pārējās dzimtes stilistikās funkcijas – poētisks lietojums daiļliteratūrā, īpaši dzejā, dzimte lietišķajā stilā un publicistikā, sevišķi reklāmas tekstos un sludinājumos, jau ir citu pētījumu objekts, tāpēc šai rakstā netiek tuvāk aplūkotas.

Dzimtes lietojums latviešu sarunvalodā ir saistīts ar trejādām dzimtes izteicēju jeb marķētāju transpozīcijām:

- 1) kontekstuālu transpozīciju – neitralizējoties kopdzimtes lietvārdu dzimtes marķētājiem;
- 2) semantisku transpozīciju – attiecinot vīriešu dzimtes nomenus uz sievietēm;
- 3) gramatisku transpozīciju – lietojot sieviešu dzimumu nosaucošus vārdus ar vīriešu dzimtes galotnēm vai izskaņām.

Kopdzimtes lietvārdiem (*substantiva communia*) *auša*, *tiepša*, *plukata*, *nejēga*, *bezkauna* u. c. latviešu sarunvalodā fiksējama dzimtes marķētāja kontekstuāla neitralizācija. Visiem kopdzimtes lietvārdiem ir sieviešu dzimtes galotne, kaut gan tie var būt attiecināti kā uz sievietēm, tā uz vīriešiem, nosaucot dažādas cilvēka īpašības vai darbības izpausmi. Parasti kopdzimtes lietvārdi izsaka lielāku vai mazāku nievājumu, daži ir uzskatāmi par lamuvārdiem (*muldoņa*, *plikadīda*, *aitasgalva*), tikai nedaudziem ir neitrāla nozīme (*paziņa*, *persona*) (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 381; Rozenbergs 1983, 17). Līdzīgas kopdzimtes lietvārdu funkcijas vērojamas arī lietuviešu, krievu un poļu valodā (Wierzbicka 1996, 398–399; Голуб 2001, 225–226; Gudzinevičiūtē 2006, 266–272).

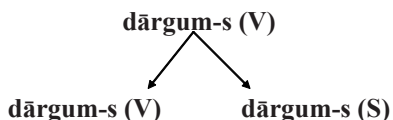
Konkrēta kopdzimtes lietvārdu dzimte nosakāma kontekstuāli, piemēram, *viņa ir auša* vai *viņš ir auša* (Paegle 2003, 31). Latviešu valodā vienīgi kopdzimtes lietvārdu vienskaitļa datīvā iespējamas atšķirīgas sieviešu un vīriešu dzimtes galotnes, piemēram, *auš-ai*, *auš-am*. Tādējādi faktiskais dzimtes marķētājs ir konteksts atkarībā no nosaucamās personas dzimuma, bet ne lietvārda galotne (*Jūs, bezkauna, jūs, netikle!; Tu esi glēvulis! Zaķapastala!; Nekauņa! Laulības pārkāpējs! (Elīna Zālīte)*). Citiem vārdiem, gramatisks dzimtes marķētājs ir transponējies par kontekstuālu, kurš savukārt izriet no konsituācijā minētās personas dzimuma:

Stilistiskas funkcijas iegūst arī lietvārdi, kas attiecināti uz cilvēku, semantiski transponējot dzimti. Kā uzskata Margarita Brandesa (Брандес), vācu dzejā vīriešu dzimtes lietvārdi var iegūt īpašu poētisku nokrāsu, ja tie apzīmē sievieti: *Du warst die Königin, sie der Verbrecher* ‘Tu biji ķēniņiene, viņa – noziedznieks’ (*Schiller; Maria Stuart*) (Брандес 2004, 365). Savukārt Vladimirs Gaks (Гак) norāda, ka franču sarunvalodā vīriešu dzimtes lietvārdi, ja tie attiecas uz sievieti, izsaka sevišķas simpātijas vai patiku, piemēram, *mon petit* ‘mans mazais’, *mon chat* ‘mans kaķēns’ (Гак 1999, 141). Semantiskā dzimtes transpozīcija latviešu valodā ir tuvāka franču valodai, jo latviešu sarunvalodā ir ļoti daudz plaši pazīstamu un lietotu sievietēm adresētu mīlinājuma vārdu, kas ir lietvārdi vai arī lietvārda nozīmē lietoti īpašības vārdi vīriešu dzimtē, piemēram, *dārgums, saldums, mīlulis, mazulis, zaķis, mazais, sīkais*. Ļoti bieži šādiem vārdiem ir arī deminutīvpiedēklis un vīriešu dzimtes galotne – *dārgumiņš, saldumiņš, mīlulītis, mazulītis, zaķītis, maziņais, sīciņais*. Jāuzsver, ka šādus vīriešu dzimtes vārdus parasti lieto vīrieši attiecībā uz sievietēm, piemēram, *Alvis. Lai redz visa pasaule, ka es esmu atradis savu dārgumu* [mīļoto meiteni]! (*Elīna Zālīte*) Taču tie var tikt izmantoti arī sarunājoties mātēm un meitām, kā arī tuvu draudzeņu starpā. Shematiski dzimtes semantiska transpozīcija attēlojama šādi:

dārgum-s (V) → dārgum-s (S)

Formāli vārda vīriešu dzimte nav mainījies, taču saturiski gan – sarunvalodā atkarībā no konsituācijas vārdam iespējama arī sieviešu dzimte. Tādējādi var uzskatīt, ka šajā gadījumā vīriešu dzimtes vārdi ir uzņēmušies kopsdzimtes vārdu funkcijas:

Latviešu sarunvalodas raksturīga pazīme ir arī dzimtes marķētāju gramatiskā transpozīcija. Tas vērojams tādos sieviešu dzimumu izsacītājos vārdos, kas tiek lietoti ar vīriešu dzimtes galotnēm, piemēram, *sieviet-is, skuķ-is, meiten-is* blakus sieviešu dzimtes formām *sieviet-e, skuķ-e, meiten-e* (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika 1959, 380). Šajā gadījumā dzimte paliek nemainīga, jo tā vienmēr attiecas uz sievišķo dzimumu, taču mainās lietvārda galotne:

sieviet-e (S) → sieviet-is (S)

Pie šādiem vāriem pieder arī lietvārdi *sievišķis, meitietis*, kas mūsdienu latviešu valodā sastopami vairs galvenokārt vīriešu dzimtē. Anna Vežbicka (Wierzbicka) norāda, ka lietvārda dabiskās dzimtes aizstāšana ar citu dzimti ir īpašas attieksmes un ekspresivitātes signāls (Wierzbicka 1996, 398). Latviešu valodā sieviešu dzimtes lietvārdi ar vīriešu dzimtes galotnēm parasti izsaka teksta autora negatīvu vai pejoratīvu attieksmi, turklāt visbiežāk šādu tekstu autori ir vīrieši:

Sievieši ir viltīgi, tā viņam teica pieredzes bagātais draugs. (Dagnija Zigmonte)

Man jāsēd taisni starp sieviešiem, un tas man ir tik nepatīkami. Starp sievietēm sēdēt ir briesmīgi! (Jānis Poruks)

Sievišķis uz jūras vienmēr ir nozīmējis postu. (Gunārs Janovskis)

Tomēr latviešu daiļliteratūra liecina, ka vārdi *sievietis*, *skuķis*, *meitenis* var būt lietoti arī pozitīvas vai dažkārt pilnīgi neitrālas attieksmes paušanai. Šādos gadījumos teksta autori var būt gan vīrieši, gan sievietes. Tā, piemēram, vārds *meitenis* pozitīvā nozīmē teikumos

„Ko nu **meiteņam** [alu] solāt. Noreibs vēl,” māte saka. (Jānis Ezeriņš)

Kamēr tas [skroderis] te šuva, sagrozīja **meiteņam** galvu. (Ādolfs Erss)

Arī vārdam *sievietis*, ja tas lietots parastu ikdienišķu notikumu aprakstā, parasti nav negatīvas nozīmes, piemēram, brāļu Kaudzīšu romānā „Mērnīeku laiki”:

Pēc kādas pusstundas laika sievieši un puisēns nonāca ar lopiņiem pie apzīmētā sānu ceļa, kurš bija aptaisīts līdz pašam lielceļam ar sētu ...; Kamēr sievieši raudzīja nolikt lopiņus paspārnē, tikām vīrieši .. aizbrauca pēc palikušā vezuma ..

[Pie galda] sēdās pa priekšu tik vīrieši un pēc viņiem atkal **sievieši**. (Kaudzītes Reinis, Kaudzītes Matīss)

Tāpat Jēkaba Janševska romānā „Dzimentene” vārds *sievietis* ir neitrāls ģimenes galvas pavēlē tuviniekiem u. c. mājas saimei, piemēram,

Sievieši, paņemmat skalu tuteni .. un stāvat pie durvīm, lai [zaglis] neizsprūk... (Jēkabs Janševskis)

Latviešu sarunvalodā vērojams vēl viens dzimtes marķētāju gramatiskās transpozīcijas gadījums. Tas saistāms ar deminutīvpiedēkļiem *-uk-*, *-ēn-* un arī *-ul-*, ja tie pievienoti lietvārdiem, kas attiecas uz sievišķo dzimumu. Šie piedēkļi, parasti kombinēdamies ar vīriešu dzimtes galotni izskaņās *-uks / -ucis*, *-ēns*, *-ulis*, sarunvalodā ļoti plaši tiek pievienoti sieviešu dzimtes vārdiem, piemēram, *meita* : *meit-uk-s*, *meit-uc-is*, *meit-ēn-s*, *meit-ul-is*, *mamma* : *mamm-uk-s*, *mamm-uc-is*, *mamm-ul-is*, *Ieva* : *Iev-uk-s*, *Iev-uc-is*, *Iev-ēn-s*, *Iev-ul-is*, *Ilze* : *Ilz-uk-s*, *Ilz-ēn-s*, *Ilz-ul-is*. Tādējādi vārddarināšanas procesā izveidojas formas un satura asimetrija, jo semantiski šādi atvasinājumi ir sieviešu dzimtē, bet formāli tiem ir vīriešu dzimtes galotnes resp. izskaņas:

meit-a (S) → meit-uk-s (S)

Atšķirībā no tādu vārdu kā *sievietis*, *skuķis* izplatītā pejoratīvā lietojuma sieviešu dzimtes deminutīvi ar vīriešu dzimtes izskaņām latviešu valodā izsaka tikai un vienīgi pozitīvu un sirsnīgu attieksmi, piemēram,

*Viņai bija kupli mati, un **Marēns** [Marija] puikām patika.* (Jānis Ezeriņš)

Šādi deminutīvi visbiežāk tiek lietoti tuvu radnieku vai labi pazīstamu cilvēku starpā. Anna Vežbicka, analizējot līdzīgus deminutīvus un to funkcijas poļu valodā, piemēram, *Marysik*, *Klarusik*, kas darināti no *Maria*, *Klara*, norāda, ka vīriešu dzimte šādos atvasinājumos ir sirsnības un reizēm arī labsirdīga humora pazīme (Wierzbicka 1996, 398). Tas pilnā mērā attiecināms

arī uz latviešu valodu. Turklāt jāuzsver, ka latviešu literārajā valodā dominē deminutīvi ar piedēkļiem *-iņ-* un *-īt-*, kuru galotne tiek saskaņota ar personas dzimumu, piemēram, *meit-iņ-a*, *Iev-iņ-a*, *mamm-īt-e*, *Ilz-īt-e*, *dēl-iņ-š*, *Aivar-iņ-š*, *puis-īt-is*, *Jān-īt-is*.

Secinājumi

Latviešu sarunvalodā ir vērojama vīriešu dzimtes formāla dominēšana, kas ir saistāma ar dzimtes marķētāju semantisku un gramatisku transpozīciju. Uz sievietēm attiecināti vārdi ar vīriešu dzimtes galotnēm resp. izskaņām var izteikt gan pozitīvu, gan negatīvu, gan retāk neitrālu attieksmi pret nosaukto personu.

Latviešu literārajā valodā ir jāievēro gramatiskās dzimtes saskaņošana ar personas dzimumu; formas un satura asimetrija nav vēlama, tādēļ gandrīz visiem amatu un profesiju nosaukumiem, kā arī dažādiem darītālvārdiem (*nomina agentis*) paralēli lietojamas abas dzimtes (*skolotāja*, *skolotājs*; *profesore*, *profesors*; *ārste*, *ārsts*; *apmeklētāja*, *apmeklētājs*; *saimniece*, *saimnieks*). To var uzskatīt par pozitīvi vērtējamu dzimumu politikorektuma izpausmi (tuvāk sk. Strelēvica 2004).

Taču, kā uzskata Viljams Folijs (Foley) monogrāfijā „Anthropological linguistics” (2001), dažādas dzimtes marķētāju transpozīcijas atspoguļo asimetrisku dzimumu uztveri sabiedrībā, augstāku vērtējumu un prestižu piešķirot vīrišķajam (Foley 2001, 286–287). Latviešu sarunvaloda šo viedokli nepārprotami apstiprina, jo ikviena dzimtes marķētāja transpozīcija ir vienvirziena – sievietes dzimuma personas tiek apzīmētas ar vīriešu dzimtes vārdiem, bet ne otrādi. Arī kopdzimtes lietvārdiem, neraugoties uz sievietes dzimtes galotnēm, parasti ir pejoratīva vai negatīva nozīme, kas tāpat norāda uz sievišķā dzimuma un sievietes dzimtes zemāku prestižu valodas lietojumā. Tomēr šķiet, ka mūsdienu latviešu valoda kopumā nav orientēta uz sievietes diskrimināciju. Sarunvalodā dzimtes stilistiskās funkcijas veidojušās vēsturiski, tāpēc mūsdienu sabiedrībā pētījumā aplūkotos lietojuma gadījumus nosaka tradīcija.

Avoti

1. Erss Ā. Muižnieki. Grāmatu Draugs.
2. Ezeriņš J. Noveles. Rīga: Atēna, 1998.
3. Janovskis G. Kaijas kliez vētru // Kopoti raksti. 1. sējums. Rīga: Elpa, 1997, 169–397.
4. Janševskis J. Dzimtene. I – IV daļa. Rīga: Zinātne, 1986–1987.
5. Kaudzīte R., Kaudzīte M. Mērnieku laiki. Rīga, 1944.
6. Poruks J. Kopoti raksti. 3. sējums. Rīga: Liesma, 1972.
7. Zālīte E. Kopoti raksti. 2. sējums. Rīga: Liesma, 1987.
8. Zigmonte D. Adieņi. Rīga: Liesma, 1993.

Literatūra

1. Брандес М. П. Стилистика текста. Москва: Прогресс – Традиция, 2004.
2. Foley W. A. *Anthropological linguistics*. Blackwell Publishers, 2001.
3. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французского языка. Москва: Добросвет, 1999.
4. Голуб И. Б. Стилистика русского языка. Москва: Рольф, 2001.
5. Gudžinevičiūtė O. L. *Substantiva communia* lietuvių ir latvių kalbose: stilistinis aspektas // Lietuvių ir latvių gretinamosios stilistikos klausimai / Lietuvių un latviešu sastatāmās stilistikas jautājumi. Šiauliai: Vši Šiaulų universiteto leidykla, 2006, 260–275.
6. Kalnača A. Opozīcija *dzīvs / nedzīvs* mūsdienu latviešu valodā // *Linguistica Lettica* 6. Rīga: LU LVI, 2000, 178–187.
7. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I daļa. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība, 1959.
8. Paegle Dz. Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa. Rīga: Zinātne, 2003.
9. Rozenbergs J. Latviešu valodas praktiskā stilistika. II. Rīga: Zvaigzne, 1983.
10. Strelēvica D. Par gramatiskām dzimtēm un politikorektumu latviešu valodas kontekstā // *Linguistica Lettica* 13. Rīga: LU LVI, 2004, 52–68.
11. Veisbergs A. Dzimtes kategorija latviešu vārdnīcās // *Linguistica Lettica* 5. Rīga: LU LVI, 1999, 48–59.
12. Wierzbicka A. *Semantics. Primes and Universals*. Oxford / New York: Oxford University Press, 1996.

Summary

Stylistic functions of gender depend on animacy and gender deixis. Usually nouns related to humans have obtained special stylistic usage which contradicts the biological and grammatical manifestation of gender. There are three different cases of stylistic functions of gender in Latvian: words of common gender; masculine nouns applied to womankind and feminine nouns with masculine endings.

All three cases are discussed in this paper. They are a characteristic feature of colloquial Latvian. Hence, colloquial Latvian shows a certain dominance of masculine gender. This domination is connected with semantic and grammatical transposition of gender markers from feminine to masculine. In both cases words with masculine endings are related to female persons and can express either a positive, negative or neutral attitude. However, the transpositions of gender markers reflect the asymmetrical perception of gender in society where greater prestige is granted to the masculine. Still it seems that modern Latvian does not manifest prestige of the masculine gender or discrimination of female persons. The stylistic functions of gender in colloquial speech are established historically, but in the present-day society they are used by tradition.

**Jāņa Endzelīna akadēmiskās biogrāfijas
mazzināma lappuse: Sanktpēterburga, 1907¹**
*The Unknown Page in Academic Biography of Jānis
Endzelīns: St. Petersburg, 1907*

Sarma Kļaviņa

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra
Visvalža iela 4a, Rīga LV –1050
sarmak@latnet.lv

Rakstā analizēti dokumenti, kas 2006. gadā atrasti Krievijas ZA arhīva Sanktpēterburgas filiālē Eduarda Voltera fondā un Sanktpēterburgas Centrālajā valsts vēstures arhīvā Pēterburgas universitātes fondā. Tie atklāj Jāņa Endzelīna biogrāfijā līdz šim nepieminētu lappusi – mēģinājumu 1907. gadā Sanktpēterburgas universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātē iegūt salīdzināmās valodniecības doktora grādu, aizstāvot darba „Латышские предлоги” („Latviešu prievārdi”) 2. daļu. Rakstā aplūkota universitātes privātdocenta baltista E. Voltera pozitīvā atsauksme par aizstāvēšanai iesniegto J. Endzelīna darbu, kā arī papildatsauksme par citiem viņa darbiem. 1907. gadā neiegūtais doktora grāds izskaidro J. Endzelīna akadēmisko statusu Harkovas universitātē, bet neveiksme, liekas, ir norūdījusi viņu jauna pētījuma „Славяно-балтийские этюды” („Slāvu un baltu studijas”) veikšanai, kas 1912. gadā vainagojās ar Krievijas impērijā grūti iegūstamo zinātņu doktora grādu.

Atslēgvārdi: latviešu valodniecības vēsture, Jānis Endzelīns, Eduards Volteris, Jans Boduēns de Kurtenē.

Latvijas zinātnes vēstures pētnieki atzīst Jāni Endzelīnu par visizcilāko starptautiski atzīto zinātnieku Latvijas Universitātē visā tās pastāvēšanas laikā (Stradiņš 1999, 59).

Ar profesora J. Endzelīna kapitāldarbiem – „Slāvu un baltu studijām” (krievu valodā – 1911), „Latviešu valodas gramatiku” (vācu valodā – 1922, latviešu valodā –1951) un kopā ar K. Mīlenbahu radīto „Latviešu valodas vārdnīcu” (1923–1932) – pasaules salīdzināmi vēsturiskā valodniecība saņēma augstvērtīgu latviešu valodas zinātnisko aprakstu. Starptautisko atzinību šim veikumam

¹ Raksta pamatā referāts Latvijas Universitātes 65. akadēmiskajā konferencē 2007. gada 7. februārī.

1933. gadā Rīgā apliecināja baltistikas žurnāla „Studi Baltici” („Baltu studijas”) redaktors profesors Džakomo Devoto (*Giacomo Devoto*, 1897–1974) no Itālijas, pasniedzot J. Endzelīnam īpašu viņa 60. dzimšanas dienai veltītu šī žurnāla 3. sējumu ar 22 izcilu Eiropas zinātnieku rakstiem itāliešu, franču un vācu valodā. Profesora Dž. Devoto uzruna profesoram Endzelīnam Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes 1933. gada 10. oktobra svinīgajā sēdē itāliešu valodā ar tulkojumu latviski glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā (LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 47.–48. lp.).

Savas zinātniski pētnieciskās darbības mērķus skaidri raksturojis arī pats J. Endzelīns, piemēram, „Latviešu valodas gramatikas” priekšvārdos: „Šā mana darba vienīgais uzdevums ir darīt latviešu valodu valodniecībai pieejamāku nekā līdz šim.” (Endzelīns 1951, 1). To, ka uzdevums lieliski izpildīts, liecināja izcilu Eiropas valodnieku atsauksmes pēc „Lettische Grammatik” publicēšanas. Tās rakstījuši Makss Nīdermanis (*Niedermann*) Šveicē, Kazimiers Būga (*Būgā*) Lietuvā, Antuāns Meijē (*Meillet*) Francijā, Nikolass van Veiks (*Wijk*) Nīderlandē, Eduards Hermanis (*Hermann*) un Reinholds Trautmanis (*Trautmann*) Vācijā u. c.

„[...] pirms Endzelīna pētījumiem latviešu valoda salīdzināmās valodniecības zinātnē tika ievērota samērā maz, [...] valodnieki gandrīz visnotaļ iztika ar leišu valodas datiem; [...] viņa „Lettische Grammatik” pagaidām [...] aizstāj ir leišu valodas vēsturisku gramatiku, ir baltu valodu salīdzināmo gramatiku, kādas vēl trūkst,” rakstīja Edīte Hauzenberga–Šturma, atskatoties uz J. Endzelīna 70 mūža gadiem (Hauzenberga–Šturma 1943, 25–26). J. Endzelīna „Latviešu valodas gramatika” faktiski bija pirmā baltu valodu salīdzināmā gramatika, un līdz ar to viņš kļuva arī par baltu valodniecības pamatlicēju (Hauzenberga–Šturma 1962, 421; Sabaliauskas 1982, 109). 1943. un 1948. gadā publicētie darbi „Senprūšu valoda” un „Baltu valodu skaņas un formas” vēl papildina viņa lielo ieguldījumu baltistikā.

J. Endzelīna devumu pasaules zinātnē ir augstu novērtējušas daudzu zemju zinātņu akadēmijas, universitātes un zinātniskās biedrības (to uzskaitījumu sk. J. Endzelīna personas lietā: LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l., 64. lp.). Arī dzimtenē izcilais zinātnieks ir guvis atzinību, apbalvojumus un pagodinājumus, jo milzīgs ir viņa devums pašai latviešu valodai un tautai, bet tas ir īpašs temats.

J. Endzelīna akadēmiskā biogrāfija lasāma vismaz desmit valodās (latviešu, lietuviešu, igauņu, somu, krievu, vācu, angļu, itāliešu, arī čehu un zviedru valodā) vai nu enciklopēdijas raksta vai zinātniskas apceres veidā. Tomēr joprojām nav monogrāfijas, kas sniegtu pilnīgu J. Endzelīna dzīvesstāstu, zinātniskās darbības un devuma vērtējumu.

Līdzās apzīmējumam „nelokāmais Endzelīns” tikpat pamatots ir arī apzīmējums „nezināmais Endzelīns”. Gadiem ritot un mūžībā aizejot tiem, kas studējuši vai strādājuši pie J. Endzelīna, šī nezināmā daļa pieaug, bet arhīvu krātuves pacietīgi glabā liecības gan par J. Endzelīna akadēmisko biogrāfiju, gan pretrunīgās personības mūžu.

J. Endzelīna mūžs nepavisam nebija t. s. veiksmes stāsts, par to liecina vairākas mazzināmas viņa biogrāfijas lappuses.

Šis raksts veltīts vienai mazzināmai J. Endzelīna *curriculum vitae* lappusei. Tā atklājās 2006. gadā Sanktpēterburgas arhīvos: vispirms nejauši – Krievijas ZA arhīva Pēterburgas filiālē (turpmāk – KZAA Spb), sakarā ar Eduarda Voltera 150 gadu jubileju apgūstot viņa bagāto fondu, pēc tam – Sanktpēterburgas Centrālajā valsts vēstures arhīvā (turpmāk – Spb CVVA), Sanktpēterburgas universitātes fondā meklējot atbildes uz jautājumiem, ko *uzdeva* atradums E. Voltera (1856–1941) fondā.

2006. gadā no 21. līdz 23. septembrim E. Voltera 150 gadu jubileju ar starptautisku konferenci „Eduards Volteris un baltistika kā kompleksa zinātne” atzīmēja Sanktpēterburgas Valsts universitātē. Šīs konferences ielūgumā un tēžu krājuma ievadā labi raksturotas jubilāra attiecības ar Latviju, Krieviju un Lietuvu: „Eduarda Voltera personība cieši vieno trīs valstis: Latviju, kurā viņš ir dzimis un ar kuras zinātniekiem un kultūras darbiniekiem aktīvi sadarbojās, Krieviju, kur ilgus gadus strādājis Sanktpēterburgas universitātes Salīdzināmās valodniecības katedrā, un Lietuvu, kuras pētīšanai viņš veltījis lielāko savu darbu daļu” (Вольтер 2006, 1).

E. Volteris dzimis Rīgā 1856. gada 18. martā aptiekāra Aleksandra Voltera ģimenē, liekas, namā Kalnciema un Daugavgrīvas ielas stūrī. 1875. gadā viņš absolvēja guberņas ģimnāziju Rīgā un, kā raksta īsā autobiogrāfijā, „обладая знаниями природных языков латышского и немецкого” (ar latviešu un vācu valodas zināšanām kopš bērnības), devās uz Leipcigas universitāti studēt filozofiju, salīdzināmo valodniecību un slāvistiku, pēc tam Tērbatas universitātē studēja Krievijas vēsturi un krievu literatūru, vēlāk – slāvistiku un krievu valodas vēsturi Pēterburgas, Maskavas un Harkovas universitātē (KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 211. l.). Pēc izglītības un akadēmiskajiem grādiem E. Volteris bija valodnieks: krievu filoloģijas kandidāta grādu ieguvis Leipcigas universitātē par darbu „Aus der russischen Suffixlehre” (KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 282. l.), maģistra grādu – Harkovas universitātē par disertāciju „Разыскания по вопросу о грамматическом роде”. Taču viņa vēlākā akadēmiskā darbība un intereses bija ļoti plašas: etnogrāfija, folkloristika, vēsture, arheoloģija, tekstoloģija, bibliotēku zinātne un prakse.

Plašāku pārskatu par E. Voltera daudzveidīgo darbību un devumu baltistikā var gūt Lietuvas ZA Lietuviešu valodas institūta sagatavotajā E. Voltera 150 gadu jubilejai veltītajā rakstu krājumā, kurā lasāmi arī vairāku Latvijas zinātnieku (etnogrāfu, folkloristu, valodnieku) apcerējumi. Savukārt E. Voltera sadarbību ar latviešu valodniekiem ir pētījusi un aprakstījusi S. Kļaviņa (Kļaviņa 2007, 39–45).

J. Endzelīna nodoms iegūt doktora grādu 1907. gadā

Katrs J. Endzelīna zinātniskās darbības apraksts vēstī par to, ka maģistra grādu viņš ieguvis 1905. gada decembrī Jurjevas, resp. Tartu jeb Tērbatas, universitātē par darbu „Латышские предлоги. I часть” („Latviešu prievārdi. 1. daļa”), bet salīdzināmās valodniecības doktora grādu – 1912. gadā Pēterburgas universitātē par darbu „Славяно-балтийские этюды” („Slāvu un baltu studijas”). Tāpēc biju pārsteigta, kad Krievijas ZA arhīvā Sanktpēterburgā atradu apjomīgu E. Voltera manuskriptu, 21 lielu lapu, ar nosaukumu „Отзыв Э. А. Вольтера о сочинении Эндзелина «Латышские предлоги», представленное в качестве диссертации для получения степени доктора сравнительного языкознания” („E. Voltera atsauksme par Endzelīna darbu „Latviešu prievārdi”, kas iesniegts kā disertācija salīdzināmās valodniecības doktora grāda iegūšanai”) (KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 132. l.). Šis darbs datēts ar 1907. gada 10. martu.

E. Voltera fondā atrastā atsauksme par J. Endzelīna darbu „Латышские предлоги” 2. daļu kā disertāciju doktora grāda iegūšanai radīja vairākus jautājumus. Vai šī darba aizstāvēšana ir notikusi? Ja ir notikusi, tad kad un kā? Kas vēl ir rakstījis atsauksmi vai atsauksmes? Šie jautājumi mudināja arī rūpīgāk lasīt abas „Латышские предлоги” daļas, īpaši 1. daļu, par kuru 1905. gada decembrī pēc smagas aizstāvēšanas divu dienu garumā trīsdesmit divus gadus vecais J. Endzelīns bija ieguvis maģistra grādu. Izrādās, ka 1. daļas priekšvārdā autors, starp citu, ir rakstījis: ”Первоначально я имел в виду издать разом всю эту работу о латышских предлогах, но затем по чисто внешним (но зато весьма уважительным для меня лично) причинам я должен был разделить эту работу на две части” (Эндзелин 1905, V). (Sākotnēji man bija nodoms izdot uzreiz visu šo darbu par latviešu prievārdiem, bet vēlāk tīri ārēju (bet toties man personiski ļoti svarīgu) iemeslu dēļ man vajadzēja šo darbu sadalīt divās daļās.)

Pēc daudziem gadiem, 1971. gadā, J. Endzelīna darbu izlases sastādītāji, iekļaujot „Латышские предлоги” abas daļas izlases 1. sējumā, šim teikumam ir pievienojuši tikai parindes komentāru par to, ka J. Endzelīnam ir bijis nodoms darba 2. daļu aizstāvēt kā doktora disertāciju un ka par to liecinot kāds viņa *curriculum vitae*, kas glabājoties PSRS Centrālā valsts vēstures arhīva Ļeņingradas filiālē (Endzelīns 1971, 309). Šo dokumentu nemeklēju, jo jau bez tā izdevās noskaidrot, ka doktora darba aizstāvēšana ir notikusi, arī uzzināt aizstāvēšanas laiku un iegūt atbildes uz citiem jautājumiem.

E. Voltera fondā ir atrodams vēl viens dokuments kā papildinājums atsauksmei, tam dots nosaukums ”Заявление Э. А. Вольтера в Историко-филологический факультет Петербургского университета с отзывом о мелких статьях И. Эндзелина на латышском языке” (KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 133. l.). („Iesniegums Pēterburgas universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātei ar atsauksmi par J. Endzelīna sīkiem rakstiem latviešu valodā.”) Iesniegums datēts ar 1907. gada 22. septembri. „Sīkie” raksti, ko E. Volteris vēl

papildus vērtējis, ir četri raksti, kas publicēti Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas 1901. gada Rakstu krājumā, žurnālā „Apskats” 1903. gadā publicētie raksti, kā arī kopā ar Kārli Mīlenbahu sarakstītās un 1907. gadā publicētās „Latviešu gramatikas” 1. daļa „Etimoloģija jeb vārdu mācība”.

Tāpat atbilde uz jautājumu par J. Endzelīna disertācijas aizstāvēšanu meklējama Pēterburgas universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes 1907. gada pavasara un rudens protokolos. Izrādījās, ka šie protokoli glabājas Sanktpēterburgas Centrālajā valsts vēstures arhīvā universitātes fondā mikrofilmās (Spb CVVA, 14. f., 3. apr., 16102. 1.).

J. Endzelīna disertācijas aizstāvēšanas sēdes

Pirmā sēde, kurā apspriesta J. Endzelīna disertācija, kā rāda protokols, ir notikusi sestdienā, 1907. gada 29. martā (Spb CVVA, 14. f., 3. apr., 16102. 1., 7. lp.). Piecpadsmit fakultātes padomes locekļi ir uzklaustījuši Pēterburgas universitātes Salīdzināmās valodniecības katedras profesora, izcilā indoeiropaista Jana Boduēna de Kurtenē (*Baudouin de Courtenay*, 1845 – 1929) un privātdocenta E. Voltera atsauksmes. J. Boduēna de Kurtenē atsauksme diemžēl nav atrodamā ne Krievijas Zinātņu akadēmijas arhīvā, ne Centrālajā Valsts vēstures arhīvā Sanktpēterburgā. Droši vien tā ir bijusi negatīva, jo padome ir nolēmusi atlikt J. Endzelīna darba aizstāvēšanu un ir izveidojusi sešu cilvēku komisiju, kas iepazītos ar iesniegto darbu un atsauksmēm par to.

Turpretī E. Voltera jau iepriekš pieminētās plašās un detalizētās atsauksmes gala slēdziens ir šāds: „Endzelīna kunga disertācija, par spīti vairākām izklāsta un pārliecinošas argumentācijas nepilnībām, ir pelnījusi tikt pielaista pie aizstāvēšanas, lai par to saņemtu doktora grādu. Endzelīna kungs ir pelnījis pilnu uzmanību pret saviem darbiem latviešu valodniecībā ne tikai kā dzimis latvietis un izglītots lingvists, bet arī iegūto rezultātu dēļ, noskaidrojot jautājumus par darbības vārdu priedēkļu un prievārdu nozīmēm latviešu un lietuviešu valodā sakarā ar vispārīgo šo parādību izpratni salīdzināmajā valodniecībā” (KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 132. l., 21. lp.). E. Volteris par J. Endzelīna nopelnu uzskatīja to, ka „viņš, atbrīvojies no patiesi lielisku latviešu valodas gramatisko aprakstu, piemēram, Bīlenšteina gramatikas, stāstiem, uzsācis, tiesa gan, gandrīz četrdesmit gadu pēc „Die lettische Sprache..” (Augusta Bīlenšteina gramatika. – S. K.) publicēšanas vākt jaunus materiālus „Latviešu gramatikai” (K. Mīlenbaha un J. Endzelīna 1907. gada gramatika. – S. K.) gan no tautas mutes, gan no rakstu pieminekļiem un pastāvīgi salīdzinot ar lietuviešu valodu” (turpat, 19. lp.). E. Voltera vērtējumā J. Endzelīna darbs ir pirmais detalizētais latviešu valodas priedēkļu un prievārdu formu un nozīmju vēstures apskats (turpat, 6. lp.).

Par J. Endzelīna darba trūkumu E. Volteris ir uzskatījis to, ka analīze veikta, galvenokārt pētījot folkloras valodu, bet 16. un 17. gadsimta latviešu rakstu pieminekļu valodā prievārdu nozīmju īpatnības ir nepilnīgi analizētas, piemēram, E. Volteris norāda, ka nav ne vārda par Elgeru un citiem katoļu autoriem (turpat,

6. lp.). Recenzents arī atzīst, ka, lasot Endzelīna darbu, var likties, ka tas it kā radies tukšā vietā, jo nav priekšgājēju darbības vērtējuma (turpat, 7. lp.). Pēc E. Voltera domām, empiriskā materiāla ir daudz, bet trūkst vispārīgu secinājumu (turpat, 10. lp.), taču Endzelīna nopelns ir godprātīga dzimtās latviešu valodas parādību, skaņu un formu īpatnību reģistrācija.

Atkārtota J. Endzelīna darba apspriešana ir notikusi, 1907. gada rudenī, sestdienā, 22. septembrī (Spb CVVA, 14. f., 3. apr., 16102. l., 38. lp.). Protokolā lakoniski ierakstīts, ka ir uzklausītas J. Boduēna de Kurtenē un E. Voltera papildatsauksmes. Arī šī J. Boduēna de Kurtenē atsauksme iepriekšminētajos Sanktpēterburgas arhīvos nav atrasta.

E. Volteris savā atzinumā par J. Endzelīna citiem darbiem (KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 133. l.) ir rakstījis, ka patīkami pārsteidz salīdzināmās metodes lietojums, lietuviešu valodas zināšanas un uzmanīga attieksme pret to. Recenzents par zinātnei īpaši noderīgiem ir atzinis Endzelīna kunga novērojumus un apsvērumus par latviešu valodas vārda uzsvāru un intonācijām, par skaņu vēsturi.

Tomēr balsojot fakultātes padome ar vienas balss pārsvaru nolēma noraidīt salīdzināmās valodniecības doktora grāda piešķiršanu Jānim Endzelīnam: septiņi padomes locekļi ir bijuši par piešķiršanu, astoņi – pret to. Liktenīgais vienas balss pārsvars!

Tā kā 1907. gadā J. Endzelīns neieguva salīdzināmās valodniecības doktora grādu, 1908. gadā viņu neapstiprināja Harkovas universitātē par ārkārtas profesoru: līdz 1911. gadam viņš strādāja par privātdocentu, pēc tam par ārkārtas profesoru līdz doktora grāda iegūšanai.

Neveiksme 1907. gadā nesalauza J. Endzelīnu, bet norūdīja. Pēc pieciem gadiem, 1912. gada 4. martā, viņš Pēterburgas universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes padomē veiksmīgi aizstāvēja jau citu darbu – „Славяно-балтийские этюды” – un ieguva pelnīto salīdzināmi vēsturiskās valodniecības doktora grādu. Kā noskaidrojais J. Stradiņš, „[...] Jānis Endzelīns bija vienīgais latviešu tautības profesors, kas ieradās Rīgā (1920. gadā. – S. K.) ar Krievijas impērijā ļoti grūti iegūstamo zinātņu doktora grādu” (Stradiņš 1999, 60).

Izcilā zinātnieka akadēmiskā darbība un devums vēl gaida savu analīzi zinātniskā monogrāfijā, bet neikdienišķā personība un tās dzīves gājums varētu būt viela spilgtam literāram darbam.

Saīsinājumi

KZAA Spb – Krievijas Zinātņu akadēmijas arhīva Sanktpēterburgas filiāle

LVVA – Latvijas Valsts vēstures arhīvs

Spb CVVA – Sanktpēterburgas Centrālais valsts vēstures arhīvs

f. – fonds

apr. – apraksts

l. – lieta

lp. – lapa

Avoti

- KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 211. l. – E. Volteris. Īsas biogrāfiskas ziņas.
- KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 132. l. – E. Volteris. Atsauksme par J. Endzelīna darbu „Латышские предлоги. II часть”, 1907. g. 10. martā.
- KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 133. l. – E. Volteris. Iesniegums Pēterburgas universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātei, 1907. g. 22. septembrī.
- KZAA Spb, 178. f., 1. apr., 282. l. – E. Volteris. Kandidāta darba manuskripts, 1880.
- LVVA, 7427. f., 13. apr., 447. l. – J. Endzelīna personas lieta Latvijas Universitātes fondā.
- Spb CVVA, 14. f., 3. apr., 16102. l. – Sanktpēterburgas universitātes Vēstures un filoloģijas fakultātes protokoli.

Literatūra

1. Endzelīns J. *Darbu izlase*. 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1971.
2. Endzelīns J. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1951.
3. Hauzenberga-Šturma E. Profesora Jāņa Endzelīna 70 gadi // *Izglītības Mēnešraksts*, 1943, nr. 2, 25–27.
4. Hauzenberga-Šturma E. In memoriam. J. Endzelin // *Orbis*, 1962, tome XI, № 1, 419 – 423.
5. Kļaviņa S. Eduarda Voltera atbalsts latviešu valodniekiem 20. gs. pirmajā ceturksnī // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa: Sociālās un humanitārās zinātnes*, 2007, 61. sēj., 4. nr., 39–45.
6. Sabaliauskas A. *Lietuvių kalbos turinejimo istorija. 1940–1980 m.* Vilnius: Mokslas, 1982.
7. Stradiņš J. Jānis Endzelīns un mūsu Zinātņu akadēmija // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa: Sociālās un humanitārās zinātnes*, 1999, 53. sēj., 1./2./3. nr., 59–62.
8. *Studi Baltici. A cura di Giacomo Devoto. Volume terzo.* – Roma: Istituto per l'Europa Orientale, 1933. – 171 lpp.
9. Э. А. Вольтер и балтистика как комплексная дисциплина. Международная научная конференция. Тезисы докладов. Санкт-Петербург, 2006. – 36 с.
10. Эндзелин И. Латышские предлоги. I часть. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1905. – 219 с.
11. Эндзелин И. *Латышские предлоги*. II часть. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1906. – 142 с.
12. Эндзелин И. *Славяно-балтийские этюды*. Харьков: Типография и литография М. Зильберберг и С-вья, 1911. – 208 с.

Summary

An unknown page of J. Endzelīns academic biography is revealed by the material of E. Volter's collection at the St. Petersburg branch office of the Archives of the Russian Academy of Sciences. It appears that J. Endzelīns had submitted the 2nd part of his work „Latvian prepositions” for the doctor's degree at the University of St. Petersburg in March, 1907, and E. Volter wrote a review of 21 pages, certifying that the work can be presented. After another half year – in September – E. Volter provided a positive evaluation also for other works published by J. Endzelīns. The records of proceedings of the presentation session available at the Central State History Archive of St. Petersburg give proof of the fact that J. Endzelīns did not obtain a doctor's degree on September 22, 1907.

Sibīrijas latgaliešu personvārdi¹
laika griežos*
Personal Names of Latgalians of Siberia
During Changing Times

Lidija Leikuma

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra
Visvalža iela 4a, Rīga LV–1050
lleikuma@inbox.lv

*Latgalīšu vārdu studeju veļteju Mozūs Geņgeru saiminīka Juoņa Leikuma (1907–1983) pīmiņai. Nivīnys dīnys naguojis školā, jis pasaraksteja itai: Jons Leikums Oduma.

Raksts veltīts ieskatam Sibīrijas latgaliešu personvārdos, īpaši priekšvārdos (tēvavārdos²) un uzvārdos. Raksturota personvārdu pieraksta problemātika, atveidojot tos no krievu valodas latviski, kā arī citas parādības (izceļotāju izlokšņu atšķirības, kas ietekmējušas personvārda pieraksta formu, priekšvārdu saīsinājumi u. tml.). Sīkāka analīze sniegta par atsevišķiem 20. gs. 20.–30. gadu Bičku ciema padomes Saimniecības grāmatās (Похозяйственные книги) reģistrētajiem Boļsojuluļjas un Ačinskas rajona latviešu vārdiem un uzvārdiem. Krasnojarskas novada latgaliešu (nedaudz – citu latviešu) personvārdi analizēti Krievijas kultūrvēsturiskās un sociolingvistiskās situācijas kontekstā, pēc vajadzības tos salīdzinot ar Latvijā lietotiem vārdiem un uzvārdiem.

Atslēgvārdi: personvārds, (priekš)vārds, uzvārds, tēvavārds, Sibīrija, Krievija, Latgale, Latvija, latgalieši, latvieši, krievu valoda, latviešu literārā valoda, latgaliešu (rakstu) valoda, izloksne.

Latviešu antroponīmikā netrūkst mazpētītu jautājumu, savukārt korektas informācijas trūkums visbiežāk izjūtams par Latgales latviešu personvārdu sistēmu. Kultūrvēsturiskas nosacītības dēļ tā ir atšķirīga no pārējiem latviešiem, tāpēc onomastu darbos atrodamas norādes, ka par Latgales antroponīmiem (vai

¹ Kaut latviešu onomastiskajā literatūrā par personvārdiem bieži saukti tikai priekšvārdi (Bušs 2003, 117, 147 u. c.), rakstā par tādiem dēvēti gan personu priekšvārdi (arī tēvavārdi), gan uzvārdi; citi personvārdi (iesaukas, pseidonīmi, literāro varoņu vārdi) pagaidām netiek aplūkoti.

² Rakstā personas tēva priekšvārda apzīmēšanai tiek lietots termins „tēvavārds” (sal. ar līdzīgi darinātiem saliekteņiem *tēvatēvs*, *tēvamāte*, *tēvamāsa*, *tēvabrālis*, kam blakus *tēvzeme*, *tēvreize*).

kādu to daļu) vajadzīgs īpašs pētījums (Сталтмане 1981, 16). Tomēr šādu pētījumu tā arī nav, un informācija par Latgales latviešu valodu attiecīgas tematikas rakstos parasti neparādās (teiktais attiecas ne tikai uz onomastiku). Laikā no 1629. līdz 1917. gadam Latgale (jeb toreizējā Inflantija) ir administratīvi, politiski, saimnieciski, kultūras ziņā šķirta no citiem Latvijas novadiem. Nošķirtības sekas atspoguļojumu radušas arī antroponīmijā, tāpēc secinājums, ka „Latgales personvārdu repertuārs ir diezgan specifisks” (Bušs 2003, 72), nav bez pamata. Otrā pasaules kara beigās uz Rietumiem izceļojušo Latgales latviešu dzimtas uzvārdu iespējamo cilmi, saistību ar iesaukām, personu priekšvārdiem, vietvārdiem, apvidvārdiem divās grāmatās aplūko valodnieks Leonards Latkovskis (Latkovskis 1968; 1971). Par Austrumu diasporas latviešu valodu pētījumu pagaidām ir maz, par latgaliešu – gandrīz nav vispār (ne visi tautieši ir arī apzināti). Tā kā latgaliešu personvārdi ir latviešu onomastikona organiska daļa, atliek pievienoties valodnieka Ojāra Buša teiktajam, ka „viens no aktuālākajiem personvārdu pētnieku uzdevumiem ir Latgales antroponimiskās sistēmas pilnīgāka aprakstīšana” (Bušs 2003, 74). Šo rakstu var uzskatīt par ieskatu mazpazīstamā latviešu antroponīmu slānī, ievirzi iespējama pētījuma problemātikā.

Interese par Austrumu diasporas tautiešiem Latvijā pastiprinājās 20. gs. izskaņā, kad no pirmajiem brīvprātīgo izceļotāju viņiem bija pagājis ap simt, kopš latviešu pirmo apmetņu rašanās Sibīrijā – ap divsimt gadu. 1994. gadā iznāca grāmata par vienu no vecākajām Sibīrijas latviešu dzīvesvietām – Lejas Bulānu (Strautniece 1994), kas sākotnēji veidojusies no izsūtītajiem ļaudīm. 2002. gadā Rīgā notika zinātniski praktiska konference „Austrumu latvieši 21. gs. sākumā: problēmas un risinājumi” (Apine, Prikulis 2003), iezīmējot jaunus darāmos darbus, Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā bija sarīkota plaša izstāde Krievijas tautiešu likteņgaitu atspoguļojumam (Poriete 2005). Austrumu diasporas izpētē ilgu laiku strādājuši un svarīgus jautājumus aktualizējuši LU vēsturnieki Aivars Beika un Dzintra Vīksna, arī Ruta Ozoliņa, Vidvuds Štrauss, Arvīds Auns-Urālietis, Jāzeps Brolišs. Daudz enerģijas tautiešu jautājumu risināšanai veltījusi Krievijas (vēlāk – Austrumu) Latviešu biedrības vadītāja Austra Boļševiča (Boļševiča 1999) un citi entuziasti, Austrumu latviešu kongress ar priekšsēdi Laumu Vlasovu, valsts institūcijas, kā Īpašu uzdevumu ministra sabiedrības integrācijas lietās sekretariāts (ĪUMSILS). Tomēr tas aizvien ir nepietiekami un galvenokārt divu iemeslu dēļ: 1) par maz uzmanības veltīts 19. un 20. gs. mijas brīvprātīgo izceļotāju likteņiem Krievijā, 2) nav respektēts tas, ka Krievijā nav notikusi no dažādiem Latvijas novadiem izceļojušo latviešu integrācija, tādējādi par Latgales latviešu (latgaliešu) pēctečiem praktiski aizmirstot.

2004. gada jūlijā uzsāktas divu augstskolu – Latvijas Universitātes un Sanktpēterburgas Valsts universitātes – etnolingvistiskas ekspedīcijas pie Krasnojarskas novada latviešiem. Tās paver jaunas mazpazīstamu materiālu ieguves iespējas³. Ekspedīcijās galvenā vērība tiek veltīta latviski runājošu teicēju

³ Latvijas puses līdzdalība minētajos pētījumos iespējama, pateicoties Valsts kultūrkapitāla fonda, ĪUMSILS un Latvijas Universitātes finansiālam atbalstam. Patlaban LU tiek īstenots starptautisks projekts „Krasnojarskas apgabala un Latgales latviešu valoda un kultūrvēsture: salīdzinošais aspekts”.

uzmeklēšanai un viņu runas fiksēšanai, taču bez ievēribas nepaliek arī citas kultūrvēstures liecības – Sibīrijas latviešu sādžu straujā izzušana Austrumu diasporas izpētei liek pievērsties kompleksi un vedina domāt arī par kultūrizglītojošu darbību (Андронов, Лейкума 2006; Leikuma 2006 (1); 2006 (2)).

Cik īsti Sibīrijā vēl ir mūsu tautiešu, par kuriem gādāt, kurus izglītēt, kuru valodu, kultūrvēsturi pētīt? Domājams, tūkstošiem. Neraugoties uz laika un varas maiņu ieviestajām „korekcijām”, beidzamajā Krievijas tautskaitē vienā pašā Krasnojarskas novadā par latviešiem un latgaliešiem sevi reģistrējuši gandrīz 4000 iedzīvotāju. Ziņas pēc 2002. gada tautskaites datiem par tautiešu skaitu Krasnojarskas novadā apkopojusi Krasnojarskas latviešu nacionālā kultūras biedrība „Dzintars”. Latviešu un latgaliešu lielākās koncentrēšanās vietas ir šādas:

1. tabula

	Krasnojarskas novads	Krasnojarska	Ačinskas rajons	Ačinska	Boļšojuluja	Biriļusu rajons
Latvieši	2940	637	73	163	77	14
Latgalieši	807	145	78	225	146	26
Kopā	3747	782	151	388	223	40

Krievijā dzīvojošie izceļotāji no dažādiem Latvijas novadiem kā divu nāciju pārstāvji tiek reģistrēti kopš 1926. gada Viskrievijas tautskaites – no Vidzemes un Kurzemes iebraukušie skaitās latvieši, no toreizējās Vitebskas guberņas daļas Latgales – latgalieši. Ieraksts „латгалец” līdz pat šodienai redzams atšķirīga vecuma tautiešu personas dokumentos – dzimšanas un karaklausības apliecībās, pasēs, dažādos sarakstos, un Krievija ir vienīgā vieta pasaulē, kur šādu tautības apliecinājumu var izlasīt (sk. attēlus).

Ф. № 4,
Утв. УНХУ РСФСР
20/III-1934 г.

СПРАВОЧНАЯ КАРТОЧКА
канцелярии по студенческим делам

Фамилия и инициалы Чехович И.

Факультет..... курс I отделение Лагальское

С/о..... группа..... б/о.....

№	Пол	Для ЗАМЕТОК.	Зачислен с (дата)	ПТ
<u>И.</u>	1		12	<u>1/8-33</u>
<u>1917</u>	2		13	с.....р.....
<u>Лагалец</u>	3		14	с.....р.....
	4		15	с.....р.....

1. att. Fragments no latgalieša I. Čehoviča personas uzskaites kartītes, kas aizpildīta, stājoties Ačinskas Pedagoģiskā tehnikuma Latgaliešu nodaļā 1933. gadā.

Формат 105×150 Форма № 14

УЧЕТНАЯ КАРТОЧКА ОФИЦЕРА ЗАПАСА

Ф. <u>ЛОЗМАН</u>	№ ВУС	<u>801001</u>	
И. <u>Анатолій</u>	наименование профиля	<u>МОЛИТЧ?</u>	
О. <u>Павлович</u>	разряд	<u>I</u>	
Личный № <u>М-82340В</u>	вид учета	<u>Обычный</u>	
Родился <u>24. апр 1950.</u> в <u>г. Кузино</u> <u>Болощелуцкой р-ны Краснодарского края</u>			
Национальность <u>латгалец</u> Партийность <u>чл. КПСС</u>			
Воинское звание	Чей приказ	Номер	Дата
<u>Лейтенант</u>	<u>Сиб. ВО</u>	<u>12</u>	<u>24.02.86г.</u>

2. att. Latgalieša Anatolija Ločmana armijas rezerves virsnieka uzskaites kartītes kopija ar nacionālās piederības norādi.

Daudzi Sibīrijas latgalieši jūtas lepmi par savu neparasto piederību un ierakstu „латгалец” pieprasa attiecināt pat uz bērniem un bērnubērniem. Tas notiek arī tad, ja ģimenē neviens latgaliski vairs nerunā. Ačinskas un Boļšojulujas apkaimes latgalieši neuzskata sevi par latviešiem (kaut nejutās tiem sveši) un par tādiem saukties negrib; daļa tur dzīvojošo zaudējuši jebkādu etniskās piederības apziņu, tāpēc viegli ļauj sevi reģistrēt par krieviem (vai pat *paši aizarakstējās par krīvim*). Kopš 2002. gada Krievijas pilsoņu pasēs nacionālo piederību atzīmēt vairs nav iespējams, tas saplūšanu veicinās vēl vairāk.

Kam iebraucējus (vēlāk – viņu pēctečus) no Krievijas Eiropas daļas pieskaitīt, kārtoja vietējie varasvīri, un process nenotika viendabīgi. Jo vairāk iepazīst Sibīrijas apstākļus, jo skaidrāks kļūst, ka Latgales latviešu pēctecis Krievijā nav tikai tas, kura dokumentos rakstīts „latgalietis” (kā tas pamatā ir Ačinskas un Boļšojulujas rajonā, kur apmetās izceļotāji no Vidzemes un Latgales, tāpēc „abas” nācijas šķirtas striktāk gan vietējā saskarsmē, gan lietvedībā) vai „latvietis” (kā dažiem Saharnoņē, Maļinovkā, Dvinkā, Stroganovā vai citos apvidos, kā Novosibirskas apgabala Rjamovskā, Timofejevskā), bet bieži arī „krievs”, „poļis”, „baltkrievs”.

Savākto materiālu kopumam papildinoties un ziņām par tautiešu apmešanās un pārceļošanas vietām, viņu valodu, vēsturi, kultūru kļūstot precīzākām, aktualizējas personvārdu rakstības jautājumi. Par Krievijas latviešu personvārdu atveidi latviski ir jādomā, gan apstrādājot iegūtos materiālus uzglabāšanai un sistematizējot publikācijām, gan arī risinot praktiskas vajadzības (teiksim, kārtējot dokumentus braucienam uz Latviju).

Par personvārdu atveidi

Krievijas latviešu personvārdu korekta pieraksta jautājumu aktualizēja sešu Krasnojarskas novada reģionālās sabiedriskās organizācijas „Latgaliešu kultūras centrs” aktīvistu viesošanās senču etniskajā dzimtenē 2007. gada augustā. Tautiešu uzņemšanas sakarā bija jādomā ne tikai par kultūras programmu, bet arī jārisina nepieciešamās formalitātes – iesniegumos, atskaitēs, paziņojumos plašsaziņas līdzekļiem viesu personvārdiem bija jāparādās latviešu literārajā valodā, kādā tie nekad agrāk nav rakstīti. (Var, protams, diskutēt par vajadzību Sibīrijas latgaliešu vārdus un uzvārdus atveidot atbilstoši latviešu literārās valodas normām, ar kurām tiem līdz šim, un tā jau vairākās paaudzēs, nav bijis nekāda sakara, tomēr citu tradīciju mums nav.)

Samērā plašajā avotā, kas izstrādāts krievu īpašvārdu pareizrakstībai un pareizrunai latviešu valodā (Norādījumi 1993), aplūkojot neslāvu cilmes personvārdu atveidi, nekas netiek teikts par latviešu īpašvārdiem, kuru rakstību stipri ietekmējusi krievu valoda. Līdz ar to, „Norādījumus” ievērojot burtiski, Latgales latviešu uzvārdiem raksturīgo izskaņu *-āns* varētu atveidot kā *-ans*, kaut paši Sibīrijas tautieši, uzvārdus nosaucot „*pa sovam*”, izrunā tos atbilstoši senču izloksnēm – gan ar garu, gan īsu patskani izskaņā. (Minētā divējādība spilgti atklājas pētījumā par latviešu uzvārdiem (Сталтмане 1981, 49–51). Tajā *-āns* un *-ans* ir gan kartēti (51. lpp.), gan rādīti procentuāli (40. lpp.), gan uzskaitīti (182.–187. lpp.), kaut arī bez Latgalē dzīvojošo latviešu uzvārdu iekļaušanas kopējā statistikā.) Tā Marija Ščerbakova, ziemeļlatgaliešu atvase no Okuņevas (Okuņkiem), Latvijas viešņa augustā, bērniībā ir saukta par Prancanu Marīti (šai apvidū dzīvojuši vēl *Graudani, Jancani, Locani, Karlani, Kupcāni, Rancāni, Skultāni, Teilāni, Vilcāni, Zitāni, Zujāni*, un pārsvarā esošajam atvasinājuma modelim pielāgots arī vietējā skolotāja Kazimira Stiuraiņa vārds – *Kazmers Styurans*). Savukārt Krasnojarskā dzīvojošā dienvidlatgaliešu pēctece Aleksandrina Dubiņina (dz. Škutāne) ir pārliecināta: „*Škutānu byut daudz bejs, ka vysi dzjadzis dzeivi*” (tikai visus četrus dēlus viņas vecaimātei atņēma 2. pasaules karš). Citviet sastapti *Bižāni, Būtāni, Celeitāni, Jurāni, Laizāni, Matusāni, Meikšāni, Mincāni, Rimšāni, Stašāni, Teilāni, Vilcāni, Zalāni* jeb *Zaļāni, Zellāni* jeb *Zeļvāni* u. c. Šie uzvārdi vai liecības par tiem rāda, ka pētījumā apvidū Sibīrijā, gluži kā Latgalē (un Latvijā kopumā), ir darīšana ar divējādu patronīmisko izskaņu – *-āns* un *-ans*.

Ir vienkārši, ja personvārds (ar visiem komponentiem) no krievu valodas tikai jātranskribē, kā tas ir ar sieviešu priekšvārdiem un uzvārdiem, kas krievu valodā beidzas ar *-a*. Tā viegli atveidojams, piemēram, novosibirskietes Ņinas Purikovas (Нина Пурикова), dzimušas *Vondas* (Вонда), personvārds. Latviešu valodas sistēmā bez sarežģījumiem iekļaujas arī Marijas Ščerbakovas (Мария Щербакова), Jūlijas Jurikovas (Юлия Юрикова) un Olgas Bajandinas (Ольга Баяндина) vārdi un vīru uzvārdi. Ar viešņu dzimtajiem uzvārdiem (pēc dokumentiem – Пранцан, Котан, Стывран) vairs nav tik vienkārši.

Personvārdiem ir jāiekļaujas latviešu valodas gramatiskajā sistēmā arī tad, ja krievu valodā vienskaitļa nominatīvā tie beidzas ar līdzskani, tāpēc vīriešu

vārdi un uzvārdi latviešu valodā papildināmi ar galotni *-s* (Norādījumi 1993, 39, 74–75). Tā tika darīts ar vasaras viesu Anatolija Ugainova (Анатолий Угайнов) personvārdu, bez piemērota risinājuma atstājot viņa uzvārda slavizēto rakstījumu – Ugainovs. Uzvārda krieviskais variants ir radies no latgaliskā *Ūgaiņa* (nom. *Ūgaiņš*), zaudējot saknes patskaņa garumu un oriģinālformai papildinoties ar slāvisko formantu *-ov*. Šāds papildinājums nav svešs arī Latvijā, kur līdzās *Barkāni* un *Barkanovi*, *Bogduoni*, *Bogdani* un *Bogdanovi*, *Čerbiki* un *Čerbikovi*, *Logini* un *Loginovi*, *Poļaki* un *Poļakovi* u. tml. Starpība ir tikai tā, ka konkrētais Ugainova uzvārds no *Ūgaiņa* radies ne visai sen.

Latviešu slavizēto personvārdu atveidošanu latviskākā formā neparedz ne minētie norādījumi par krievu īpašvārdu atveidi, ne jaunāks normatīvais dokuments – Ministru kabineta noteikumi Nr. 114, kas pieņemti 2004. gadā (Noteikumi 2004). Ja, piemēram, kāds no Krievijas Ugainoviem vēlētos, lai viņa uzvārdu latviski rakstītu tāpat kā viņa (vec)vecākiem, tas nebūtu panākams vienkārši.

Sieviešu uzvārdiem, kas krievu valodā beidzas ar līdzskani, latviskā atveidojumā pievienojama galotne *-a* (Norādījumi 1993, 39–41, 74, 76). Līdz ar to viešņas Marijas Ščerbakovas dzimtais uzvārds Пранцан būtu *Prancāna* (kaut uzvārda īpašnieki izskaņā to izrunā ar īsu *a*, kā tas parasts Latgales ziemeļu un austrumu izloksnēs, abās latviešu rakstu tradīcijās par normatīvu tiek uzskatīta izskaņa *-āns*). Jūlijas Jurikovas meitas uzvārds ir Котан, latviski tātad – *Kotāna*. Viņas dzimtā uzvārda atveidojums latviešu literārajā valodā korekts ir nosacīti – rakstība ar grafēmu <o> apgrūtina uzvārda atpazīstamību, kaut sugasvārdam, kas ir īpašvārda pamatā, nozīme ir skaidrāka par skaidru – *kuots* latgaliski ir ‘kāts’. Diemžēl latviešu literārajā valodā, arī īpašvārdos, divskanis [uo] netiek atveidots ar diviem burtiem. Uzvārdu latviskojumi *Prancāna* un *Kotāna* gan atbilst atveides prasībām (Noteikumi 2004, 120. p.), taču ir pretrunā ar šo uzvārdu lietojumu Latvijā, kur atbilstošās sieviešu dzimtes formas beidzas ar galotni *-e*: *Prancāne* un *Kotāne*.

Korekti atveidot nav iespējams arī ačinskietes Olgas Bajandinas dzimto uzvārdu. Vēstulēs uz Latviju viņa parakstās kā Styuranu Oļga. Viņas tēvs korespondences latgaliešu laikrakstam „Taisneība” savulaik parakstīja ar uzvārdu *Styuraiņš*, kāds droši vien bijis viņa tēvam (vismaz runas formā) pirms izbraukšanas no Latvijas. Uzvārdam slavizējoties un pielāgojoties ziemeļlatgaliskajām izloksnēm, kādas dominēja skolotāja *Kazimira Stūraiņa* (latgaliešu rakstu valodā – *Kazimera Styuraiņa*) galvenajās darbavietās Ņikitinā un Okuņevā, tas ir pārtapis par *Стывран*, kura latviskais atveidojums ir *Stivrans* (latviešu valodas alfabētā nav grafēmas <y>, kas ir ļoti būtiska latgaliešu runā un rakstībā). Ievērojot atveides nosacījumus un respektējot notikušo pielāgošanu krievu valodai, uzvārds *Стывран* sieviešu dzimtē latviski būtu atveidojams kā *Stivrana* (līdzīgi Latvijā lietojamiem uzvārdiem *Ivdris*, *Ivbulis*, *Kivrāns*, *Krivms*, kur divskaņu [iu], [yu] vietā rakstīta burtkopa <iv>). Rakstījumā *Stivrana* neparādās īstais piedēklis *-ain-*: Latgalē ir *Styuraini* (jeb *Stiuraiņi* latviešu literārās valodas sistēmā), nevis *Styurani*. No otras puses, uzvārdu *Styuraiņš* pārveido arī Latgales latvieši – tiek rakstīts *Stivriņš*, kaut latviešu literārās valodas atbilsme latgaliešu

izrunas formai būtu *Stūrainis*. Savukārt no uzvārda agrākās formas, kas lietoja Sibīrijā, var secināt, ka *Styuranu Oļgas* tēva izcelsmes vieta⁴, iespējams, ir Krāslavas rajona Izvaltas pagasta Stiuraiņi. Apstiprinājums pieņemumam, protams, jāmeklē arhīvu dokumentos. Pētnieku rīcībā esošie skolotāja K. Stiuraņa vēstuļu un publikāciju fragmenti pagaidām skaidru atbildi nedod.

Metamorfozes valodu sajaukumā piedzīvojis Vičku (vietējo izrunā – Vičkova) iedzīvotājas Veras Šupuļņikas (Вера Шупульник) vīra uzvārds, kas tāpat ir krieviskots. Pēc atveides nosacījumiem uzvārds Шупульник (izrunā ar otrās zilbes uzsvāru) latviešu valodā papildināms ar galotni *-a*, bet *-ник* atveidojums atkal nav skaidrs: ja uzvārdu uzskatītu par latgalisku, tas varētu beigties ar *-nika* (Noteikumi 2004, 54.5. p.), ja par krievisku, tad *ни* atveidojams ar *ni* (Noteikumi 2004, 112.2. p.). Cik garš, tik plats... (Jāpiebilst, ka arhīvu dokumentos fiksēto uzvārda variantu Шувполник, Шувпульник sakne ļauj precīzāk spriest par šā uzvārda lietotāju senča iespējamo izcelsmes vietu Ziemeļlatgalē.) Veras Šupuļņikas dzimtais uzvārds Спрукуль latviskā atveidojumā būtu papildināms ar galotni *-e* – *Sprukule* (Noteikumi 2004, 125. p.).

Analizētie piemēri rāda, ka, Krievijas latviešu personvārdu rakstībā ievērojot norādījumus par krievu īpašvārdu pareizrakstību latviešu valodā, ir iespējama to formāla iekļaušana latviešu literārās valodas skaņu un formu sistēmā, bet ne latvisko uzvārdu agrākā skaņu un formu sastāva atjaunošana. (Par iespēju latviskajā atdarinājumā neatspoguļot krievu valodas izrunas un rakstības īpatnības ģermāņu cilmes uzvārdos sk. Norādījumi 1993, 9.) Tā kā gan Latvijā, gan Krievijā latviešu ar krievu valodas ietekmē sagrozītiem personvārdiem ir simtiem, arī pašu latviešu personvārdu atveidē būtu vajadzīgs vairāk pieļāvumu. Noteikumu 2004, 48.1. punkts ļauj labot dzimšanas reģistrā ierakstītu nelatvisku priekšvārdu, ja vēlākos dokumentos vārds rakstīts atbilstoši tautībai, tomēr Krievijas tautiešu gadījumā ar šo pieļāvumu ir stipri par maz. Atveide latgaliski ir iespējama korekti, jo latgaliešu rakstu valodas sistēmā ir gan cietais [i], gan divskaņi [ju] un [uo] un pieraksta formu var veidot pēc izrunas.

Tā, iedziļinoties tikai vienas reizes ciemiņu personvārdos, parādās vesels kopums pareizrakstības un atveides neskaidrību, kurām nepieciešams risinājums. Turpinot krievu valodā minēti visi 2007. gada augusta brauciena⁵ dalībnieku – etnisko latviešu – vārdi un uzvārdi līdz ar tēvavārda un sieviešu meitas uzvārda noģādēm: Баяндина (dz. Стывран) Ольга Казимировна, Юрикова (dz. Котан) Юлия Иосифовна, Пурикова (dz. Вонда) Нина Матвеевна, Шупульник (dz. Спрукуль) Вера Францевна, Щербакова (dz. Пранцан) Мария Ивановна, Угайнов Анатолий Данилович. Viņu (un citi turpmāk aplūkotie) personvārdi ir ne tikai materiāls lingvistiskām pārdomām, bet arī laikmeta liecība.

⁴ Sk. Balvu rajona laikraksta „Vaduguns” interviju ar O. Bajandinu „Meklēju kaut bērzu savā senču dzimtenē” (2007. g. 22. aug., 5. lpp.).

⁵ Viesošanās senču zemē bija iespējama ar Īpašu uzdevumu ministra sabiedrības integrācijas lietās sekretariāta (ĪUMSILS) un LU finansiālu atbalstu (ĪUMSILS daļēji maksāja par ceļa izdevumiem, pasākumus ar Sibīrijas tautiešu piedalīšanos organizēja LU projekta dalībnieki kopā ar Latgales kolēģām).

Personvārdu slāviskojuumi

Sibīrijas ekspedīcijās sākumā liels pārsteigums bija sastapto tautiešu priekšvārdu mehāniska „pārceļšana” no vienas valodas otrā (kaut, kā var spriest pēc arhīvu dokumentiem, arī dzimtenē Latgales latviešu personvārdi izceļošanas laikā rakstīti krieviski). Pārceļošana bija toreizējās Krievijas valdības organizēta un veicināta kustība, un visa ar pārvietošanos saistītā lietvedība, dabiski, tika kārtota krievu valodā. Pārveides izceļojošo ļaužu personvārdos notika atbilstoši cara ierēdņu izpratnei, viņu ērtībai. 2. un 3. tabulā sniegts neliels biežāk mainīto personvārdu atbilstmju apkopojums, attēli rāda, kā tas noticis dokumentos.

2. tabula

Atbilstmes vīriešu priekšvārdos pēc latgaliešu vārda aizstāšanas

Aizstājējvārds krievu valodā	Aizstājējvārda atveide latv. lit. val.	Latgaliskā atbilstme	Latviskā atbilstme
Иван	<i>Ivans</i>	<i>Juoņs</i>	<i>Jānis</i>
Кузьма	<i>Kuzma</i>	<i>Kazimirs</i> vai <i>Kaz(i)mers</i>	<i>Kazimirs</i>
Данила	<i>Daņila</i>	<i>Donats (Donots, Donits)</i>	<i>Donāts</i>
Пётр	<i>Pjotrs</i>	<i>Pīters</i>	<i>Pēteris</i>
Иосиф, Осип	<i>Josifs</i> vai <i>Osips</i>	<i>Jezups (Jozups, Jozops, Juzups)</i>	<i>Jāzeps</i>
Егор	<i>Jegors</i>	<i>Jurs</i>	<i>Juris</i>
Алексеј	<i>Aleksejs</i>	<i>Aloiz(ij)s</i> vai <i>Aļuzs (Aļozs, Alezs, Alizs)</i>	<i>Aloiz(ij)s</i>
Матвей	<i>Matvejs</i>	<i>Mataušs</i> vai <i>Matauss</i>	<i>Matejs</i>
Ульян	<i>Uljans</i>	<i>Julians</i> vai <i>Jul(i)jans (Juljans)</i>	<i>Jūlians</i>
Яков	<i>Jakovs</i>	<i>Jākubs</i>	<i>Jēkabs</i>
Устин	<i>Ustins</i>	<i>Justyns</i>	<i>Justīns</i>
Никита	<i>Ņikita</i>	<i>Nikodems</i> vai <i>Nikodims</i>	<i>Nikodems</i>
Савелий	<i>Savelijs</i>	<i>Silvestris</i>	<i>Silvestrs</i>
Семён	<i>Semjons</i>	<i>Seimaņs</i>	<i>Sīmanis</i>
Борис	<i>Boriss</i>	<i>Bronislavs</i>	<i>Bronislavs</i>

3. tabula

Atbilstmes sievietes priekšvārdos pēc latgaliešu vārda aizstāšanas

Aizstājējvārds krievu valodā	Aizstājējvārda atveide latv. lit. val.	Latgaliskā atbilstme	Latviskā atbilstme
Фёкла	<i>Fjokla</i>	<i>Tekļa</i> vai <i>Tekle</i>	<i>Tekla</i>
Зоя	<i>Zoja</i>	<i>Juzeļa</i>	<i>Juzeļa</i>
Варвара	<i>Varvara</i>	<i>Buorbola</i>	<i>Barbara</i>
Мария	<i>Marija</i>	<i>Monika</i>	<i>Monika</i>
Мария	<i>Marija</i>	<i>Maļvina</i>	<i>Malvīne</i>
Леонида	<i>Leonida</i>	<i>Leontyna</i>	<i>Leontīne</i>
Фрося	<i>Frosja</i>	<i>Franciska</i> vai <i>Fraņčiška</i>	<i>Franciska</i>
Елена	<i>Jeļena</i>	<i>Helena</i>	<i>Helēna</i>
Людмила	<i>Ludmila</i>	<i>Ļudviga</i>	<i>Ludviga</i>
Полина	<i>Polīna, Poļina</i>	<i>Paulina</i> vai <i>Pauline</i>	<i>Paulīna</i> vai <i>Paulīne</i>
Галина	<i>Gaļina</i>	<i>Genoveļa</i>	<i>Genoveļa</i>
Лилия	<i>Lilija</i>	<i>Cecilija</i>	<i>Cecilija</i>
Агафия	<i>Agafija</i>	<i>Agata</i>	<i>Agata</i> vai <i>Agate</i>

 ВОЕННЫЙ БИЛЕТ НА № 3761342		НА № 3761342 1
I. Общие сведения		
Фамилия	Loč	1. Место рождения <i>и Елизаветки. Северо-Енисейский р-н Красноярский к-д</i>
Имя	Владимир	2. Национальность <i>Латгалец</i>
Отчество	Иосифович	3. Партийность (с какого года)
Число, месяц и год рождения	2 мая 1952	4. Состоит ли в ВЛКСМ (с какого года)
Личная подпись владельца	<i>Loč</i>	5. Образование <i>8 лет Юнк</i>
Взвешивание	<i>Акимович</i>	
Военным комиссариатом <i>Красноярского края</i> (республики)		6. Основная гражданская специальность <i>инженер</i>
14.05.1952 г. ВОЕННЫЙ КОМИССАР <i>подполковник</i>		7. Семейное положение <i>Женат</i>
		<i>Мина Александровна 1956</i>

3. att. Latgaliēša Vladimira Loča karaklausības apliecība ar krieviskotu tēvavārdu.

СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ		ПОВТОРНОЕ	
Гр. <i>Звидра</i>		РОДИТЕЛИ:	
Емена <i>Анатолиевна</i>		Отец <i>Звидра</i>	<i>Антон Антонович</i>
родился (лась) <i>3/II-1966 г. третьего февраля одна тысяча девятьсот шестидесяти первого года</i>		национальность <i>латгалец</i>	
Место рождения ребенка: город, селение <i>с. Алаштинки</i>		Мать <i>Звидра</i>	<i>Юзефа Захаровна</i>
район <i>Красноярский</i> , край, республика <i>Красноярский</i>		национальность <i>латгалька</i>	
о чем в книге записей актов гражданского состояния о рождении 19-го <i>февраля</i> месяца		Место регистрации <i>Алаштинский</i>	<i>Чесовой Красноярского р-она Красноярского края</i>
числа произведена соответствующая запись за № <i>45</i>		Дата выдачи <i>30 августа 1966</i>	
за № <i>45</i>		№ 774060	
			

4. att. Latgaliētes Jeļenas Zvīdras dzimšanas apliecība ar krieviskotu īpašnieces priekšvārdu.

Minētie piemēri ir reāli pētījamā apvidus ļaužu pārdēvējumi, kas izrakstīti no dokumentiem vai noklausīti ekspedīcijās uzmeklēto teicēju stāstījumos. Patiesībā to ģeogrāfija ir daudz plašāka un variantu skaits vēl lielāks, jo personu nosaukšana citā vārdā nesākās Sibīrijā (tāpat kā tā nenotiek tikai Krievijā). Krievijas latvieši pie šīs divējādības ir pieraduši, zina (vismaz pagaidām) abus personas priekšvārda variantus un vienu vai otru lieto atkarā no situācijas, bet pētniekam negaidītājā nosacītībā orientēties nav viegli: ka *Boriss* varētu būt tas pats, kas *Broņislavs*, grūti attapt pat dzimtam Latgales latvietim. Lai saprastu, kā kuru ģimenes locekli vai radnieku sauc, par priekšvārdiem bieži nākas pārvaicāt, kaut dažs teicējs precizē nejaūtāts. Tā Dvinkā dzīvojošās māsas Jelena Sprinč (dz. Helena, 1927. g.) un Varvara Šemeļ (dz. Buorbola, 1929. g.), nosaucot tēva vārdu – Juļuss Stepanovič Vaišļa, paskaidroja, ka „*dzeda sauce Stopuons*”. Interesanti, ka trešās māsas – Aneļas Dzalbas (dz. 1933. g.) dēls Genadijs Dzalba (dz. 1956. g.) par ģimenes locekļiem skaidroja taisni tāpat kā viņa mātesmāsas: māti saucot Aneļa Uljanovna, viņa esot Juļuša meita. Precizēšana ir svarīga ne tikai interesentam par latgaliešu personvārdiem kā savdabīgu latviešu antroponīmu daļu, bet arī dokumentārai skaidrībai, kas nodrošina personu atpazīšanu un korektu statistiku. Ja pētījamā apvidus ļaudis pēc personvārdiem uzskaitītu formāli, latviešu skaits izrādītos situācijai neatbilstoši mazs, un tā tas ir visur Krievijā, ne tikai Krasnojarskas pusē.

Krievijā dzīvojošie tautieši pie ieviestās nosacītības (*latgaliski Jurs – krīviski Jegor; kai pa sovam – Buorbola, krīviski – Varka; metrikūs Uljan, tai – Juliss*) ir jau pieraduši un minētos priekšvārdus (vienu vai otru) izmanto atbilstoši situācijai. Par to, ka tādi vārdi kā *Daņila* un *Donats* vai *Aleksejs* un *Aloizs* ir vieni un tie paši priekšvārdi, reizēm ir pārliecināti pat lietvedības darbinieki. Par kuriozu var uzskatīt enerģiskās latgaliertes Valentinas Kalugas skaidrošanos savas ģimenes personvārdu sakarā un uz pieprasījumiem saņemtās atbildes. Bičku ciema padomes izsniegtais izraksts Valentīnai Daņilas meitai Kalugai (dz. 1928. g.) liecina, ka viņa ir piederīga pie Donata Kalugas ģimenes (sk. 5. att.), arī izziņa no Latvijas Valsts vēstures arhīva drošina, ka *Aloizs* un *Aleksejs* ir viens un tas pats vārds (sk. 6. att.).

Šādi maldīgi pieņēmumi par atšķirīgu priekšvārdu iespējamu identiskumu diemžēl ir plaši izplatīti, un padomju varas gadi (gan Krievijā, gan Latvijā) tos ir tikai vairojuši. Tomēr, kā atzīst onomastikas speciālisti, par vienu un to pašu priekšvārdu nav dēvējami pat tie vārdi, kuriem ir skaidri zināma to vienādā izcelsme. Tā vārdi Егор, Юрий un Георгий, kas radušies no sengrieķu γεωργος ‘zemkopis’, mūsdienās uzskatāmi par trim dažādiem priekšvārdiem (Никонов 1974, 253). Aplūkojamajā gadījumā ir vēl kritiskāk: *Daņila* etimoloģiski nav tas pats, kas *Donats*, tāpat kā *Aleksejs* nav tas pats, kas *Aloizs*. Ja salīdzinātu citu iepriekš minēto „pāra” vārdu izcelsmi, etimoloģiskas neatbilstmes ieraudzītu vēl vairākiem. Dokumentos izplatītais *Juliana* (vai šā vārda variantu) aizstājums ar *Uljanu* vismaz lingvistiski nav nekorekts. Tādi paši ir vēl daži vārdi.

2005. gada vasarā noklausīts Ugainovu stāstījums par peripetijām, saistītām ar viņu tēva vārdu. 1937. gadā Ūgaiņu Donata ģimenē dzimusī meita Tamara

С П Р А В К А

Исполком
 БЫЧКОВСКИЙ
 СЕЛЬСКИЙ СОВЕТ
 НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ
 ИСПОМ

14 05 1920
 103
 68211, д. Калуга,
 Большешулейского района,
 Красноярского края,
 тел. 2-49-47.

Дана исполкомом Бычковского сельского Совета
 Большешулейского района, Красноярского края гр.
 Калуга Валентина Даниловна 1930 г. в том, что
 она действительно входит в состав семьи
 Калуга Доната Алексеевича 1890 года рождения
 национальность латгалец, отец глава семьи.
 Мать – Калуга Арафия Борисовна 1894 года рождения
 национальность латгалка.
 Дочь – Калуга Анна Донатовна 1914 года рождения
 латгалка.
 Дочь – Калуга Элия Донатовна 1921 года рождения,
 латгалка.
 Дочь Калуга Мерьяна Донатовна, 1924 года рождения,
 латгалка.
 Дочь – Калуга Валентина Донатовна 1928 года рождения,
 латгалка.
 Сын – Калуга Иван Донатович 1930 года рождения,
 латгалец.
 Семья проживала в д. Никитино, Окуневского сельского
 Совета до выезда за пределы Совета, 1945 года.
 Справка дана на основании похозяйственной книги
 для предъявления по месту требования.

Исполком Бычковского сельского Совета Б.К. Лоч

5. att. 1990. gada izraksts no Bičku ciema padomes Saimniecības grāmatas.

reģistrēta kā Tamara Donatovna. Kad dzimuši viņas brāļi un māsas, tēva vārds kolhoznieku sarakstos jau bijis krieviskots par Daņilu Ugainovu, tāpēc jaunākie bērni pierakstīti kā Daņiloviči. Lai neatšķirtos no citiem, par Daņilovnu vēlāk sevi pārdēvējusi arī vecākā meita. Savukārt Ugainovu ģimenes pastarītes – katoļu klostera māsas Tatjanas – nelatgaliskais vārds nedod miera Bogotolas baznīcas vecākajam Vitālijam Spoģim: „*Kaida tu Tacjana? Tekļa tu! Tymā pasaulī tevi napījims, enģeļs sorguotuojs napīzeis...*”. Visnotaļ gudrā baznīcēna lingvistiskā kompetence šoreiz nav lielāka par ierēdņu zināšanu.

Latgaliešu kristāmvārdu aizstāšanai ar krievu priekšvārdiem nebija ne lingvistiska, ne juridiska pamata, tomēr daudzkārt šī pārdēvēšana ir notikusi. Pētījumā apvidus tautieši to ir pieņēmuši kā neizbēgamu nepieciešamību un uztver atšķirīgi. Bijis arī pa kādam nesaprašanās gadījumam (personvārdu aizstāšanas dēļ), tomēr par tiem stāstītais drīzāk ir valodas spēles vai vietējās asprātības un humora izpaudumi, nevis kas nopietnāks. Tā ačinskīeši smeļ par gadus sešdesmit vecu notikumu, saistītu ar Vilovā dzīvojušās meitenes Helenas

uzvārdu, kas bijis Putna. Kāds zēns, ielāgojis, ka latgaliešu vārdi krievu valodā tiek mainīti (*Seimaņa* vietā *Semjons*, *Jākuba* vietā *Jakovs* u. tml.), skolā vaicājis, vai pareizi esot jāraksta *Jeļena Ptica* (*ptica* krievu valodā ir ‘putns’). Notikums nav aizmirsts vēl tagad, kaut no valodas sistēmas viedokļa skolēna jautājums bija pavisam korekts – ja jau *Helenas* vietā bija stājusies *Jeļena*, arī *Putnas* vietā bija jābūt *Pticai*.

Valsts arhīvu ģenerāldirekcija

LATVIJAS VALSTS VĒSTURES ARHĪVS

Štikas iela 16, Rīga, LV-1007, tālr. G13118
Norēķinu rēķina Rīgas Komercbanka
2010008433, kods 310101784

23. 02.96 Nr. 3-K-60327

Uz _____

Валентине Калуга

ул.Вентос-77 кв.2
гор.Мажейкяй,
Литва

Отвечая на Ваше письмо, сообщаем, что в церковных книгах, где производилась запись о рождении и крещении, национальность родителей и ребенка не указывалась. Место рождения Доната Калуга в справке за № 3-II/9483 указано – Вилянская волость деревня Пурново.

Имя "Алексей" и "Алоиз" – одно и то же имя. Русский вариант – "Алексей", латышский – "Алоиз".

В архивном фонде "Вилянокое волостное правление" нет сведений о жителях волости за период до 1917 года.

Директор

Н.Н.Рыков

Зав.отделом

И.Г.Вейнберга

6. att. 1996. gada izziņa no Latvijas Valsts vēstures arhīva.

Pirmajā ekspedīcijā ar zināmu neuzticību (nosauktā personvārda dēļ) tika uzņemts vietējā klaretīnu tēva Jaceka aicinājums doties pie Ačinskā dzīvojošās latgaliertes Fjoklas Zorinas. Galā iepazīta gudra, dzīvespriecīga tautiete, kaut cienījamā vecumā (dz. 1918. g.) un ar smagu dzīves gājumu, kāds tur ir lielākajai mūsu tautiešu daļai. Teicēja sevi dēvēja par Locmanu Tekli. Viņa – Aļoža un Zabales meita, Tumaša un Ruzes, kā arī Jākoba un Agatas mazmeita – bija dzimusi Podtajožņojē. Fjokla Zorina dzimtas uzvārdu skaidroja kā salikteni no vārdu savienojuma *luocu muons* ‘lāču mātītājs’. Šis uzvārds, kas tipisks arī Ščastļivojē, tiek izrunāts un rakstīts vairākos variantos (*Locman*, *Locmaņ*, *Ločman*, *Ločmaņ*) un, tāpat kā citos līdzīgos darinājumos, kam pamatā sugasvārds *luocs* ‘lācis’ (*Loc*, *Loč*, *Locan*), ar divskani [uo] saknē dzirdams reti. Dominē

СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ

Гражданин(ка) Лочман
Татьяна Ивановна
фамилия, имя, отчество

родился (лась) седьмого июля
одна тысяча девятисот
(цифрами и прописью)
двадцатипяти тысяча года

Место рождения: город, селение
Новословка

район Томовский
 область, край Красноярский
 республика РСФСР

о чем в книге регистрации актов о рождении
 1985 года августа месяца 5 числа
 произведена запись за № 13

Родители: **Выдан паспорт № 335283**
 Отец Лочман
Анатолий Павлович
фамилия, имя, отчество
 национальность латгалец

Мать Лочман
Людмила Генриховна
фамилия, имя, отчество
 национальность лужичка

Место регистрации Новословский с/пос
Томовского р-на
 и место жительства органа ЗАГС
Красноярского края
г. Ачинск 19 85

№ 423765

ПРИВАТИЗАЦИОННЫЙ 2011.02

7. att. Jaunās paaudzes latgalietes Tatjanas Ločmanas dzimšanas apliecības kopija.

formas ar saknes beigu līdzskani [c], rakstos biežāk lietota grafēma <с>. Sk. V. Loča karaklausības apliecības kopiju 3. attēlā, kā arī 7. attēlu.

Vidē, kur pārsvarā dzīvo latvieši, dažkārt noticis arī pretējais – citvalodu personvārdu latviskošana (saprotams, sarunvalodas līmenī). Marija Ščerbakova atceras, kā Okuņevā „pārkrustīts” kāds krievu zēns: „Sorokins Vovka beja, a puiki soka – Žogata.” Savukārt Ačinskā kādai sievietei, kura uzvārdu Putna dokumentos „uzlabojusi” par Putno (un izrunā ar otrās zilbes uzsvaru), latgalieši nebeidz ieteikt pāreju uz Ptičkinu...

Vienas valodas priekšvārda aizstāšana ar savējo Sibīrijas latgaliešu saziņā nav sveša arī citādā ziņā. Tā lielu cieņu vietējos ļaudīs gadu tūkstošu mijā bija iemantojis katoļu ticības atdzīvinātājs Ačinskas un Boļšojuluļas apkaimē – tēvs Jans, pēc tautības polis, grieķu katolis, miris mocekļa nāvē⁶. Stāstīdami par viņu, latgalieši lieto vairākus priekšvārda variantus – Jans, Januss, Janušs, Juoņs un pat Juoneits vai Juonīts. (Bijušo ziemeļlatgaliešu atvases, gluži kā senču dzimtenē, piedēķļos *ī* par *ei* nepārveido (sal. Braidaks 2007, 15), bet citi latgalieši – pārveido, tāpēc pētījumā apvidū deminutīvi izskan divējādi; rakstā citētas reāli lietotās formas.) Savukārt poļu valodas iespaids vērojams priekšvārdos *Lukašs*, *Mataušs*, *Tadeušs*, *Tumašs*; *Agneška* vai *Agniška*, *Fraņciška*, *Eļžbeta*, un tas ir izceļotāju mantojums vēl no Latvijas.

⁶ Latvijas presē (sk. 2005. g. 9. dec. „Mājas Viesa” 33. lpp.) izskanējušais minējums, ka notikušajā vainojami Ščastļivojes dzērāji, ir teksta autora pārpratums.

Divu valodu saduras spilgts izpaudums ir deminutīvu un citu īsinājumu jaukums bērnu (ģimenē lietojamos) vārdos. Uzrunādami (maz)bērnus vai stāstīdami par viņiem, Sibīrijas latgalieši izmanto gan latviskus, gan krieviskus variantus: *Oļička* un *Oleite* vai *Olīte* no *Olgas*, *Vaļečka* un *Valeite* vai *Valīte* no *Valentīnas*, *Mašeņka*, *Maņečka*, *Marusja* un *Mareite* vai *Marīte* no *Marijas*. Toties Ščastļivojē 1956. gadā dzimušais Aleksandrs savai mātei Verai Zeļčai joprojām ir Sašīts (-tis), nevis *Sašeņka*, *Saņečka* vai *Šuriks*. Nosaukdama daudzus brāļus un māsas, 2006. gada vasarā latviskos un krieviskos pilnā vārda saīsinājumus un pamazinājumus īpatnēji jauca Krajevajas iedzīvotāja Marija Ušacka (dzimusi Mičuļ, 1928. gadā, savējo sauksa par Mari): *Žeņa*, *Aņa*, *Marce* // *Marceite*, *Slavka* // *Tančiks* // *Tončiks*, *Nadziņka*; *Oļiņka*, *Galīčka*, *Juļička*, rādot laika atstātās pēdas un apliecinot, ka vecākās paaudzes runātāju valodas izjūtā viss vēl nav noārdīts. Kaimiņu Annes (dz. 1927. g., dzīvo Pričulimskā) uzskaitījumā brāļu un māsu vārdi skanēja daudz latviskāk: *Aļuzs*, *Pīters*, *Ontons*, *Augusts*, *Tekle*, *Razale*, *Geņupe*, *Zose*, *Anne* – visi deviņi *Šyupuļniki* (tā teicēja), vecākais dzimis 1907. gadā, 4 bērni atvesti vēl no Latvijas. Brāļi *Donats* i *Juons* Šupuļniki (uzvārds atveidots pēc dokumentu ieraksta Шупульник) uz Sibīriju atbraukuši 1914. gadā, citi palikuši Latvijā. No Kaimiņu Annes uzskaitījuma dialektologam ir skaidrs, ka viņas piederīgie Krasnojarskas novadā ieradušies no Ziemeļlatgales.

Vienlaikus šeit iezīmējas vēl kāds personvārdu izpētes aspekts, kam Latvijā uzmanība pievērsta maz, – dokumentos fiksēto vārdu un izlokšnes attieksmes. Onomasti atzīst: „Literārās valodas un izlokšņu (dialektu) attieksmes uzvārdos ir ļoti sarežģītas” (Суперанская, Сусллова 1984, 52). Minētās attieksmes nav vienkāršas arī priekšvārdos. Vārdu īsinājumi līdzīga vecuma teicēju (abu dzimtu latgaliešu) runā rāda arī to, kādu ietekmi uz personvārdiem atstāj vide, kurā cilvēks dzīvo. Krajevajā sociālie apstākļi cilvēka cienīgai dzīvei patlaban nepavisam nav labvēlīgi.

Priekšvārdi (vārdi, kristāmvārdi)

Katrā noteiktā teritorijā veidojas sava antroponīmu sistēma, kas saistīta ar pastāvošo Baznīcas un valsts tiesisko kārtību, valodas un vides tradīcijām. Latgalē konsekvētāk un ilgāk nekā citur Latvijā lietoti klasiskie Baznīcas kristāmvārdi, kuriem sākums rodams ebreju, grieķu, latīņu, ģermāņu, slāvu valodās (par latgaliešu vārdiem – Leikuma 1994). Situācija ir līdzīga Lietuvā (sal. Kuzavinis, Savukynas 2003, 23–26), kur, tāpat kā Latgalē, kalendārie priekšvārdi kā galvenie saglabājušies līdz padomju varas sākumam un labu laiku vēl pēc tam.

Sibīrijā, tāpat kā izceļotāju dzimtenē Latgalē – toreizējās Vitebskas guberņas Ļucinas (Ludzas), Režicas (Rēzeknes) un Dvinskas (Daugavpils) apriņķī – bērniem likti tradicionāli, no mūsdienu viedokļa nedaudz vecmodīgi, vārdi: *Aloiz(ijs)*, *Dominīks*, *Ignats*, *Izidors*, *Jezups*, *Kazimirs*, *Odums*, *Ontons*, *Seimaņs*, *Stanislavs*, *Vincents*, *Vladislavs*; *Agata*, *Anna*, *Buorbola*, *Genovefa*, *Helena*, *Leokadija*, *Matiļde*, *Monika*, *Paulina*, *Tekļa*, *Veronika*, *Virginija*, *Zofija*. Dažs

Sibīrijas latgalieša kristāmvārds pētniekam sagādā pārsteigumu. Baženovkas skolotājs A. Ugainovs 20. gs. 20. gadu latgaliešu skolotāju sarakstos ir atradis šādu personu: Бернан Барнаба (latgaliski – Biernāns Barnaba), kurš strādājis latgaliešu sādžā Ņikitinā. *Barnaba* ir vecs katoļu kristāmvārds, kādu Latgalē nav gadījies dzirdēt. Citu mūsu ausīm neparastu priekšvārdu – *Domna* – minēja teicēja Valentina Podjuka (dz. Teilan) no Ačinskas Gornija. Vārds tomēr fiksēts arī latviešu vārdnīcās (Strods 1933, 195; Siliņš 1990, 100), tātad *Domna* var nebūt hipokoristika.

Īpats tēvavārds ir bijušajai Maļinovkas iedzīvotājai Annai Budinskai (dz. Eiduk, 1925. g.) – *Silva*. Arī šī priekšvārda skaidrojums atrodams personvārdu vārdnīcās (Петровский 1996, 255; Kuzavinis, Savukynas 2003, 288). Priekšvārds *Siļva* var būt gan hipokoristika no *Silvans* vai *Silvijs*, kas savukārt radušies no latīņu *Sylvanus* ‘mežu, lauku, ganāmpulku dievs’ vai *Silvius* ‘meža iemītnieks’, gan pilnnozīmes priekšvārds jeb t. s. dokumentu vārds, kā šai gadījumā ir ar teicējas dzimto vārdu Ейдук Анна Сильвовна. Teicējas vecāki pēc dokumentiem ir Сильва un Фекла. К. Siliņa apkopojumā (Siliņš 1990, 291) vārds *Silva* dots kā sieviešu dzimtes īsinājums no *Silvijas*. A. Budinskas tēvavārda etimoloģijas meklējumi palīdzēja noskaidrot tēvavārda Сьливерстович (arī citu tā variantu) cilmi – tas ir kristāmvārda *Siļvestris* (no latīņu *syvester* ‘meža’) sagrozījums tautas mutē.

Dziļāka ielūkošanās Sibīrijas latgaliešu priekšvārdu lietojumā aktualizēja t. s. pāra vārdu jautājumu. Pāra vārdu – tie paši vārdi gan vīriešiem, gan sievietēm – lietojums ir latgaliešu priekšvārdu sistēmas raksturīga pazīme, kam latviešu onomastiskajā literatūrā līdz šim nav pievēsta uzmanība. Pāra vārdu veidošanās bija raksturīga vecajiem kristāmvārdiem, tāpēc latgaliešiem, kuru priekšvārdi kopumā ir „vecmodīgāki” nekā citiem latviešiem, pāra vārdu ir daudz (sal. Strods 1933, 193–201). Šādi priekšvārdi veidojušies citādi nekā iepriekš aplūkoti latgalisko vārdu krieviskie līdzinieki, un par tiem būtu jāraksta atsevišķi. 4. tabulā uzskaitīti tipiskākie pāra vārdi latgaliešu rakstu valodā (ar atsevišķu izlokšņu piemēru izmantojumu).

Dažs no pāra locekļiem (Latgalē vai Sibīrijā) ir aktīvāks, citam ir vairāki pārinieki vai varianti, cits mūsdienās biežāk lietots īsākā variantā (kā *Ontuons*, *Ontons* vai *Ontans* no *Antonija*), citam kā reāli lietojamu grūti iedomāties sākotnējo priekšvārdu (kā *Mihaeļs*, no kā *Mikeļs* un *Meikuls*, vai *Salomons*, no kā *Salimons* u. tml.), citam ir vēl kādi grafiskie, fonētiskie vai morfoloģiskie varianti. *Oļegs* un *Oļga* ir pāra vārdi krievu valodā, Latgalē vārds *Oļegs* nav lietots, Sibīrijā tas sāks lietot mūsdienās. (Par pāra vārdiem citām tautām sk., piem., Рьлов, 2006, 90–92.)

Pētījamā apvidū vecie latgaliešu kristāmvārdi kopumā ir labi saglabājušies. Apstākļos, kad liela daļa latgalisko priekšvārdu (tēvavārdu) dokumentos nomainīta ar krieviskajiem, Sibīrijā, sazinoties dzimtajā izloksnē, joprojām tiek izmantoti ģimenē lietotie vārdi, bieži – tradicionālo katoļu kristāmvārdu hipokoristikas. Tos dzirdam stāstījumu ierakstos, kad runas situācija ir nemākslota, tādi tie pārsvarā ir skanējuši sibīriešu sarunās. Vidējai latgaliešu paaudzei jau bieži izvēlēti priekšvārdi, kādus saviem bērniem liek krievi: *Genadijs*, *Igors*, *Sergejs*, *Ļubova*, *Tatjana*,

Svetlana. Daļa vārdu, kā, piemēram, *Aleksandrs, Anatolijs, Vladimirs, Marija, Oļga, Valentina*, latgaliešiem un krieviem ir sakrituši visu laiku.

4. tabula

Vairāk izplatītie latgaliešu pāra vārdi

<i>Adolfs – Adolfinā</i>	<i>Kornelijs – Kornelija</i>
<i>Aleksandrs – Aleksandra, Aleksandryna</i>	<i>Ksavers (Savers) – Ksaverija (Saverija)</i>
<i>Aļbins – Aļbina</i>	<i>Laurentijs, Laurs – Laurentija, Laura</i>
<i>Anastasijš – Anastasija</i>	<i>Leonards – Leonarda</i>
<i>Antonijš (Ontuons, Ontons, Ontans) – Antonija, Antonina</i>	<i>Leontijs – Leontija, Leontyna</i>
<i>Augusts, Augustyns – Augusta, Augustyna</i>	<i>L(e)ongins – Leongina</i>
<i>Benedikts – Benedikta</i>	<i>Ļucijs – Ļucija (Lucijs – Lucija)</i>
<i>Berna(r)ds (Bernats), Berna(r)dyns – Berna(r)da, Bernadeta, Berna(r)dyna</i>	<i>Ļudviks – Ļudvika (Ļudvigs – Ļudviga)</i>
<i>Bronislavs – Bronislava</i>	<i>Martins, Muortēš – Mart(i)jana</i>
<i>Dominīks – Dominīka</i>	<i>Mikeļš vai Meikuls – Mihalina</i>
<i>Donats (Donots, Donits) – Donata</i>	<i>Modests – Modesta</i>
<i>Eugenijš – Eugenija (Jevgenijs – Jevgenija)</i>	<i>Pauls (Paula, Pauļa), Puovuls – Paulina</i>
<i>Feliciāns – Feliciana, Felicija</i>	<i>Salimons – Salimona, Salomeja</i>
<i>Franciskš, Fraņcs (Francs, Franka) – Franciska (Fraņčiška)</i>	<i>Stanislavs – Stanislava</i>
<i>Jozafats (Jezufats, Juzafats, Juzefats), Juzefš – Jozafata (Jezufata, Juzafata), Juzefa</i>	<i>Stefans (Stepuons) – Stefanija, Stefanida</i>
<i>Juli(j)ans (Juljans), Julijs – Juli(j)ana, (Juljana), Julija</i>	<i>Valentins – Valentina</i>
<i>Justyns – Justyna</i>	<i>Valerijš, Valerians, Valerjans – Valerija</i>
<i>Kastuļš, Kastuss – Kastule, Kastuse</i>	<i>Viktors – Viktorija</i>
<i>Kazimīrs vai Kaz(i)mers – Kazimira</i>	<i>Viļhelms – Viļhelmina (Viģelms – Viģelmina)</i>
<i>Klementins, Klements (Klimans) – Klementina</i>	<i>Vincetyns, Vincents – Vincetyna, Vincenta, Vincuse</i>
<i>Konstantins – Konstancija, Konstaņce</i>	<i>Vladislavs – Vladislava</i>

Ar saviem „vecmodīgajiem” vārdiem to īpašnieki ne vienmēr ir bijuši mierā, tas sakāms tiklab par Latvijas, kā Krievijas iedzīvotājiem. Rīgā ir sastopama *Aija*, kuras vārds radies no *Anastasijas*, *Aina* – no *Annas* u. tml. (Par latviešu personvārdu maiņām, kas 20. gs. 60. gados visbiežāk bija atteikšanās no vecā katoļu kristāmvārda, sk. Zemzare 1971, 128.) Krasnojarskā dzīvojošā sahariete Cupeļu Domuce (dz. 1937. g.) tagad oficiāli tiek saukta par Tamaru. Par to labsirdīgi zoboņas gan viņas piederīgie sādžā, gan viņa pati. No sādžas (Тесь) izbraukusi radiniece Mihalina Krasnojarskā ir Миля u. tml. Ščastļivojē Babru Vaņdze stāstīja, cik ļoti vīrabrālim nav patīcis viņa vārds Augusts. Bērni skolā izsmējuši, līdz beidzot gaidījās, ka arī skolotāji (vai citi pieaugušie) pēc vārda nosaukšanas pārjautās: А когда же сентябрь будет? ‘Bet kad tad septembris pienāks?’, tāpēc savu vārdu Augusts vienmēr nosaucis klusīnām.

Bērnām vārdu izraudzīties brīvi vecākiem nebija iespējams ilgi, jo tam bija jāatbilst katoļu Baznīcas noteikto kristāmvārdu sarakstam. Tādējādi Latgalē

(pēc tradīcijas – arī Sibīrijā) zēnu un meiteņu priekšvārdu kopums visumā ir viendabīgs un stabils. Dienu vārdu reģistrējumus katoļu kalendārā var saukt par noslēgtu sistēmu – tā nebija atkarīga no modes tendencēm vai svešu valodu ietekmes un tikai lēnām papildinājās ar atsevišķiem svēto vārdiem. Ar šo savu noslēgtību Latgales latviešu vīriešu un sieviešu priekšvārdu sistēma ievērojami atšķiras no tās, kura lietota citos Latvijas novados, kur kristāmvrādu izvēli noteica luterāņu tradīcijas, kas ir brīvākas, elastīgākas, uzņēmīgākas attiecībā pret jauno. (Par priekšvārdu galvenajām atšķirībām saistībā ar konfesionālo piederību sk. arī Сталтмане 1981, 6–7.)

Latgalešu kristāmvrādi plašāk atspoguļoti 19. gs. 2. puses kalendāros, kas adresēti „inflantiem”, resp., Latgales latviešiem, kuri bija katoļi, – barona Gustava Manteifeļa „Inflantuziemies Łajkagromota aba Kalenders” iznāca no 1862. līdz 1871. gadam. Katoļu kristāmvrādi ietverti arī citos iepriekšējo gadsimtu mijas un 20. gs. pirmās puses kalendāros (par latviešu kalendārvārdiem – Siliņš 1999, 430–435; 19. gs. otrās puses latviešu katoļu kalendārvārdus tuvāk pētījusi E. Martukāne maģistra darbā, kas aizstāvēts LU Filoloģijas fakultātē 2004. gadā). Saprotams, vecāki un krustvecāki bērniem izvēlējās ne visus Baznīcas kalendārā iekļautos vārdus, aktīvā izmantojumā bija tikai kāda daļa no tiem (sal. Kuzavinis, Savukynas 2003, 24). Relatīvi jaunāks latgalešu priekšvārdu saraksts sniegts P. Stroda vārdnīcas I pielikumā (Strods 1933, 193–201). Šis saraksts uzskatāms par normatīvu avotu arī mūsu dienās (kā tāds tas izmantots šai rakstā latgalešu vārdu pamatvarianta noteikšanai gadījumos, kad tie rakstīti latgaliski). No P. Stroda minētajiem priekšvārdiem Latvijas un Krievijas latgaleši lietojuši mazāk par pusi.

Par latgalešu personvārdu sistēmas stabilitāti un tradicionālajām iezīmēm, kā arī par raksturīgākajiem pārveidojumiem, kas latgalešu vārdus skāruši Krievijā, liecina dokumenti – ieraksti dzimšanas apliecībās, pasēs, laulības un karaklausības apliecībās, arhīvu materiāli. Analīze viskorektākā ir tad, ja aplūko kādu statistiski izmērāmu kopumu, tāpēc ielūkosimies Bičku ciema padomes Saimniecības grāmatās⁷ (Похозяйственные книги), kas datētas ar 1928.–1933. gadu. Tajās, atbilstoši Krievijas nāciju uzskaitījumam, no atšķirīgiem Latvijas novadiem ieceļojušie latvieši reģistrēti gan kā latvieši, gan kā latgaleši. Sādžinieku nacionālā piederība sarakstos atzīmēta bieži, tomēr arī bez šīm norādēm nav grūti saprast, kad runa ir par luterāņu resp. latviešu ģimeni, kad – par katoļu resp. latgalešu ģimeni, jo lietotie personvārdi ir atšķirīgi.

Salīdzināsim dažu Sibīrijas tautiešu ģimeņu personvārdus pēc ziņām, kuras par personām sniedz Bičku ciema padomes Saimniecības grāmatas.

Latvietis Andrejs Berķis (Веркис Андрей, dz. 1875. g.) ar sievu Madju⁸ (Мадя Петровна, dz. 1876. g.). Ģimenē ir dēls Rūdofls (Рудольф, dz. 1908. g.)

⁷ Saimniecības grāmatu sarakstus 2006. gada vasarā fotografējušas un skenējušas Gunta Nešpore, Ilze Sperga, Jekaterina Fedorina, 2007. gada ziemā – fotografējis un lietošanai sakārtojis Aleksejs Andronovs.

⁸ Krievijas latviešu, ieskaitot latgalešus, personvārdu atveide latviešu literārajā valodā notiek pēc Norādījumi 1993 un Noteikumi 2004 nosacījumiem.

ar sievu Elzu (Эльза Федоровна, dz. 1914. g.) un mazdēlu Tevdoru (Тэвдор, dz. 1932. g.).

Latviete (atraitne) **Jūlija Gailīte** (Гайлит Юлия Юревна, dz. 1875. g.). Ģimēnē aiz viņas tiek nosaukts znots Augusts Kļavins (Клявин Август Германович, dz. 1899. g.), meita Milda Aleksandra meita (dz. 1904. g.), mazdēls Teodors (Теодор Августович, dz. 1925. g.) un tikai tad Jūlijas otra meita Zelma (Стрицкая Зелма Павловна, dz. 1912. g.). Seko Augusta un Mildas meita Ruta (Клявин Рутта Августовна, dz. 1929. g.) un dēls Ivans (Иван, dz. 1932. g.).

Latgaliešu ģimenes bijušas kuplākas.

Latgalietis (kurlmēms) **Osips Ruduks** (Рудук Осип Францевич, dz. 1889. g.) ar sievu Ļukadiju (Люкадия Донатовна, dz. 1890. g.). Ģimēnē ir 9 bērni: Ontons⁹ (Антон, dz. 1915., m. 1931. g.), Aleksandrs (Александр, dz. 1919. g.), Augusts (Август, dz. 1921. g.), Dominīks (Доминик, dz. 1926., m. 1929. g.), Lidijs (Лидия, dz. 1927. g.), Ivans (Иван, dz. 1928. g.), Valintina (Валентина, dz. 1930. g.), Pjotrs (Петр, dz. 1923. g.), Ignatijs (Игнатий, dz. 1932. g.).

Latgalietis Pjotrs Sauliks (Саулик Петр Иосифович, dz. 1872. g.) ar sievu Veroniku (Вероника Станиславовна, dz. 1875. g.). Ģimēnē ir dēls Ontons (Антон, dz. 1907. g.), meitas Jelena (Елена, dz. 1909. g.) un Fjokla (Фекла, dz. 1915. g.), kā arī dēla sieva Marija (Мария Казимировна, dz. 1909. g.) un viņu bērni Stanislavs (Станислав, dz. 1928. g.), Kazimirs (Казимир, dz. 1930. g.), Martijana (Мартияна, dz. un m. 1933. g.), Aļberts (Альберт, dz. 1934. g.).

5. tabula

Četru ģimeņu priekšvārdu (vārdu un tēvavārdu) savstarpējs salīdzinājums

Latgaliešu		Latviešu	
vīriešu	sieviešu	vīriešu	sieviešu
<i>Alberts, Aleksandrs, Ontons (2 x), Augusts, Dominīks, Donats, Ignatijs, Ivans (droši vien Juons), Josifs un Osips (droši vien Jezups), Francs, Kazimirs (2 x), Pjotrs (2 x) (droši vien Pīters), Stanislavs</i>	<i>Fjokla (droši vien Tekļa), Jelena (droši vien Helena), Lidijs, Ļukadija (no Leokadija), Marija, Martijana, Valintina (klūda vārda Valentīna rakstījumā), Veronika</i>	<i>Aleksandrs, Andrejs, Augusts, Fjodors (iespējams, Teodors), Hermanis, Ivans (droši vien Jānis), Juris, Pāvels, Pjotrs (droši vien Pēteris), Rūdolfs, Tevdors (droši vien Teodors)</i>	<i>Elza, Jūlija, Madja (droši vien Made), Milda, Ruta, Zelma</i>

Salīdzinājums rāda, ka sakrīt tikai neliela daļa Sibīrijas latviešu un latgaliešu ģimēnēs lietoto priekšvārdu – vīriešiem *Aleksandrs, Augusts, Ivans, Pjotrs*, bet sievietēm nesakrīt neviens. Plašākā un citā kontekstā sakrītību droši vien būtu vairāk, tomēr tālaika luterāņu ģimēnēs ir grūti iedomājami priekšvārdi *Dominīks, Donats, Ignatijs, Francs, Kazimirs, Stanislavs* vai *Tekļa (Fjokla)*,

⁹ Latgaliešu personvārdi, citējot latgaliski, rakstīti pēc P. Stroda „Pareizraksteības vārdeņicas” (Strods 1933), kā arī ievērojot praksē izveidojušās tradīcijas un jaunākos valodniecības atzinumus. Latgaliešu rakstu valodas normatīvie noteikumi atjauninātā redakcijā publicēti 2007. gada 18. oktobra „Latvijas Vēstnesī”.

6. tabula

Vīriešu vārdi

Pieminēšanas reižu skaits	Krieviski	Latgaliski
18	Петр	<i>Pjotrs</i> (droši vien <i>Pīters</i>)
16	Антон	<i>Ontons</i> (vai <i>Ontans</i>)
15	Иван	<i>Ivans</i> (droši vien <i>Juoņs</i> vai <i>Juons</i>)
14	Станислав	<i>Stanislavs</i>
13	Осип	<i>Osips</i> (droši vien <i>Jezups</i> (vai <i>Jozops</i> , <i>Jozups</i> , <i>Juzups</i>))
9+1	Александр, 1 x Александра	<i>Aleksandrs</i> , 1 x <i>Aleksandra</i>
7	Казимир	<i>Kazimirs</i> (vai <i>Kaz(i)mers</i>)
4	Алексей	<i>Aleksejs</i> (droši vien <i>Aloiz(ij)s</i> vai <i>Aļuzs</i> (<i>Aļozs</i> , <i>Alezs</i> , <i>Alizs</i>))
4	Адам	<i>Odums</i>
4	Павел	<i>Pavels</i> (droši vien <i>Pauls</i> vai <i>Paula</i>)
3	Альберт	<i>Aļberts</i>
3	Бронислав	<i>Bronislavs</i>
3	Донат	<i>Donats</i> (vai <i>Donots</i> , vai <i>Donits</i>)
3	Константин	<i>Konstantins</i>
3	Владимир	<i>Vladimirs</i>
2	Август	<i>Augusts</i>
2	Игнатий	<i>Ignatījs</i>
2	Доминик	<i>Dominīks</i>
2	Эдуард	<i>Eduards</i> (droši vien <i>Edvarts</i>)
2	Эдуарг	<i>Eduarts</i> (droši vien <i>Edvarts</i>)
2	Карл	<i>Karls</i> (drīzāk <i>Karla</i> vai <i>Karļa</i> , varbūt <i>Karoļs</i>)
2	Ануфрий	<i>Onufrijs</i> (varbūt <i>Onupris</i>)
2	Салимон	<i>Salimons</i>
2	Степан	<i>Stepans</i> (varbūt <i>Stepuons</i>)
1	Адольф	<i>Adolfs</i> (vai <i>Adolfa</i>)
1	Афанасий	<i>Afanasijs</i>
1	Альфон	<i>Alfonss</i> (vai <i>Alfons</i>)
1	Альфонтий	<i>Alfontijs</i>
1	Андрей	<i>Andrejs</i> (vai <i>Andryvs</i>)
1	Бернат	<i>Bernats</i> (varbūt <i>Berna(r)ds</i>)
1	Фобиян	<i>Fobijans</i> (drīzāk <i>Fabi(j)ans</i>)
1	Франц	<i>Francs</i> (vai <i>Fraņcs</i> , vai <i>Franka</i>)
1	Исидор	<i>Isidors</i> (drīzāk <i>Izidors</i>)
1	Евгений	<i>Eugenījs</i>
1	Юлюсь	<i>Juļuss</i> (no <i>Juli(j)ans</i> , <i>Juljans</i> vai <i>Juljans</i>)
1	Кузьма	<i>Kuzma</i> (droši vien <i>Kazimirs</i>)
1	Лаврентий	<i>Laurentījs</i>
1	Леонтий	<i>Leontījs</i>
1	Матвей	<i>Matvejs</i> (varbūt <i>Mateiss</i> , <i>Matejs</i> vai <i>Mataušs</i>)
1	Николай	<i>Nikolajs</i>
1	Тадеуш	<i>Tadeušs</i>
1	Тумаш	<i>Tumašs</i>
1	Виктор	<i>Viktors</i>
1	Винца	<i>Vinca</i> (no <i>Vincent(ij)s</i> vai <i>Vikentījs</i>)

7. tabula

Sieviešu vārdi

Piemēnēšanas reižu skaits	Krieviski	Latgaliski
18	Анна	<i>Anna</i>
16+1	Елена, 1 х Еленна	<i>Jelena</i> (droši vien <i>Helena</i>)
11+1+2	Текля, 1 х Тэкля, 2 х Фекла	<i>Tekļa, Fjokla</i> (droši vien <i>Tekļa</i>)
11	Мария	<i>Marija</i>
6	Зузана	<i>Zuzana</i>
3+1+1	София, 1 х Зофия, 1 х Золя	<i>Sofija, Zofija, Zoļa</i> (vai <i>Zole</i>)
5	Ольга	<i>Oļga</i>
4+1	Вероника, 1 х Вера	<i>Veronika, Vera</i>
4	Бронислава	<i>Bronislava</i>
4	Антонина	<i>Antonina</i>
3+1	Матильда, 1 х Матильда	<i>Matilda</i> (droši vien <i>Matilde</i>)
2+1+1	Гунефа, 1 х Гунэфа, 1 х Геневефа	<i>Gunefa, Genovefa</i>
3	Виктория	<i>Viktorija</i>
3	Альбина	<i>Aļbina</i>
3	Павлина	<i>Paulina</i>
3	Агата	<i>Agata</i>
3	Мартияна	<i>Marci(j)ana</i>
2	Адольфина	<i>Adolfina</i>
2	Аполина	<i>Apolina</i> (no <i>Apolinarija</i>)
2	Петрунеля	<i>Petruneļa</i>
2	Минна	<i>Minna</i>
1+1	Люкадия, Лиокадия	<i>Ļukadija, Liokadija</i> (drīzāk <i>Leokadija</i>)
1+1	Ельжбета, Альжбета	<i>Eļžbeta, Aļžbeta</i>
1+1	Ядвига, Адвига	<i>Jadviga, Adviga</i>
1+1	Люция, Лютия	<i>Ļucija</i>
1+1	Юлия, Юля	<i>Julija, Juļa</i> (vai <i>Jule</i>)
1+1	Магдалина, Мадя	<i>Magdalena</i> (drīzāk <i>Magdalena</i>), <i>Madja</i> (vai <i>Made</i>)
1	Салимона	<i>Salimona</i>
1	Мариана	<i>Mari(j)ana</i> (vai <i>Marjana</i>)
1	Юзефа	<i>Juzefa</i>
1	Марта	<i>Marta</i>
1	Берта	<i>Berta</i> (vai <i>Berte</i>)
1	Моника	<i>Monika</i>
1	Варвара	<i>Varvara</i> (droši vien <i>Buorbola</i>)
1	Разалия	<i>Rozalija</i>
1	Стефания	<i>Stefaņa</i> (no <i>Stefanija</i>)
1	Михалина	<i>Mihalina</i>
1	Анастасия	<i>Anastasija</i>
1	Мальвина	<i>Maļvina</i>
1	Екатерина	<i>Jekaterina</i>
1	Аделя	<i>Adeļa</i>
1	Валентина	<i>Valintina</i> (drīzāk <i>Valentina</i>)
1	Виргиня	<i>Virgine</i> (no <i>Virginija</i>)
1	Лидия	<i>Lidija</i>
1	Милия	<i>Milija</i> (droši vien no <i>Emilija</i>)
1	Фантишка	<i>Franciška</i> (no <i>Franciska</i>)
1	Ива	<i>Īva</i>

Ļukadija, Martijana u. tml., savukārt katoļiem diezin vai varēja būt tādi vārdi kā *Hermanis, Rūdolfs* vīriešiem un *Milda, Ruta, Zelma* sievietēm. Tā kā latgaliešu ģimenes bija kuplākas, priekšvārdu skaits ir lielāks, tomēr viena daļa vārdu atkārtojas – *Ontons, Kazimirs, Pjotrs (Pīters)*. Ģimenes tradīcijas ietvēra tēva vai vectēva vārda pārmantošanu gan latgaliešiem, gan citiem latviešiem.

Kādi latgaliešu priekšvārdi minētajās Bičku ciema padomes Saimniecības grāmatās atrodami vēl? 6. un 7. tabulā uzskaitīti visu personu vārdi pēc to lietojuma biežuma. Rakstības īpatnības citējot nav labotas (ne visas tās arī kvalificējas par kļūdām). Iekavās pievienoti minējumi, kā personvārds visdrīzāk varēja skanēt pašu vietējo ļaužu saziņā.

Biezāk lietotie latgaliešu vīriešu priekšvārdi pētījumā apvidū tāpat bijuši *Pīters, Ontons, Juoņs, Stanislavs, Jezups, Aleksandrs, Kazimirs*. Salīdzinājumā ar katoļu vecākās paaudzes vīriešu vārdiem Latgalē atšķirību Sibīrijā nav daudz. Latgalē droši vien agrāk nekā Krievijā no aktīvas aprites izzuda priekšvārdi *Alfontijs, Ignatijs, Laurentijs, Leontijs, Onufrijs*, to vietā stājoties īsākiem vārdiem – *Alfons, Ignats, Laurs, Leons, Onupris*. (No otras puses, priekšvārdu garākās formas Sibīrijā, iespējams, ir ierēdņu ierakstītas.) Vārdi *Tadeušs* un *Tumašs*, kas reģistrēti ar poliskām izskaņām, atbilst to reālam lietojumam Latgales izloksnēs. Vārdam *Tadeušs* sastopami vēl citi fonētiski un morfoloģiski varianti: *Tadaušs, Dada(j)ušs, Tadauss, Tadeuss, Teuss, Dadauss, Tadiks, Dadiks*. (Ar polisku izskaņu gan Latgalē, gan Sibīrijā reģistrēts arī vārds *Mataušs*, kurš šeit aplūkojamos sarakstos neparādās; tā sauca Latvijas viešņas Ņinas Purikovas tēvu, pēc dokumentiem Matveju, no kā meitas tēvavārds *Матвеевна*.) *Bernats* ir arī *Bernads* (no *Bernards*) un *Francs* – arī *Fraņcs (-cis)* vai *Franka* (no *Francisks*), *Isidors* – latviešiem *Izidors*; *Eduardam* jeb *Eduartam* ir vārda varianti *Edvarts, Edvarde, Eiduorts* un citi, un tā tas ir gan Latgalē, gan Sibīrijā. Par tipiskām latgaliešu hipokoristikām uztveramie vīriešu vārdi *Juļuss* (no *Juli(j)ans, Juljans* vai *Juljans*) un *Vinca* (no *Vincent(ij)s* vai *Vikentijs*) Bičku Saimniecības grāmatās reģistrēti kā oficiāli priekšvārdi, un arī Latgalē tie iespējami kā dokumentu vārdi. *Ivans, Osips* un *Aleksejs* Sibīrijā ir aizstājuši latgaliešu *Juoni, Jezupu* un *Aloiz(ij)u*. 6. tabulā ievietotajā uzskaitījumā septiņas reizes minēts priekšvārds *Kazimirs* un vienu reizi – tā krieviskais aizstājējs *Kuzma*, toties trīs reizes minētā *Donata* vietā *Daņilas* pagaidām nav.

Aplūkotajos Saimniecības grāmatu sarakstos sieviešu priekšvārdu nav daudz vairāk par vīriešu, vienīgi to pieraksts ir raibāks. Populārākie vārdi bijuši *Anna, Helena, Tekļa, Marija*. Blakus garākiem vārdiem lietoti arī saīsinājumi: *Zoļa* no *Zofijas*, *Gunefa* no *Genovefas*, *Juļa* (vai *Jule*) no *Julijas*, *Madja* (vai *Made*) no *Magdalenas*, *Virgine* no *Virginijas*, *Apolina* no *Apolinarijas*, *Stefaņa* no *Stefanijas* u. tml. Priekšvārda *Genovefa* izplatīts saīsinājums 20. gs. 20.–30. gados bijis *Gunefa*; patlaban Ačinskas un Boļšojuluļas apvidū biežāk lietojamais vārda fonētiskais variants ir cits – *Genufa*, tā to reģistrē arī oficiāli (sk. 8. attēlu); sarunvalodā visbiežāk skan *Geņupe*.

Latgaliešu priekšvārdos īsti neiederas sarakstos divreiz minētais sieviešu vārds *Minna*, šai kontekstā vārds tomēr aplūkots kopā ar latgaliskajiem, jo

ПАСПОРТ

Гражданина Российской Федерации

0400 850790

Паспорт выдан Большеулуйским РОВД Красноярского края

Дата выдачи 01.03.2002 г.

Код подразделения 242-020

Фамилия Зитан

Имя Генуфа

Отчество Фадеевна

Пол жен.

Дата рождения 26.11.1931 г.

Место рождения д. Подтаежная, Большеулуйского р-она,
Красноярского края

Национальность латгалка

Место жительства Красноярский край, Большеулуйский район,
д. Счастливая, ул. Веселая горка, дом 20, кв. 2.

Верно.
 Директор Анненского педагогического
 колледжа *И. И. Баранович*
 11.06.2002

8. att. Genufas Zitānas pases noraksts ar apliecinājumu.

vienai personvārda īpašniecei tēvavārds ir *Ignats* un otrai – *Ivans* (gan jau *Juons* vai *Juons*, vai varbūt *Jānis*). Trīs sieviešu vārdi no Saimniecības grāmatām priekšvārdu sarakstā netiek ietverti, jo pie priekšvārda *Каралина* ir norādījums „poliete” (kaut vārda pēc varētu būt arī latgaliete) un kā poliete minēta arī kāda *Кляра*. Vārda *Зента* īpašniece latgaliešos ir ieprecēta. Sieviešu vārdu *Helena*, *Buorbola* un *Tekļa* vietā rakstūti krieviskie – *Jelena*, *Varvara*, *Fjokla*. Priekšvārdam *Fjokla* dominē tā latgaliskais variants – *Tekļa* minēta 12 reizes, *Fjokla* – divreiz. Īsti latgalisks ir priekšvārds *Īva* (Ива). Sieviešu vārdu pierakstā sastopamas nekonsekvences un kļūdas (*Liokadija*, *Fantiška*, *Razaliņa*, *Valintina*) – izglītotu cilvēku trūka arī ciemu padomēs. Priekšvārds *Magdalena* rakstīts atbilstoši krievu tradīcijai.

Personvārdu īsinājumi

Latgaliešu personvārdu sistēmas raksturīga īpatnība ir daudzie un dažādie priekšvārdu, retāk uzvārdu, īsinājumi (*Zeņa* no *Zinaidas*, *Ladze* no *Vladislava* u. tml.). Šādus īsinājumus lieto ne tikai latgalieši – salīdzinot ar citiem, daudz līdzības atklātos ar leišu valodā lietojamiem saīsinājumiem, bet tipoloģiski – arī ar citu tautu personvārdiem (sal. Рылов 2006, 75–80 u. c.). Pētījamā apvidū tradicionālo katoļu kristāmvrādu īsinājumu skaitu papildina sarunvalodas un izlokšņu varianti, bieži vien arī vārdu slāviskie varianti, priekšvārdu kopumu darot īsti raibu. Tā, teiksim, *Genovefa* rakstos un runā parādās kā *Gunefa*, *Gonefa*, *Ganepa*, *Gunepa*, bet Ačinskas un Boļšojuluļas apkaimē, kur dzīvo Ziemeļlatgales izceļotāju atvases, – kā *Genufa*, *Geņufa*, *Geņupe*, *Geņa* vai pat īsti krieviski – *Žeņa*. Ačinskā dzīvojošā latviete Genufija Žeļezina (dz. 1928. g. Ladogā) tiek saukta par Gaļinu. Līdzīgi ir arī citur. Daudzo īsinājumu sakarā aktualizējas jautājums par t. s. hipokoristikām.

Latviešu personvārdu (resp., priekšvārdu) pamatavotā – K. Siliņa vārdnīcā – šķirkļa uzbūves skaidrojumā teikts, ka par „deminutīviem” grāmatā sauktas „personvārda neregulārās deminutīvformas, resp., hipokoristikas (dažas no tām varbūt pareizāk būtu dēvēt par iesaukām, kas veidotas no personvārda)” (Siliņš, 1990, 25). Zinātniskā redaktora O. Buša priekšvārdos par hipokoristikām sauktas „neoficiāli lietotas saīsinātās un dažādi pārveidotās personvārdu formas” (31. lpp.). Šai izpratnē regulārie deminutīvatvasinājumi, kā latgaliešu *Julīte* un *Juleite* no vārda *Julija* vai *Pīterīts* un *Pītereits (-tis)* no vārda *Pīters*, par hipokoristikām acīmredzot nebūtu uzskatāmi, savukārt *Juļa* un *Jule* vai *Juļce*, tāpat *Petris* un *Petra* – būtu. Bet kā ar *Juļcīti* un *Juļceiti*, ar *Petrīti* un *Petreiti* vai *Petruku* un *Petrusi*? Vai par regulāriem deminutīviem nebūtu saucami latgaliešiem raksturīgie atvasinājumi ar *-uss* (*Boļuss*, *Bronuss*, *Domuss*, *Juļuss*, *Petruss*; *Kastuse*, *Pranuse*) un *-uks* (*Boļuks*, *Boņuks*, *Broņuks*, *Doņuks*, *Juoņuks*, *Petruks*; *Lidjuks*, *Maruks*)? No otras puses, priekšvārda īsinātais variants *Juļuss* resp. *Juliss (-sis)* ir iekļūvis arī dokumentos. Tā, piemēram, vienam no kuplās Sprukuļu dzimtas pārstāvjiem pasē rakstīts šādi: Юлис Донатович Спрукуль (dz. 1928. g.). Un kas īsti ir *Domuce*? Kad priekšvārdu uzskatīt par pilnu vārdu, kad – hipokoristiku, kad – citādu saīsinājumu? Ķēdē *Oņte* – *Ontuons*, *Ontons* vai *Ontans* – *Antonijs* tipiska latgaliešu hipokoristika būtu pirmais ķēdes loceklis, bet kā kvalificēt otru variantu, ja tam blakus pastāv arī *Antonijs*? Kā saucami *Oņte* un *Ontons*, ja tie Sibīrijā funkcionējuši tikai mutvārdu formā (jo ticis rakstīts Антон)? Kaut cik pilnīgāka priekšvārdu iespējamo variantu revīzija un klasifikācija latviešu valodniecībā pagaidām nav veikta, līdz ar to nav iespējama korekta to kvalifikācija. K. Siliņa vārdnīcas galīgajā redakcijā (sk. 34. lpp.) nav ietverta ne *Fraņa*, ne *Gonefa* un pat ne *Bernardīna* (*Bernardīns* ir), kaut priekšvārds *Bernardīna* ir klasiska katoļu kristāmvrāda sieviešu dzimtes pārinieks (sal. Kuzavinis, Savukynas 2003, 75).

Franču valodnieka Žila Maruzo vārdnīcā (Марузо 2004, 145) par mīlināmiem, hipokoristiskiem vārdiem runāts vienā šķirklī, skarot gan sugasvārdus,

gan īpašvārdus, līdzīgi arī krievu valodnieces Olgas Ahmanovas vārdnīcā (Ахманова 2004, 100). Oficiālos sarakstos iekļuvušos īsinājumus onomasti sauc par atsevišķiem vārdiem (Суперанская 1998, 448; 2004, 455–456; Рылов 2006, 77–79). Arī leišu priekšvārdu cilmes vārdnīcā (Kuzavinis, Savukynas 2003) oficiāli lietojamie īsinājumi ievietoti atsevišķos šķirkļos.

Sibīrijā, tāpat kā Latgalē, ikdienas sarunās gandrīz visi vīriešu un sieviešu vārdi tiek īsināti (vai kā citādi pārveidoti): *Stass (-sis)* no *Stanislava*, *Bronuss (-sis)* no *Bronislava*, *Virgine* vai *Virgina* no *Virginijas*, *Katra* vai *Katre* no *Katarinas* vai *Jekaterinas* u. tml. Svarīgs ir personvārda lietojuma oficiālums – ja tas paredzēts kādam sarakstam, dokumentiem, tiek nosaukts pilns priekšvārds, ja neoficiālai saziņai, tad minēts tiek īsinājums. Kādreizējie vietraudžu dokumenti vai pārceļojušo zemnieku reģistri jaunajās dzīvesvietās, kas skatīti arhīvos, pārsvarā rāda neīsinātus priekšvārdus, kaut sarakstos iekļuvuši arī īsinājumi: *Sidars* no *Izidora*, *Vinca* vai *Vincs* no *Vincent(ij)a* vai *Vikentija*, *Juļuss* vai *Juliss* no *Juli(j)ana*, *Juljana* vai *Juljana*, *Ruze* vai *Razale* no *Rozalijas*, *Justa* no *Justynas* u. tml. (sal. ar iepriekš analizētajiem Bičku Saimniecības grāmatu priekšvārdiem).

Kozindu (latgaliski – Kozyndu) ģimenes galva iecelotāju sarakstos reģistrēts kā *Vincs* (sk. 11. att.). *Leona Vincas* dēla *Mičuliša* ģimene, kas uz Sibīriju izceļoja no Režicas apriņķa Gaļānu pagasta Skabiem, uzskaitīta šādi (sk. 9. att.): saimnieks *Leons* (58 g.), viņa sieva no otrās laulības *Katra* (47 g.), dēli *Donats* (24 g.), *Francs* (18 g.), *Antons* (9 g.), *Florians* (4 g.), meitas *Salimona* (22 g.), *Zuzanna* (19 g.), *Anaļa* (iespējams, *Apaļa*) (12 g.), *Tekļa* (11 g.); dēla *Donata* sieva *Jadviga* (30 g.) un dēls *Pjotrs* (1 g.) (Ačinskas pilsētas administrācijas arhīvs, 10. f., 1. apr., 130. l., 15. lpp.).

Priekšvārdu īsinājumi lietoti arī sibīriešu korespondencē. Vēstulē latgaliešu avīzei „Taisneība” Jezups Ramanovskis raksta, ka 1936. g. 12. jūnijā kolektīvā „Gaismas Stars” ir nodibināts pašdarbnieku pulciņš, kurā piedalās „Kaš Aņa, Sarkaņ Vaļa, Kakarevič Zose, Ladusān Viktura, Mežalov Mile, Kaš Antaņa” un citi (Novosibirskas apgabala valsts arhīvs, 859. f., 1. apr., 197. l., 71. lpp.).

Ar īsinājumu daudzumu un izmantotajiem modeļiem priekšvārdi Sibīrijā neatšķiras no priekšvārdiem Latgalē (par Kārsavas puses latgaliešu priekšvārdu īsinājumiem sk. Laganovskis 1987, 252–255, daļa no tiem sastopama arī citviet). Atšķirība ir tā, ka Latvijā vecākās un vidējās paaudzes pārstāvji, kam likti vecie kristāmvārdi, krieviskos īsinājumos netiek saukti arī pēc visiem padomju gadiem. Ja tā nav Krievijas pierobeža (sal. Laganovskis 1987), grūti iedomājams, piemēram, tas, ka sievieti gados varētu saukt par *Mašku* (no *Marijas*) vai *Zinku* (no *Zinaidas*), vecāku vīrieti – par *Valodzku* (no *Vladislava*) vai *Stjopku* (no *Stepuona*). Sibīrijas latgaliešu runā tas ir iespējams. Jaunākās paaudzes saziņā krieviskie īsinājumi ar formantu *-ka* (*Paška* no *Puovula*, *Tomka* no *Tamaras*), ko krievu onomasti skaidro kā vārdus ar nievājuma nokrāsu (Бондалетов 1983, 35 u. c.), ir pavisam parasti. No 16. līdz 19. gadsimtam priekšvārdu atvasinājumi ar *-ka* Krievijas zemniekiem bija obligāti kā viņu sociālā stāvokļa rādītāji (Никонов 1974, 19; 2007, 7). Dažs tāds atvasinājums, kā, piemēram, *Janka* no *Jāņa*,

ЧЕЛ.
УЧЕСТВУ
5-МАЯ

ПРОХОДНОЕ СВИДѢТЕЛЬСТВО.

Предъявитель сего, Витебской губернии Рѣжницкаго уѣзда,
Талышской волости, деревни Скабн
крестьянинъ Леонъ Микуцевъ Милу-
милъ переселяется, съ установленнаго
разрѣшенія Начальства въ Смоленскую губернію
Ачинскій уѣздъ, Волости Кийской
волость, носелокъ Козово, на казенную землю.
зачисленную 20 Июня 1903 года

Но прибытіи на переселенческій пунктъ Чиньбонскій
настоящее свидѣтельство предъявить Чиновнику по
переселенческимъ дѣламъ, а по прибытіи на мѣсто назначенія Чи-
новнику по крестьянскимъ дѣламъ, или лицу его замѣняющему.
Семейство крестьянина Леона Милушина
по семейнымъ спискамъ значиться въ слѣдующемъ
составѣ: Леонъ Милушинъ 38 лѣтъ, по женѣ
Павла Катре 42 лѣтъ, сыновъ: Давидъ
24 лѣтъ, Фроанъ 18 лѣтъ, Ванюша 9 лѣтъ, Фроанъ
4 лѣтъ, дочери: Садимона 22 лѣтъ, Зуранина
19 лѣтъ, Анна 12 лѣтъ, Мелка 11 лѣтъ, Давидъ
мелка Яковъ 2 лѣтъ, а сими переезжаетъ

Изъ состава семьи: 1., не пошли на переселеніе:

2., служатъ въ войскахъ:

Въ удостовѣреніе чего дано сіе свидѣтельство
Въ мартѣ 1907 года _____ дни
Земскій Начальникъ 4-участка рѣжницкаго уѣзда. _____

9. att. Leona Mičuliša saurbraucēja apliecības kopija (ar ģimenes locekļu uzskaitī-
jumu).

Romka no *Romualda*, *Irka* no *Irēnas*, skan arī Latvijā. Krievijā šādu darinājumu, saprotams, ir daudz vairāk. Tas, kādā situācijā krievu valodai tipiskie īsinājumi latviešu runā tiek lietoti un cik daudz tajos tiek ietverts nievājošas attieksmes, būtu vēl pētījams jautājums. Priekšvārdu atvasinājumi ar *-ka* latviešiem tomēr šķiet laika zīme.

Īsinājumiem ar *-ka* (*Maška*, *Maņka* no *Marijas*; *Vaņka* no *Ivana*) jeb tā saucamajiem pejoratīviem (sal. Рылов 2006, 29) pretstatā ir daudz plašāka un bagātāka grupa – deminutīvi. Tie ir vārdi ar pamazinājuma nokrāsu un pozitīvu ekspresiju. Pētījamā apvidus latviešu onomastikonā jau ir iespiedušies krieviskie deminutīvi *Mašeņka*, *Marusja*, *Maņečka* no *Marijas* un *Vaņečka*, *Vaņuška* no *Ivana* (resp., *Juoņa* vai *Juona*) u. c. Atbilstošie latgaliešu mīlinājuma vārdi būtu *Marīte* vai *Mareite* un *Juoneīts* vai *Juonīts (-tis)*. Deminutīvu sakarā 2007. gada Latgaliešu valodas un kultūras ziemas skolā¹⁰ Ačinskā nācās risināt pat kādu teorētisku jautājumu – kā latgaliešu mīlinājuma vārdus atveidot krieviski, lai tie nebūtu tradicionālie krievismi. Stāstā „Aņnenis muote”¹¹ autore galvenos varoņus dēvē par *Aņneņu* vai, retāk, *Aneiti* (no *Annas*) un *Juoneiti* (no *Juoņa*). To atveidošanai krievu valodā izvēlētas pamazināmās formas *Аннушка* (*Annuška*) un *Юонюшка* (*Juonuška*), bet ne *Анечка* (*Aņečka*) un *Ванечка* (*Vaņečka*): lasītājam kolorīts ir jāizjūt un atšķirība starp divām personvārdu sistēmām jāsaprot bez paskaidrojuma.

Īsināto vai citādi pārveidoto priekšvārdu pamatfondu Sibīrijas (un Latgales) latgaliešiem tomēr veido nevis pejoratīvi un deminutīvi, bet gan vecie, izsenis lietotie saīsinājumi runātāja ērtībai, tostarp emocionālas attieksmes izteikšanai, ekspresivitātes paušanai, kā *Boļs* (*-lis*) vai *Boļuss* (*-sis*) no *Boleslava* un *Aņte* vai *Antane*, vai *Toņa* no *Antoninas*. Arī šie saīsinājumi būtu jāiztīrā atsevišķi un pilnā sistēmā.

Latgales latviešu kultūras pētniekam izplatītākos latgaliešu personvārdu īsinājumus zināt ir svarīgi, jo sarunvalodā dominē taisni tie. Dažā avotā ikdienā lietoto vārdu variantu pārzināšana tiek saukta pat par vissvarīgāko jebkuras valodas apguves komponentu (Рылов 2006, 138). Un tiešām – nepazīstot latgaliešu hipokoristikas, sazināšanās var būt apgrūtināta tiklab Latgalē, kā Sibīrijā. Teiksim, tādu *Leišuku Broni* neatrast nevienā sarakstā, taču *Bičku* vai tuvāko kaimiņu sādžu iedzīvotāji bez grūtībām saprot, par kuru personu ir runa. *Bičkos* dzīvojošās *Broņislavas Leišovņikas* (dz. 1922. g.) vārds dzimšanas apliecībā reģistrēts neīsināts – *Лейшовник Броңислава* (sk. 10. att.), citos dokumentos rakstīts atbilstoši sarunvalodai – *Броņa* (*Броңя*). Sarunvalodā reizēm īsina arī teicējas uzvārdu.

¹⁰ Latgaliešu valodas un kultūras ziemas skola darbojas Krasnojarskas novada Ačinskā, to organizē LU un Sanktpēterburgas Valsts universitātes mācībbspēki un studenti. Par to sk. <http://www.latgalec-ru.narod.ru>

¹¹ No latgaliešu rakstu valodas krieviski stāstu tulkojusi Ačinskā dzīvojošā latgaliete Olga Bajandina, pilnu tekstu var skatīt Krasnojarskas novada reģionālās sabiedriskās organizācijas „Latgaliešu kultūras centrs” mājaslapā: <http://www.latgalec-ru.narod.ru>

СВИДЕТЕЛЬСТВО О РОЖДЕНИИ		РОДИТЕЛИ:	
Гр. <u>Лейшовник</u> <small>(фамилия)</small>		Отец <u>Андрей Осипович</u> <small>(фамилия)</small>	<u>Лейшовник</u> <small>(фамилия)</small>
Бронислава Андреевна <small>(имя, отчество)</small>		национальность <u>латыгалец</u>	
родился (лась) <u>пятинадцатого</u> <small>(прописью и цифрами год)</small>		Мать <u>Лейшовник</u> <small>(фамилия)</small>	
<u>октября</u> <u>тридцать</u> <small>(месяц и число)</small>		Мария Франковна <small>(имя, отчество)</small>	
<u>девятисот двадцать</u> <u>второго года</u> <u>15/1-22г.</u>		национальность <u>латыгалец</u>	
Место рождения ребенка: город, селение		Место регистрации <u>рай бюро ЗАГС</u> <small>(наименование и</small>	
<u>Богатое Ачинского р-на</u>		<u>2. Ачинска Красноярского</u> <small>(местонахождение бюро ЗАГС)</small>	
район <u>Красноярск</u> область, край,		<u>Крест</u>	
республика <u>РСФСР</u>		Дата выдачи <u>22 февраля 1965г.</u>	
о чем в книге записей актов гражданского состояния			
о рождении 19 <u>года</u> _____ месяца			
числа произведена соответствующая запись			
за № <u>588</u>			

II-ВЭ № 453602

Крест

10. att. Bronislavas Leišovņikas dzimšanas apliecības kopija ar krieviskotu tēva-tēva vārdu.

Leišuku Broņas 1924. gadā dzimusī māsa, kas dzīvo Bogatojē, pēc dokumentiem ir Генуфа Лейшовник (Genufa Leišovņika), bet apkārtējie viņu pazīst kā Геңу. Savu vārdu un uzvārdu Genufā māc uzrakstīt arī latgaliski, jo latgaliešu valodu savulaik mācījusies Ņikitinas pamatskolā, un viņa ir lepna par šo prasmi. Broņas un Geņas jaunākā māsa Razale (no *Rozalijas*) mirusi pirms dažiem gadiem, Genufas dzīvi darot pavisam vientuļu. Agrāk viņas bijušas divas *vacas mārgas* ‘vecmeitas’ un turējušas pat govī (augsts cilvēka čakluma rādītājs laucinieku vidē). Bogatojē dzīvojošā Bronislavas un Genufas brāļameita Jevģenija Frolova vietējiem ir Žeņa. Tipiski latgaliskā Bogatojes sādža agrāk bijusi ļaudīm bagāta – pēc kara ap 47 saimniecībām. 2007. gada vasarā tajā dzīvoja vairs tikai piecas sievietes (četrās mājās) – bez Geņas un Žeņas vēl Puku Emile jeb Miļa (no *Emilijas*) ar meitu Anni (no *Annas*) un Babru Geļa (oficiāli – Jeļena Bobrova; hipokoristika Geļa ir no vārda *Helena*). Vai ārpus konteksta kāds varētu pateikt, ka Jevģenija Frolova un Jeļena Bobrova ir visistākās latgalietes un pat ar šā fakta apliecinājumu personas dokumentos? Un vai daudzi viennozīmīgi saprastu, kas ir *Anne, Geļa, Geņa, Miļa, Žeņa* pēc dokumentiem?

Bogatojei kaimiņos atrodas otra latgaliešu sādža – Ščastļivoje (vairāk depresīva, jo tajā dzīvo arī vīrieši, ko sadzīves traumatisms skar biežāk). Bez priekšvārdiem, kas atkarojas, te sastopami arī citi, kuri sarunās tāpat tiek vienkāršoti: Моņa (no *Monikas*), Juļuss (no *Juliana*). To, ka hipokoristika var iekļauties tēvavārdā, rāda ieraksti Babru Juļuša bērnu dokumentos – kā palepojās saimnieks, viņi visi ir reģistrēti kā Julisoviči, bet ne Juļjanoviči (kaut arī, jautāts

par tagadējiem bērnu dokumentu ierakstiem, Juļuss, kas pats visur tiek reģistrēts ar uzvārdu Bobrovs, vairs tik pārliecināts nebija).

Ekspedīcijās atzīmēts arī dažs neparastāks priekšvārda saīsinājums, kas pētījamā apvidū var būt dokumentu vārds. Ščastļivojē tāds ir Vaņdze, tā sauc Babru Juļuša sievu. Par Vaņdzi sauc arī sādžinieci Bukuļu Vaņdzi. *Vaņdze* parasti ir īsinājums no *Valentinas*, tomēr par Vaņdzi sauca arī novosibirskietes Ņinas Purikovas māte, kuras kristāmvārds ir Anna. Hipokoristika Guce reģistrēta Algaštikā, kur tā visi sauc Genovefu Tjuļpanovu (dz. Stašāni, 1924. g.). Plašajā krievu personvārdu vārdnīcā *Guce* (Гутя) atrodama pie *Augusta*, *Augustas* un *Augustinas* (Петровский 1996, 32).

Nav skaidrs jautājums par sieviešu personvārdu īsināto variantu pierakstu vispārējam lietojumam, izmantojumam daiļdarbos. Kā būtu pareizāk – *Brona* vai *Brone*, *Vaļa* vai *Vale*, *Oļa* vai *Ole*, *Miļa* vai *Mile*, *Juļa* vai *Jule*, *Zoļa* vai *Zole*? Profesors O. Braidaks savulaik ir ieteicis šādu hipokoristiku rakstību *īā*-celma formā – kā tuvāku izcelsmei un, iespējams, sekojot P. Strodam, kurš min priekšvārdu variantus *Aņa*, *Apaļa*. Pētījamā areālā šāds risinājums nešķiet optimāls, jo Ačinskas un Boļšojuluļjas rajonā dzīvo galvenokārt bijušo ziemeļlatgaliešu atvases, kuru runā dominē *ē*-celma formas: *Adele*, *Agate*, *Anne*, *Berte*, *Brone*, *Gele*, *Gene*, *Geņupe*, *Ļukade* vai *Ļokade*, *Razale*, *Madale*, *Vale*, *Vere*, *Vikte*, *Virgine*, *Zole* u. c.

Tēvavārdi

Tēvavārdi latviešiem nav raksturīgi (par to arī Сталтмане 1981, 3, savu personvārdu grāmatā tomēr rakstīdama trīslocekļu sistēmā – Велта Эрнестовна Сталтмане). Atsevišķos gadījumos pēc krievu valodas parauga Latgalē tēvavārdi ir tikuši lietoti, piemēram, latviešu skolotāju uzrunā padomju laika divplūsmu skolās (sk. arī Norādījumi 1993, 75). Krievu tautas tradīcija cilvēkus uzrunāt un reģistrēt ar tēvavārdu pētniekam lieti noder personu identifikācijā. Ja kāds sibīrietis gribētu atrast savas saknes Latgalē, trīslocekļu personvārdu pieminējumi dokumentos var būtiski atvieglot meklējumus. Tēvavārda rakstījums krievu oficiālajā lietvedībā kā obligāts ieviests Pētera I laikos, ar tā lietojumu uzrunātajam tiek pausta cieņa, godbijība (Петровский 1996, 17; Суперанская 1998, 450–451; 2004, 458–459). Latgaliešiem un citiem latviešiem, tik ilgi dzīvojot Krievijā, tēvavārdu lietojums saziņā vairāk vai mazāk jau ir ieviesies (gluži tāpat kā latviešiem ir dabiski teikt Pēteris I, nevis Pjotrs I), arī viņi ar to pauž cieņu un godbijību (šā rakstītāja Sibīrijā tiek sauca par Janovnu, un šo uzrunu Krievijas kontekstā iespējams uztvert tikai pozitīvi).

No raksta sākumā minētajiem sešiem senču dzimtenes apciemotājiem uzruna tēvavārdā visbiežāk dzirdēta attiecībā uz Olgu Bajandinu, kas daudziem ir Kazimirovna. Iespējams, tās ir atskaņas par tēva – pirmskara Ņikitinas, vēlāk Okuņevas skolotāja – sekmīgo darbību. Pedagoģa darbam vienmēr ir piemītusi plaša sabiedriskā rezonanse, pie viņa brauc, viņu uzrunā, par viņu runā un raksta. Pieminot Bogatojes bijušo skolotāju Emiliju Puku (dz. 1919. g.), latgalieši

viņu bieži nosauc tikai tēvavārdā – Aleksandrovna. Iztaujāta par citiem latgaliešu skolotājiem, Puku Emile kolēģas min trīslocekļu sistēmā: Zaļan Anna Augustovna, Plint Valentina Antonovna, Stiļve Jevģenija Robertovna, turklāt ar visiem krievu valodas uzsvāriem. Tēvavārda lietojums pētījamā apvidus latgaliešu uzrunās nav atkarīgs no uzrunātā vecuma: arī Saharnojes skolotāju Lidiju Zajacu (dz. Ševel, 1951. g.) dēvē par Antonovnu. Stāstīdami par saviem agrākajiem skolotājiem, mūsu tautieši tos gandrīz vienmēr nosauc arī tēvavārdā – Martjana Ivanovna bijusi pēdējā Okuņevas skolotāja, Robert Eduardovič strādājis Ščastļivojē, traģisks liktenis bijis Borokovkas skolotājai Klagiš Jeļenai Iosifovnai.

Par to, ka tēvavārds nav Sibīrijā ieceļojošo latgaliešu personvārda organiska daļa, liecina neskaitāmi arhīvu saraksti. Ailēs, kur paredzēta vieta ierakstam par ģimenes galvas tēvavārdu, tas visbiežāk arī parādās, bet ne kā krievu valodai

21/ Козында, Винць Антоновъ	57-	"	1898	1898 Май
Его сыновья: 1, Иванъ	20-	"		
2, Осипъ	12-	"		
Винца жена, Касья	"	42-		
Ихъ дочери: Шекля,	"	22-		
Фисья,	"	18-		
Анна,	"	10-		
Геносера	"	4-		
3	"	"		
22/ Вагалъ, Августъ Ивановъ	40-	"	1898	1899 Май
Его сыновья: 1, Шадуринъ	12-	"		
2, Донатъ	8-	"		
3, Михаилъ	5-	"		
4, Станиславъ	3-	"		
Августа жена, Шекля	"	42-		
Ихъ дщи, Анна	"	9-		

11. att. Ieraksta fragments par pārceļotājiem uz Algaštiku Kozindām un Vagaļiem.

raksturīgais piedēķļatvasinājums ar *-ович*, *-овна* vai *-евич*, *-евна*. Uz reģistrējamās personas piederību norāda krieviskais piedēķlis *-ов* (*-ев*) pie tēva vārda, un arī latgaliešu izceļotāju dokumentos Осипов vai Винцев nozīmēja – Osipa vai Vincas dēls, Осипова vai Винцева – Osipa vai Vincas meita. Modelis ir spēkā diezgan ilgi, tā, piemēram, Minusinskas pilsētas administrācijas arhīva nodaļas dokumentos atrodami ieraksti ar vārdiem: Козында Винць Антоновъ, Вагалъ Августъ Ивановъ (sk. 11. att.) attiecībā uz 1898. gadu un Шангель Августъ Донатовъ, Марія Осипова, Юлія Касперова attiecībā uz 1908. gadu u. tml.

Kādu laiku šādi tiek rakstīts arī turpmāk. Ierakstos parasti lietots piedēklis *-ov*; piederības formants *-ев*, kā, piemēram, ierakstā Леонъ Винцев Мичулишъ Leona Mičuliša saurbraucēja apliecībā (sk. 9. att.), sastopams retāk.

Bičku iedzīvotāja Vera Šupuļņika saglabājusi unikālu ģimenes dokumentu – Borokovkas baznīckunga Marcelina Švara 1917. gadā izdotu apliecinājumu, ka „Франць сынъ Станислава и Софїи ур. Цирцинъ Спрукуль” dzimis likumīgā laulībā 1910. g. 12. februārī Bogatojes ciemā (sk. 12. att.). Ierakstā tēvavārda rakstība nav krieviskota (varbūt tāpēc, ka mācītājs bija leitis), un lietots pašu latgaliešu trīslocekļu personvārda pieraksta modelis.

Митрицкая справка
 Основана в с. Митрицкое
 книгох. Барановского Ринко-Камо-
 сурского Помещика с. 8 в. № 188
 за 1910 годъ удостоено крестомъ, что Франць
 сынъ Станислава и Софїи ур. Цирцинъ Спрукуль
 сынъ ур. урядова Епископскій чл. Архиепископскій
 Барановскій волости родился 12 февраля въ
 12 февраля въ поселкѣ Точатинскѣ.
 Что сего митрицкая справка съ подпиской
 книгох. въ с. Митрицкое, въ томъ числѣ и ур. и
 помѣщикскій чл. архіепископскій чл. ур. и
 Барановскіе Деканъ 23 дня 1917 года.
 Маемоа тече Барановскіе Ринко-Камо-
 сурского Помещика Н. С. Шваревъ.

12. att. Borokovkas katoļu baznīcas izziņa par 1910. gadā dzimušo Francu Sprukuli.

Liecības par bijušajiem iedzīvotājiem glabā uzraksti kapos. Sibīrijas kapu kultūra ir visai atšķirīga no Latvijas, bet arī dzīves apstākļi tur ir pavisam citi. Netrūkst tomēr arī koptu kapu ar piederīgo veidotām piemiņas zīmēm. 2007. gada vasarā Tjuhtetas rajona Dvinkas iedzīvotājs Pjotrs Romanovskis pētnieku uzmanību pievērsa savdabīgam lapegles krustam Dvinkas latviešu kapos. Krustā ar lielajiem burtiem iecirst: JONS. JEZUPA. TEILAN. RADEJAS. 1870. MJRA. 1910. G. 2. MA. Tātad sākotnēji Latgales izceļotāji uz kapu krustiem rakstīja tā, kā viņi bija mācījušies no katoļu lūgšanu grāmatām, t. i., latgaliski (ap 1910. gadu ne Dvinkā, ne kur citur tuvākajā apkaimē latgaliešu skolu nebija). Par krusta uzstādīšanas laiku un uzraksta autoru dvinskieši diemžēl neko nevarēja precizēt. 2008. gada janvārī Ačinskas pilsētas administrācijas arhīvā uziets ieraksts, ka Тейланъ Иванъ Езуповъ kopā ar sievu Ievu (Эвва) ir izceļojis no Režicas apriņķa Sakstagala pagasta Staudžu sādžas 1909. gadā

(10. f., 1. apr., 125.(43.) l., 20v. lpp., ieraksta kārtas Nr. 55). Citi uzraksti uz kapu krustiem un pieminekļiem Dvinkas latviešu kapos tomēr ir krievu valodā: Мозуль Петра Иосифович (1864–1933), Мейкшан Юрий Исидорович (1926–1956). (J. Meikšāns ir Ačinskas Pedagoģiskā tehnikuma kādreizējā direktora Izidora Meikšāna dēls.) Algaštikas kapos, kas ir apmēram tikpat veci kā Dvinkas, aizgājēju vārdi lasāmi tikai krieviski: Мяддер Анна Викентевна (1876–1954), Липшина Юзефа Иосиповна (1883–1957), Умбрашко Матвей Деменьтьевич (1893–1935) u. c. No pieraksta kļūdām var spriest, ka krievu valodas zināšanas rakstītājiem vēl nebija labas. Līdzīga trīslocekļu personvārda sistēma redzama arī Saharņojes latviešu kapos, kas ir jaunāki: Лиздик Елена Ульяновна (1908–1971), Грабовский Антон Ульянович (1916–1949), Цупель Антон Данатович (1919–1996). Tas pats vērojams arī citviet.

Vēlākos dažādu dokumentu sarakstos Latvijas izceļotāju personvārdi rakstīti krievu valodai ierastā trīslocekļu sistēmā, tēvavārdus darinot kā piedēķlatvasinājumus no pamatvārda. Iepriekš aplūkotojās Vičku Saimniecības grāmatās atrodami daudzi ar krievu valodu sakritīgi tēvavārdi – Михайлович, Иванович, Егорович; Степановна, Фадеевна, Павловна (gan jau aiz tiem slēpjot *Juoni, Juri, Stepuonu*), tāpat tēvavārdi no vēl neaizstātiem latgaliešu priekšvārdiem: Войчикович, Сыливерстович, Тадеушевич; Исидоровна, Салимоновна, Казимировна. Kāds saimnieks reģistrēts kā Юлюсь, bet ierakstā par meitu tēvavārds jau krieviskots – atzīmēta Ольга Юльяновна. To, ka bērniem doti vecāku vārdi, rāda priekšvārdu atkārtojumi tēvavārdā: Бронислав Брониславович, Осип Осипович. Šur tur konstatējamas pareizrakstības kļūdas, piemēram, tēvavārdā Ануфреевна. Pavisam neierasti ir Saimniecības grāmatās lasāmie latgaliešu priekšvārdi kopā ar tēvavārdu krieviskojuumiem: Гунефа Осиповна, Петрунеля Ивановна, Ива Петровна. Šādu darinājumu papilnam visos 20. gadsimta 20.–30. gadu pilsētu, ciema padomju, personisko arhīvu dokumentos – ap to laiku Krievijā tiek stabilizēta trīslocekļu personvārda sistēma, to attiecinot arī uz nekrievu tautām.

Divu personvārdu sistēmu neatbilstības bieži labi redzamas arhīvu sarakstos. Tā Ačinskas pilsētas administrācijas arhīva nodaļas materiālos Gorevoja ieceļotāji reģistrēti šādā trīslocekļu personvārda pierakstā: Альфонсъ Викентьевъ Дубровскій, Франкъ Петровъ Пугеевъ, Франць Езуповъ Лядусанъ, Донать Франковъ Кашъ, Филиппъ Мартыновъ Угайнъ, Езупъ Јоновъ Ладусанъ (10. f., 1. apr., 121. l., 58v. lpp., ierakstu kārtas Nr. no 10. līdz 15).

Dažas no iepriekš analizētajām latgaliešu personvārdu pieraksta īpatnībām un ar īpašvārdu pareizrakstību saistīto problemātiku rāda Krievijas izdevumi. Tā jaunajā enciklopēdijā par Novosibirsku („Энциклопедия Новосибирск”, 2003) latgaliešu avīzes „Taisneība” redaktoru – Јуоņa Silinīka, Aleksandra Eisuļa, Dominīka Logina – personvārdi rakstīti šādi: Силинек Иона (Ја) Доминикович (1897–?), Эйсуль Александр Дакарович (Данатович) (1899–1938), Логин Доминик Алоизович (Алексеевич) (1890–1938). Bez šaubām, ir labi, ka šādas personības tik nozīmīgos izdevumos tiek ietvertas. Būt pretenciozām pret izdevuma veidotājiem neļauj latgaliešu personvārdu pieraksta sistēmas nesakārtotība kopumā.

Par latgaliešu uzvārdiem

Uz Krieviju izceļojošo tautiešu personvārdi pārveides piedzīvojuši jau sākotnējos sarakstos – vietraudžu apliecībās un citos ceļa dokumentos, kas bija nepieciešami jaunās dzīvesvietas nolūkošanai un reģistrējoties tajā. Personvārdu pārveidošana turpinājusies, iekļaujot tos Saimniecības grāmatu uzskaitē u. tml. Salīdzinājumā ar vietējām Sibīrijas tautām personas dokumenti bija ieceļotāju bagātība, jo deva tiem nelielu brīvības sajūtu – ja iedalītā vieta galīgi neapmierināja, varēja raudzīt pārvietoties uz citurieni. (Dzīvesvietas šad tad tika mainītas.) No vienas puses izceļojušie ļaudis Sibīrijā gribēja apmesties cits cita tuvumā, un lielākoties tas arī izdevās. Pārceļošanas valde iebrāucējus izvietoja pa iepriekš iemērītiem zemes gabaliem, t. s. „učastkiem”, ko nedaudziem izdevās apskatīt vēl pirms pārceļšanās. Šo to vietraudži varēja saskaņot, un, sākoties t. s. Stolipina reformas realizācijai, pārvietošanās kustībā jau bija zināma kārtība.

Personvārdi ieceļotāju dokumentos tiek krieviskoti pakāpeniski. Sākotnēji pārveidošana vairāk skāra priekšvārdus, tad tēvavārdus un pēc tam arī uzvārdus. Tā, piemēram, Balvu pagasta Pārķunu sādžas saimnieks Osips Pītera dēls Bolts, kas svešumā bija devies kopā ar sievu Pranusi, izceļotāju sarakstos, kas skatīti Ačinskā, reģistrēts kā Bolts (Belka). Domājams, nav šaubu par to, kāds uzvārds šai ģimenei ir turpmāk. Cits kaimiņš – 62 gadus vecais Pīters Stanislava dēls ar sievu Iļzu, pieciem dēliem un trim meitām jau sākumā reģistrēts kā Belka. Uzvārdiem mainoties vai būtiski pārveidojoties, latvieši Sibīrijā kļuva arvien mazāk atpazīstami, saplūda ar vietējiem iedzīvotājiem, ieceļotājiem no citām Krievijas rietumu guberņām.

Ierēdņu pavirša attieksme pret ieceļotāju personvārdiem reizēm radīja pavisam neparedzamas sekas – tā par uzvārdu kļuvis Latgales sādžas nosaukums Krasnojarskas novada Mitjkinā nometinātajiem Čeveriem no Rēzeknes apriņķa Dricānu pagasta Brokām [uo] – Sibīrijā ieceļotāji iemantoja uzvārdu Broks [o]. Droši vien tādi gadījumi ir vēl.

Personu uzvārdu pierakstā Sibīrijā netrūkst neprecizitāšu, kādas sastopamas arī Latvijā, kad personvārdos pavirši rakstītas diakritiskās zīmes vai sajaukti burti. Tā, piemēram, Tjuhtetas rajona Dvinkā *Bombizas* pārtapuši par *Bonbizām*, *Gudi* par *Gutiem*. Rakstot krieviski, pirmie pazūd latviešu valodas garie patskaņi. Tas traucē personu atpazīšanā un brīžiem rada nevajadzīgus pārdzīvojumus personvārda īpašniekiem. Tā no latgaliskā *Trūpa* (*trūps* ‘1. strops, 2. augu stublāja vai cits posms’) radies *Трун* (atbilstošajam sugasvārdam krievu valodā ir pavisam cita nozīme). Krāslavas puses *Platači* Sibīrijā pārtapuši par *Platočiem* vai *Platičiem* u. tml. Neatpazīstams kļuvis latgaliskais uzvārds *Pluociņš* (*-nis*) krievu valodas variantā *Плоцын* (kaut necik labāks nav latviešu literārās valodas *Plociņš* vai, teiksim, *Stivriņš* no uzvārda *Styuraiņš*). Laikam ritot, latviešu personvārdi Krievijā (un latgaliešu personvārdi Latvijā) tiek pārveidoti arvien vairāk un to cilme kļūst aizvien neskaidrāka.

Atpazīšanu stipri traucē pārveides personvārdu gramatiskajā struktūrā. Personas piederību slāvu valodās rāda ar piedēkļiem *-ov* (tā fonētisko variantu *-ev*)

un *-in*. Kā secinājis V. Ņikonovs, ar šiem formantiem ir atvasinātas 9/10 no visiem krievu uzvārdiem, tostarp ar *-ov (-ev)* – 2/3 (Никонов 2007, 8, 108). Kad Krievijā dzīvojošajām tautām bija kaut cik nostabilizēta personvārdu trīslocekļu sistēma – ar pašiem krieviem oficiāli nostiprinātiem uzvārdiem un to darināšanas modeļiem (Федосюк, 1996, 7 u. c.; Бондалетов 1983, 125), ar tēvavārdiem arī nekrievu tautām –, minētie piedēkļi sāka ieviesties Krievijā dzīvojošo cittautiešu uzvārdos (tāpat kā līdz tam *-ov (-ev)* tika pievienoti latgaliešu pārceļotāju tēva vārdiem, par ko sk. iepriekš). Par krievu uzvārdu atvasināšanu ar formantiem *-ov (-ev)* un *-in* rakstījuši vairāki krievu opomasti: Никонов, 1974, 188–190 u. c.; 2007, 71 u. c.; Бондалетов, 1983, 111; Суперанская, Суслова, 1984, 49, 66–69 u. c., par latviešu uzvārdiem līdzīgas tematikas pētījumu pagaidām ir ļoti maz.

Latgales latviešu personvārdos slāviskie papildinājumi sākuši ieviesties vēl Latgalē: atvasinājumi ar *-ov* sastopami gan poliski, gan krieviski rakstītos reģistros un metrikās. Jaundzimušos reģistrēja ar vienotu piederības norādi: *Loginu* bērns – tā tad *Loginov*, no kura vēlāk viegli varēja rasties latviešu vienskaitļa nominatīvs *Loginovs*. Sibīrijā process turpinājās: no *Mežala* radās *Mežalovs* (ja izbraukušajam no Latvijas tāda uzvārda vēl nebija), no *Moroza* – *Morozovs*, no *Breidaka* – *Breidakovs*, no *Oplucāna* – *Oplucanovs*, no *Streļca* – *Streļcovs*, no *Surika* – *Surikovs*, no *Trūpa* – *Trupovs*, no *Zukula* – *Zukulovs*, no *Ungera* (< *Ungura*) – *Ungerovi*. Pētījumā apvidū abi uzvārda varianti var parādīties vienas personas dažādos dokumentos, dažreiz – pat vienā un tai pašā dokumentā (sk. Josifa Trūpa dzimšanas apliecību 13. att.; tajā viņš reģistrēts kā *Trupovs*, kaut turpat blakus minēts, ka abi vecāki ir *Trupi*, resp., *Trūpi*).

**СВИДЕТЕЛЬСТВО
О РОЖДЕНИИ**

Гр. **Трунов**
Иосиф Генрихович
родился (дас) **7/II 1930 г.**
Седьмого февраля
тысяча девятисот
тридцатого года
Место рождения ребенка: город, селение
Спорогоново
район **Минусинский** область, край,
республика **РСФСР**
о чем в книге записей актов гражданского состояния
о рождении 1930 года **февраль** месяца
10 числа произведена соответствующая запись
зд № **3**

РОДИТЕЛИ: **ПОСРОНОЕ**

Отец **Труп** (фамилия)
Генри Адольфович (имя, отчество)
национальность **латыш**

Мать **Труп** (фамилия)
Евгения Антоновна (имя, отчество)
национальность **латышка**

Место регистрации **Спорогоновский** (наименование и
с/с **Минусинского р-на** местонахождение бюро ЗАГС)
Спорогоновского края

8 февраля 1930 г.

И-ВЭ № 981914
А. Голу-

13. att. Josifa Trūpa dzimšanas apliecības kopija ar krieviskotu vārdu un uzvārdu.

Latviešu personvārdos Krievijā notikušo pārveidojumu izpēte būtu ne tikai valodniekiem darāms darbs. Aiz daudzām pārbīdēm, „uzlabojumiem”, aizstājumiem bieži slēpjas cilvēku aizlauztas dzīves, traģiski likteņi. Tā dzimta ščastļivieša Fjodora Zaharova (dz. 1931. g.) īstais vārds ir Edvarts, bet uzvārds radies no Zahara pēc jau pazīstamās shēmas: *Zahars (Zakars) > Zaharovs*. Edvarta tēvs kā „tautas ienaidnieks” tika arestēts 1937. gada 15. decembrī un nošauts 1938. gada 5. martā. Pēc tam zēnam sākusies klišana no vienas sādžas uz otru (gadus divdesmit dzīvojuši, stipri baiļojoties, jo tēvu reabilitēja tikai 1957. gadā). Sūrā darbā nostrādāti 57 gadi. Māsa brāli kara gados reģistrējusi kā Fjodoru, bet par tēvu visur teikuši, ka miris. Tautību „latgaļec” gan nekad nav slēpis! Par pārdzīvoto kopumā ir lakonisks: „*Ite smuty beja.*”

Slāviskie atvasinājumi ar *-ov (-ev)* Sibīrijā dzirdami daudzos personu neoficiālos nosaukumos. Sarunās tiek pieminēti, piemēram, *Sargunovy* no *Sarguni*, *Rusakovy* no *Rusaki*; *Kozyndova*, kas dzimusi *Luneva*; dzīvojušas *Meļderovys i Smanevys*, citviet – *Kryvinovy*, *Ondzulevy*; Borokovkā, kur latgaliski runājošu vairs nav, tiek minēti *Bukelevy*, *Platačevy*, *Čeksterovy* u. tml. Tādējādi modeļa dzīvīgums atklājas plašā kontekstā.

Pētījamā apvidus tautiešu uzvārdu papildinājumi ar slāvisko *-un* radušies jaunākos laikos. Salīdzinājumā ar Latviju, vairāki uzvārdi ir mainīti Jeņisejas labā krasta ieceļotājiem – *Stašāni* pārtapuši par *Stašiniem*, *Lipšāni* par *Lipšiniem*, *Misjūni* par *Misiniem*, *Kluovenš* par *Klovīnu*, *Zvīdra* par *Zvidrinu*, *Iliška* – par *Iliškinu*. Šādas maiņas mazāk sagatavotu Austrumu diasporas pētnieku var ievest maldīgos pieņēmumos. Kopumā uzvārdu atvasinājumu ar *-ovi (-evi)* vai *-ini* latgaliešu dokumentos pārāk daudz vēl nav. Arī latgaliešiem tipiskais piedēklis *-ān-* (resp. *-an-*) daudzviet sastopams negrozīts (sk. iepriekš teikto par personvārdu atveidi). Ar citiem sevi sajaukt pagaidām neļaujas *Boluži*, *Dzalbas*, *Keiši*, *Kurtiši*, *Plintas*, *Tukiši*, *Vaišļas*, *Vonogi* un daudzi citi. Dažs uzvārds, patverdamies vairs tikai ļaužu atmiņā, savu skaņu sastāvu var būt saglabājis pat labāk nekā Latvijā – tā Bogotolā mums ir stāstīts par tāspuses *Kuokeņiem*, *Gribūstiem* [y], *Būtāniem*. Īstenībā arī šim jautājumam ir divas puses – runāti personvārdi no rakstītiem atšķiras bieži.

Lai priekšstats par pētījamā apvidus latgaliešu uzvārdiem rastos pilnīgāks, tie aplūkojami kādā vienotā veselumā. Vispirms pievērsīsimies tiem uzvārdiem, kas atrodami analizētajās Bičku ciema padomes Saimniecības grāmatās. Parocīgākai lietošanai krieviski rakstītie uzvārdi sakārtoti latviešu alfabēta secībā, infomācijas pilnīgumam pievienojot arī citas ziņas par personu. Tātad Ačinskas un Boļšojuluļas apkaimes latgaliešu ciemos 20. gadsimta 20.–30. gados ir dzīvojuši: **B:** Блюдник, Бренцан (ar šādu uzvārdu – 2 ģimenes), Брок (3), Буковский, **D:** Даржанова (meita, kas vīra uzvārdā), **G:** Гарий (2), Гутан (2), **H:** Хруст (sievasmāte), **K:** Каш (viena ģimene un divi brāļubērni ar šo uzvārdu citā ģimenē), Корженевский (tēvocis), **L:** Липский, Лочман, **M:** Межалов (3), Мичуль (4), Морозова, Морозов (4), **N:** Наглиш (sievasmāte), **O:** Озиник, **P:** Пильпук (2 sievietēm), **R:** Разгаль (2), Рудук, **S:** Салыгайля (2), Саркан, Саулик (2), Савицкий (2), Силагайл, Скангаль, Строд, Струч (2), **Š:** Шот (2),

Шупольник (3), Т: Туч (padēls), Труповник (vīratēvs), V: Вылцан, kuram meita Вилцан, Волонт, Z: Зеп (2), Ž: Жук (padēls), Журавская, Журавский. Dažas personas latgaliešu ģimenēs nebija latgalieši, bet pilnai sistēmai minēsim arī viņus: Бастрыков, Болдышева (ierprecēta dēla ģimenē), Боровкова (no bērnunama). Spriežot pēc priekšvārdiem, šeit nosauktie Morozovi bijuši latgalieši, bet sieviete ar uzvārdu Хруст, iespējams, ir Krusts resp. Krusta. Tā kā daudzi minētie uzvārdi bijuši vairākām ģimenēm, bet latgaliešu saimes tolaik bija kuplas, ir dabiski, ka šie paši uzvārdi pētījamā apvidū izplatīti vēl arī tagad. Statistikas precizēšana ir nākamo pētījumu uzdevums.

Austrumu diasporas izpētē labi palīgi ir turienes iedzīvotāji. Par to, ka viņi ir uzmeklēti, īpaši gandarīti jūtas līdz šim piemirstie latgalieši. Viņu 1926. gadā pēc plašām diskusijām ieviestā tautība „latgaļec” mūsdienās ir kļuvusi nevajadzīga. Patlaban krievu avotos „latgalieši” tiek definēti kā latviešu subetnoss. Retie Latvijas oficiālo institūciju pārstāvji, kuri Austrumu diasporas apzināšanā beidzot ir tikuši arī līdz pētījamā apvidus latgaliešiem, par savu svarīgu pienākumu pret sastaptajiem uzskata skaidrošanu, ka tādas nācijas (kā „latgalietis”) nav. Tāpēc Krasnojarskas novadā notiekošās Latvijas un Sanktpēterburgas universitāšu etnolingvistiskās ekspedīcijas ir nozīmīgs identitātes apziņu modinošs faktors – nav tomēr latgaliešu vecāki un vecvecāki bijusi kāda dabas kļūda, un arī viņi, kam dokumentos rakstīts „latgaļec”, nav nekāds ģenētisks pārpratums!

Tas, ka ar atbraucējiem ir iespējams saprasties „pa sovam”, t. i., iecerotāju (vec)vecāku valodā, izraisa neapraķstāmu saviļņojumu, turklāt abām pusēm – gan atrastajiem latgaliešiem, gan ekspedīciju dalībniekiem. Iegūtajā gara pacēlumā Ačinskas un tās apkaimes latgalieši 2006. gada vasarā ir nodibinājuši reģionālu sabiedrisko organizāciju „Latgaliešu kultūras centrs”, kurā 2008. gada sākumā bija ap trīsdesmit biedru (vadītāji – Genadijs Rancāns, Anatolijs Ugainovs). Ačinskā ir darbojušās trīs Latgaliešu valodas un kultūras ziemas skolas (2006., 2007. un 2008. gada janvārī–februārī), svinēti kopīgi Jāņi Bičkos (2006) un Bogatojē (2007), organizēti citi ar latvisko kultūru saistīti pasākumi. Sibīrijas tautieši ir palīdzīgi vietējo latviešu apzināšanā, radiālu maršrutu izstrādē un īstenošanā, ziņu vākšanā un precizēšanā. Lietišķa sadarbība pētniekiem izveidojusies arī ar Ačinskas Pedagoģiskās koledžas kolektīvu (direktore – Irina Barahoviča, muzeja vadītāja – Marija Potapova).

2006. gada ziemā Ivans Sprukuļs (Sprukuļu Juoņs, dz. 1949. g.) iesniedza sarakstu ar 114 tautiešu uzvārdiem, ko viņš bija spējis atcerēties kā savas apkaimes –Ačinskas, Boļšojuļujas un Novobiriļusu rajona Bogatojes, Ščastļivojes, Kuzinas, Ņikitinas, Okuņku, Karaļisovas, Krajevajas, Grjaznovas, Vičku, Saharņojes latgaliešus. (Sarakstā gan ietverts dažs latvietis, kas nav latgalietis, un pat nelatvietis, kurš runājis latgaliski.) Citējam uzvārdus bez labojumiem. А: Авзинь, В: Бабрис, Барадушка, Барканс, Белка, Бижанс, Блюдникс, Богданс, Болтис, Болтус, Буцейник, Букуль, Брок, С: Цибуль, Цукман, Ї: Чевер, Чербик, Д: Дельпер, Денеж, Диньде, Дзеньс, Дуба, Дубровский, Драгун, Дребеникс, Дрейман, Е: Эста, Г: Гравдан, Гребан, Гродня, Грос, Грунер, Гульбис, Гутан, Ж: Янцан, К: Кайминь, Качанок, Кампур, Карлан,

Кирисанов, Киш, Клявинь, Кравчук, Крузе, Кукуль, Квеска, Квитка, Л: Лайзан, Ластовский, Латковский, Лавкс, Лейман, Лейшовник, Лианович, Лирборд, Лизурчик, Лоцан, Лочман, Логин, М: Манкевич, Матисон, Мазур, Мичуль, Мозуушевс, N: Нольберг, O: Осис, Островский, Озеник, Озул, P: Пельша, План, Поддубский, Потапенка, Пранцан, Пуга, Пук, Пурлаурс, Путна, R: Рагила, Ранцан, Ранда, Романовский, Ропша, Рудзусик, Рунда, Рутка, S: Салманс, Саркан, Савлюк, Серин, Скултан, Слушнис, Сормуль, Спрукуль, Стыванс, Стрицкий, Стрича, Стукля, Š: Шевель, Широн, Шупульник, T: Терентева, Труповник, U: Ушатский, V: Вигуль, Вильцан, Вимба, Ворна, Z: Зеленков, Зельч, Зитан, Зуянс, Звербуль, Звидра. Uzskaitījuma lietotā galotne -s (piemēram, Барканс, Бижанс, Блюдникс) ir laba liecība par latgaliskā noturību – tā uzvārdu īpašnieki acīmredzot saukti neatkarīgi no ieraksta dokumentos. Par minētā apvidus rakstuīgākajiem uzvārdiem turienesiem ir pat savs skaitāmpants: *Sprukul, Kukul, Bukul – Jancan, Prancan – Puk*.

Sarakstu ar bijušajiem slavenā kolhoza (pirms tam – pirmās Ačinskas apkaimes komūnas) „Gaismas Stars” latgaliešiem (latviešiem) iesniedza Genadijs Rancāns (dz. 1948. g.), pievienojam arī tos bez grozījumiem: **A:** Адамова, Апанович, Авлосевич, Авзина (vēlāk Лоч), **B:** Бычинская, **D:** Дубровский, **G:** Гайлит, Гринтал, **K:** Кокоревич, Котон, Кравц, **L:** Ласман, **N:** Нагель, **P:** Пурлаур, **R:** Ранда, Ранцан, **S:** Саркань, Скангель, Скрапстин, **Š:** Шереметьева, Шумилова (vēlāk Шувпульник), **V:** Вельп, Видуц.

Ne Saimniecības grāmatu izrakstos, ne abu brīvprātīgo palīgu veidotajos sarakstos vēl ne tuvu nav ietverti visi pētījamā apvidus latgaliešu uzvārdi. Krasnojarskas pusē latgalieši dzīvo ne tikai Ačinskas un Boļšojuluļas rajonā. Rakstā veiktajā analizē personvārdi izmantoti arī no citām Krasnojarskas apgabala vietām.

Šai publikācijā ieskanas, bet tuvāk netiek aplūkoti personu uzvārdi daudzskaitļa, retāk, vienskaitļa, ģenitīvā (kā Vimbu Erta, Locānu Juoņs, Stepeņa Vaļdemars), kas ir senāks personas piederības apliecinājuma modelis par vēlāk nostiprināto divlocekļu (Krievijā – trīслоcekļu) personvārda sistēmu. Arī par to būtu jāraksta atsevišķi.

Pārskatu par Sibīrijas latgaliešu uzvārdiem pirmais ir publicējis Zviedrijā dzīvojušais filologs Miķelis Bukšs, kurš pēc Krievijā iznākušā žurnāla „Ceļņas Karūgs” (1933.–1937.) publikācijām bija sagatavojis apkopojumu L. Latkovska grāmatai „Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas” (Latkovskis 1968). Pārskats „Latgaļu uzvārdi Sibīrijā” (Bukšs 1968, 129–137) palicis bez dziļākas analīzes un nopietnākiem komentāriem, jo autors apzinājās, ka periodikā lasāmie uzvārdi var nebūt korekti. Nedaudzie M. Bukša mēģinājumi ko precizēt lielākoties nav veiksmīgi – *Deļpers* tiek saprasts kā *Deļpers*, *Jancāna* vietā nedroši tiek meklēts *Rancāns*, *Vaičuka* vietā – *Vaičuļs*. Tomēr priecē Rietumu tautiešu interese par Austrumos nokļuvušajiem latviešiem, centieni viņiem palīdzēt.

Sibīrijas latgaliešu uzvārdu tuvāka analīze veicama turpmākos pētījumos. Te vēl tikai dažs onomastu secinājums, kas var kalpot par pēcvārdu visam pagari

rakstītajam. Jau 19. gadsimtā valodnieks un literāts Konstantīns Aksakovs ir bijis spiests atzīt: „Neviens vārds netiek pakļauts tādām pārmaiņām, negaidītām, necerētām, kādām tiek pakļauts īpašvārds.” Uz to viens no izcilākajiem Krievijas onomastiem (ar desmit gadu izsūtījuma pieredzi Sibīrijā) Vladimirs Ņikonovs ir atsaucies šādi: „Tāda ir cena, kādu uzvārdi (tāpat kā citi īpašvārdi) maksā par savu autonomiju pašā valodā.” Par laimi, katrai medaļai ir divas puses, un tā autonomā pētniekam ir sevišķi pievilcīga. Turklāt personvārdos ciešāk nekā citos valodas slāņos lingvistika savijas ar kultūrvēsturi, darot t. s. pētījamo materiālu sirdij īpaši tuvu.

Literatūra

1. Ахманова О. С. *Словарь лингвистических терминов*. / Изд. 2-е, стереотипное. Москва: Едиториал УРСС, 2004.
2. Андронов А., Лейкума Л. Латыши и латгальцы Сибири: язык и культура // *Балто-славянские исследования XVII. Сборник научных трудов*. Москва: Индрик, 2006, 470–482.
3. Apine I., Prikulis J. Austrumu latvieši 21. gs. sākumā: problēmas un risinājumi // *Latvijas Vēsture*. 2003. – Nr. 1. – 59.–70. lpp.
4. Воļшевица 1999 – *Pirmie desmit. 1989–1999*. / Sast. А. Воļшевица. Rīga: Austrumu Latviešu biedrība, 1999.
5. Бондалетов В. Д. *Русская ономастика*. Москва: Просвещение, 1983.
6. Breidaks А. *Darbu izlase*. 2. sējums. Rīga: LVI, DU, 2007.
7. Bukšs М. *Latgaļu uzvārdi Sibīrijā* // Latkovskis L. *Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas*. [München]: Latgaļu izdevnīceiba, 1968, 129–137.
8. Vušs О. *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga: LU LVI, 2003.
9. *Энциклопедия Новосибирск*. Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 2003.
10. Федосюк Ю. А. *Русские фамилии: Популярный этимологический словарь*. 3-е изд. испр. и доп. Москва: Русские словари, 1996.
11. Kuzavinis K., Savukynas В. *Lietuvių vardų kilmės žodynas*. 3-asis patais. ir papild. leid. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
12. Laganovskis J. *Pasaules atklāsmē*. Rīga: Liesma, 1987.
13. Latkovskis L. *Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas*. [München]: Latgaļu izdevnīceiba, 1968.
14. Latkovskis L. *Latgaļu uzvārdi, palames un dzymtas*. II. [München]: P/s Latgaļu izdevnīceiba, 1971.
15. Leikuma L. *Nu myusu vārdu vēsturis // Tāvu zemes kalendārs 1994*. Rēzekne: Latgolas Kultūras centra izdevnīceiba, 1994, 225–232.
16. Leikuma L. (1) *Neparasti Jāņi, bet ne tikai tie...* // Universitātes Avīze, 2006. g. rudens, 29–31.
17. Leikuma L. (2) *Ko mācīsim Austrumu latviešu diasporai* // Latvijas Avīze, 2006. g. 9. okt., 10.
18. Martukāne E. *Personvārdi 19. gs. otrās puses latviešu kalendāros*. Maģistra darbs. Rīga, 2004.
19. Марузо Ж. *Словарь лингвистических терминов*. / Пер. с фр. Изд. 2-е, испр. Москва: Едиториал УРСС, 2004.

20. Noteikumi 2004 – *Noteikumi par personvārdu rakstību un lietošanu latviešu valodā, kā arī to identifikāciju* // www.likumi.lv/doc
21. Никонов В. А. *Имя и общество*. Москва: Наука, 1974.
22. Никонов В. А. *География фамилий*. Изд. 3-е, стереотипное. Москва: Ком-Книга, 2007.
23. Noņādījumi 1993 – *Krievu īpašvārdu pareizrakstība un pareizrūna latviešu valodā*. 2. papild. izd. Rīga: Zinātne, 1993.
24. Петровский Н. А. *Словарь русских личных имен*. 5-е изд., доп. Москва: Русские словари, 1996.
25. Poriete 2005 – *Mēs esam savējie. Latviešu likteņi Krievijā. [Izstādes katalogs]*. / Sast. A. Poriete. Rīga: Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, 2005.
26. Рылов Ю. А. *Имена собственные в европейских языках. Романская и русская антропонимика*. Москва: АСТ, Восток – Запад, 2006.
27. Siliņš K. *Latviešu personvārdu vārdnīca*. Rīga: Zinātne, 1990.
28. Siliņš K. *Kalendārvārdi // Vārdadienu kalendārs 2000.–2003*. Rīga, 1999, 430–435.
29. Сталтмане В. Э. *Латышская антропонимия. Фамилии*. Москва: Наука, 1981.
30. Strautniece 1995 – *Lejas Bulāna – latviešu ciems Sibīrijā* / Sast. V. Strautniece. Rīga: Zvaigzne ABC, 1995.
31. Strods P. *Pareizraksteibas vōrdneica*. Rēzekne, 1933.
32. Суперанская А. В. *Словарь русских личных имён*. Москва: Изд-во АСТ, 1998.
33. Суперанская А. В. *Словарь русских личных имён*. Москва: Изд-во Эксмо, 2004.
34. Суперанская А. В., Суслова А. В. *Современные русские фамилии*. Москва: Наука, 1984.
35. Zemzare D. *Piezīmes par mūsdienu latviešu personu vārdiem* // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*, 7. laidziens. Rīga: Liesma, 1971, 123–142.

Summary

The article is meant for gaining an insight into personal names of the Latgalians of Siberia, in particular, first or Christian names (patronymics) and surnames. The problems of spelling of the personal names are described, namely their transliteration from the Russian language into the Latvian language, other peculiarities (the differences of emigrants' dialects having affected the spelling form of the personal name, abbreviations of the first or Christian names and the like). In a more detailed way specific Latvian names and surnames of the Bolshoy Uluy and Achinsk districts have been analysed, namely those that have been registered in the House-registers (Похозяйственные книги) of the Bichki village soviet in the 20ties – 30ties of the 20th century. The personal names of the Latgalians (including some personal names of other Latvians) of the Krasnoyarsk region have been analysed in the context of the cultural, historical and sociolinguistic situation of Russia; if appropriate, comparing them with names and surnames used in Latvia.

Politikas valodas semantiskais aspekts *The Semantic Aspect of the Language of Politics*

Ilze Lokmane

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
ilokmane@latnet.lv

Rakstā analizētas vairākas leksiskās un sintaktiskās semantikas parādības politikas valodā. Konstatēts, ka pieaug vispārīgas nozīmes vārdu (īpaši svešvārdu) lietojums. Tas liecina par valodas nabadzību un autora vēlmi izvairīties no atbildības par teikto, turklāt veicina tukšvārdības un dubultvārdības izplatīšanos latviešu valodā. Daļa svešvārdu un vispārīgas nozīmes pašvalodas vārdu noteiktā lietojumā desementizējas. Izplatīta politikas valodas sastāvdaļa ir eifēmismi, bieži eifēmismu funkcijā tiek lietoti svešvārdi. Politikas valodas metaforas pārsvarā ir trafaretas, vērojama tradicionāla pieredzes sfēru savienošana. No sintaktiskās semantikas aspektiem uzmanība pievērsta galvenokārt informācijas daudzumam vienā teksta vienībā. Ja vienā izteikumā ietverts pārāk daudz propozīciju, tiek apgrūtināta uztvere, nereti arī jēdzieniskās attiecsmes starp propozīcijām nav skaidri izteiktas.

Atslēgvārdi: politiskais diskurss, leksiskā semantika, sintaktiskā semantika, stils, metafora, eifēmisms, propozīcija.

Vēlmi pievērsties politikas valodas semantiskajam aspektam rosinājuši vairāki faktori. Pirmkārt, politiskā darbība neeksistē šķirti no valodas, patiesībā tā ir valodiska darbība. Politika ir cīņa par varas iegūšanu un saglabāšanu. Tātad iespējams vērot, kā valoda realizē varu. Vienlaikus politika ir sadarbība, interešu saskaņošana, konfliktu risināšana (tātad laipošana, pielāgošanās, noklusēšana). Politikas valoda izmanto visu, kas varētu būt iedarbīgs, – gan racionālus argumentus, gan draudus, tātad visus iespējamus tiešas un netiešas pārliecināšanas līdzekļus. Politikas valodas pētnieki izteikuši viedokli, ka cilvēku socializēšanās, koalīciju veidošana, sociālu grupu robežu iezīmēšana ir faktori, kas lielā mērā noteikuši valodas attīstību vispār (Chilton, Schäffner 2002, 3).

Otrkārt, politikas valoda aktīvi iedarbojas uz ļoti daudzu valodas lietotāju valodas izjūtu, valodisko apziņu, tātad zināmā mērā veido mūsu valodu, vai nu mēs to gribam, vai arī negribam, apzināmies vai neapzināmies. Politiskā diskursa pētnieki šķir institucionālo politiku (parlamenta debates, partiju konferenču

runas, partiju programmas u. tml.) un ikdienas politiku jeb publisko sfēru, atzīstot, ka t. s. politiskās elites diskurss tiek pārcelts uz ikdienas sarunām. Nevar, protams, noliegt arī to, ka politiķi pievēršas ikdienas vērtībām un padara tās par vērtībām arī minētajā elites diskursā. Tātad mijiedarbe ir abpusēja.

Šīs mijiedarbes raksturu lielā mērā nosaka starpnieku lingvistiskā izvēle, t. i., plašsaziņas līdzekļu politiskā valoda. Rakstā aplūkots valodas materiāls ir dažādos plašsaziņas līdzekļos publicēti vai izskanējuši politiķu un politisko procesu komentētāju (politologu, sociologu, žurnālistu) radīti teksti – tātad valodas piemēri, ko droši varam uzskatīt par mūsdienu politiskā diskursa daļu.

Treškārt, kā zināms, valoda ietekmē domāšanu. Te varētu būt vietā šī procesa tēlainis raksturojums, ko devis Viktors Klemperers (*Victor Klemperer*) grāmatā „LTI. Trešā reihe valoda. Filologa piezīmes”: „Bet valoda ne vien manā vietā raksta un domā, tā virza arī manas jūtas, tā vada visu manu dvēseles dzīvi, un, jo tas notiek pašsaprotamāk, jo neapzinātāk es nododu sevi tās varā. Un ja nu izglītota valoda ir veidota no indīgiem elementiem vai ir kļuvusi par indīgo vielu pārnēsātāju? Vārdi var būt līdzīgi niecīgām arsēna devām: tās norij nemanāmi, šķietami tās neatstāj nekādu iespaidu, bet pēc noteikta laika tomēr atklājas indes iedarbība.” (Klemperers 2004, 24)

Pievēršoties politikas valodas semantiskajam aspektam, pirmajā vietā gribas izvirzīt leksisko nozīmju **vispārīgumu**. Par vispārīgām atzīstamas nozīmes, kas ietver maz sēmu jeb semantisko elementu – tātad tām ir šaurs jēdziena apjoms jeb intensionālis, toties plašs parādību loks, uz kurām leksisko vienību var attiecināt (plašs ekstensionālis). Kā mēdz teikt, kas der visam, tas neder nekam. Nav nejauši, ka plašs vispārīgas nozīmes vārdu lietojums ir vērojams arī slengā, jo tas atbrīvo no nepieciešamības meklēt vārdus un izteikties precīzi, piemēram, vārdu *gruzīt* var lietot dažādās nozīmēs: ‘braukt, doties’, ‘runāt tukšu’, ‘sakraut, salikt’, ‘bārt’, ‘mānīt’, ‘sadusmot’ u. c., vārda *močīt* visos lietojumos saskatāma ļoti vispārīga nozīme ‘aktīvi kaut ko darīt’ (braukt, skriet, uzbrukt, spēlēt utt.).

Politikas valodā liela daļa vispārīgas nozīmes vārdu ir svešvārdi. Par svešvārdu sērgu valodā (īpaši oficiālajā valodā) runāts jau sen. Politiski tikai *komentē* vai *definē*, nevis skaidro vai stāsta, viņiem ir *pozīcija*, nevis viedoklis, tādējādi viņi *pozicionējas politiskajā spektrā*, mēdz būt *pozitīvi orientēti* vai, gluži pretēji, *skeptiski*, parādības sauc par *fenomeniem*, daļas – par *segmentiem*, kas reizēm *transformējas*, citkārt tiek *reģionalizēti* vai *defragmentēti*, cilvēkus dēvē par *indivīdiem* vai *figūrām*, kam piemīt zināma *intelektuāla*, *administratīva* vai citāda *kapacitāte* utt.

Ar svešvārdu lietojumu valodā saistīts šāds paradokss: no vienas puses, svešvārdi ir semantiski precīzāki par pašvalodas vārdiem (šī iemesla dēļ tie ir ērti izmantojami terminoloģijā); no otras puses, lielai daļai valodas lietotāju viena vai otra vārda nozīme īsti skaidra, jo priekšstats par to veidojas, atkārtoti uztverot vārdu lietojumā resp. kontekstā. Piemēram, kādā studentu veiktā aptaujā vārda *provizorisks* nozīmi respondenti skaidrojuši šādi: ‘īss’, ‘savilkts kopā’, ‘virspusējs’, ‘aptuvens’, ‘vienkāršots’, ‘pagaidu’; savukārt *konstruktīvs* ir ‘radošs’, ‘plānveidīgs’, ‘kodolīgs’, ‘lietpratīgs’, ‘sakarīgs’, ‘sarežģīts’, ‘tāds, kas

uzspiež savu taisnību', 'labi izstrādāts', 'pamatots uz kaut ko reālu'. Tādējādi svešvārdu nozīme izplūst, un tie faktiski zaudē informatīvo slodzi. Politiskos tekstos bieži sastopam tādas svešvārdu vārdkopas kā *modelēt situāciju, operatīva informācija, situācijas stabilizācija, situācijas dinamika*, kuru jēdzienisko saturu latviski varētu pateikt īsāk vai vismaz skaidrāk. Tiesa, tad gan politiskās norises zaudētu cildenuma oreolu. Ne velti svešvārdus (īpaši mazāk zināmus svešvārdus) uzskata par paaugstināta stila vārdiem tieši zināmas semantiskas neskaidrības dēļ. Līdzīgi arī poētismi saistās ar cildeno, tāpat līdz galam neizprotamo, un to jēdzienisko saturu nemaz nav nepieciešams zināt.

Svešvārdu nozīmes neizpratnes dēļ nereti rodas t. s. dubultvārdība: *investīciju ieguldījums, vizuāli redzēt, vērtīgi un konstruktīvi priekšlikumi, tolerance un iecietība, negatīvi iebildumi, kopīgi diskutēt*.

Svešvārdu saistāmība salīdzinājumā ar pašvalodas vārdiem ir brīvāka, elastīgāka (vismaz daudziem valodas lietotājiem tā šķiet), piemēram, līdzās tradicionāli lietotam vārdu savienojumam *diskutabls jautājums* parādās *diskutabls budžets, diskutabls lielums, diskutabla alga* utt. Tādējādi teikumus ar svešvārdiem ir šķietami vieglāk izveidot, bet dažkārt neiespējami saprast:

Pret virzieniem iebildumu nav, bet atsevišķiem problēmjautājumiem ir nepilnīgi iezīmēti plānotie rezultāti, un lielākā problēma ir rezultatīvajos rādītājos, kuri ir politiski iniciēti, nevis pārrunāti ar sociālajiem partneriem. (D)

Arī nākamā teikuma jēga ir grūti uztverama:

Tā ir pašreizējā izejošā dispozīcija, iespējams, nepietiekamu debašu vai nepietiekamas argumentācijas kontekstā. (KNL)

Valodniece Ruta Veidemane savulaik lietojusi apzīmējumu „atciltvēciskota” valoda, ko raksturo frāžainība, stereotipiskums, liekvārdība, vārda nozīmes vispārīgums un difūzums, kā arī vairākas citas pazīmes (Veidemane 1984, 59). Šīs parādības cēlonis ir ne tikai nezināšana vai paviršība, bet bieži vien arī apzināti izvēlēta vai intuitīvi uztaustīta iespēja runāt vai rakstīt kaut ko vispār, nepasakot ne jā, ne nē, ne melns, ne balts. Tā ir šķietami ērta valodiskā eksistence, kas atbrīvo no nepieciešamības domāt un reizē ļauj izvairīties no atbildības par teiktajiem vārdiem. Paradoksāli, bet stilistiski diferencētā, attīstītā literārajā valodā jeb standartvalodā parādās arvien vairāk tukšvārdības. Valoda ne tikai pieļauj, bet pat veicina domas nesakārtotību. Par to, ka process vēršas plašumā, liecina arvien jauni no citām valodām pārņemti, latvietim nesaprotami vārdi:

*Jūs **presumējat**, ka attiecības ar kādu cilvēku un viņa patronu ir tas, kas notur TP pie varas? **Partisipācijas** procents vēlēšanās ir ļoti augsts.*

Kāda politologa mēģinājums klāstīt, ko nozīmē vārds *pozicionēties*, skaidrību nevieš, drīzāk otrādi:

Man šķiet, ka daļa stāsta ir par pozicionēšanos. Tā ir normāla lieta, un tai jābūt arī politikā. Nav jau tā, ka saiet kādi nenormāli gudri cilvēki un nolemj – tagad darīsim tā. Partija ir spiesta pozicionēties – ņemt vērā sabiedrības vērtības, paradumus, darba un uzvedības rutīnas,

lojalitāti, citu spēlētāju vietu. Visā tajā viņiem jāieziņē sevi tā, ka viņi paņem vai nu citiem nost lielāko tirgus daļu, vai savāc augošu tirgus daļu. Tas ir mēģinājums sevi optimālāk novietot, ja tā var teikt, dažādajās telpās, kur cilvēki izdara lēmumus. Tā nav viena, tās ir daudzas telpas – vairāku līmeņu pozicionēšanās. Man grūti pateikt, vai partijas to dara ļoti smalki un apzināti, bet vispār partijas Latvijā pozicionējas. (<http://www.politika.lv>)

Desemantizējas arī vārds *politisks* tādos bieži lietotos vārdu savienojumos kā *politisks lēmums, politiska atbildība, politiska griba, politiska drosme, politisks pārbaudījums*. Politikiem, tāpat kā visiem cilvēkiem, piemīt griba, drosme un atbildības izjūta, ir jāpieņem lēmumi un jāiztur pārbaudījumi, bet nav īpašas „politiskās gribas” vai „politisko pārbaudījumu”.

Nozīmju vispārīgums ir cieši saistīts ar valodas nabadzību. Piemēram, apgalvojums „*Jaunais laiks*” sāka ļoti pozitīvi ir mazinformatīvs, jo par pozitīvu uzskatāms viss, kas kaut kādā ziņā ir labs, tāpat labais netiek konkretizēts. Pār mēru lietojot vispārīgas nozīmes svešvārdus, valodā zūd daudz sinonīmu, kas spētu izteikt dažādas jēdzieniskas nianšes:

Es domāju, ka tomēr 8. Saeima ir strādājusi ļoti labi un ļoti pozitīvi. Un ceru, ka 9. Saeimā būs vairāk pozitīvisma nekā agrāk.

V. Klemperers uzsver, ka Trešā reiša valoda „ir nožēlojami nabadzīga. Tās nabadzība ir principiāla; šķiet, ka tā svinīgi zvērējusi dzīvot trūkumā” (Klemperers 2004, 27). Vienlaikus tiek norādīts, ka tā ir visvarena, tieši pateicoties savai nabadzībai (Klemperers 2004, 28).

Tādējādi svešvārdu lietojums ļauj runātājam vai rakstītājam radīt ilūziju par savu gudrību un reizē uzturēt teksta semantisko neskaidrību, kas politiskā cīņā var būt ļoti izdevīga. Diplomātijā mēdz uzsvērt, ka valoda ir radīta, lai noslēptu diplomāta (vai vispār viltīga un slīpēta cilvēka) domas (Klemperers 2004, 19).

Daļa politikas dežūrvārdu ir vispārīgas, izplūdušas nozīmes pašvalodas vārdi, piemēram, *uzstādījums, risinājums, jautājums*. Arī tie noder daudzos gadījumos, un nav ilgi jādomā, kā informāciju precizēt. Teksts kļūst tik nekonkrēts, ka faktiski neko nepasaka:

Lēmums saistīts ar dažādiem organizatoriskiem jautājumiem. Liekas, ka koalīcijas partijas ir līdzīgās domās par LTV ēkas risinājumiem. Bet, neredzot attiecīgos uzstādījumus ..., paziņot, ka cilvēki noteikti brauks prom – tam es negribētu piekrist.

Stereotipiskās vārdkopās, ko veido vispārīgas nozīmes darbības vārds un no darbības vārda darināts lietvārds, viens vārds ir semantiski tukšs un tāpēc lieks: *sniegt atbalstu – atbalstīt, izrādīt vēlēšanos – vēlēties, veikt pasākumus, veikt darbus – darboties vai rīkoties, izdarīt secinājumus – secināt* utt. Perifrāžu lietojums saistāms ar oficiālajai valodai raksturīgo nominalizācijas tendenci, proti, svarīgākā informācija tiek izteikta ar nomeniem, it īpaši ar lietvārdiem. Tas dažkārt nepieciešams zinātniskos tekstos vai lietišķos rakstos, bet informatīvos publicistikas tekstos labāk būtu iztikt bez šādām frāzēm:

Prezidente *izteica noraižēšanos par situāciju kultūrā. Viņiem ir apgrūtināta lēmumu pieņemšana. Mēs enerģiski strādājam pie risinājuma meklēšanas.*

Šķiet, ka šāds vārdkopu izveides modelis jau nostiprinājies mūsu apziņā un bez tā nemaz vairs nevaram iztikt. Vai gan citādi televīzijas komentētāji teiktu:

Mēs noklausījāmie operatīvās darbības veicējus. Tiek veikti elektroenerģijas padeves atjaunošanas darbi

vai

Mēs darām savstarpēju palīdzību.

Valodas funkcionālo paveidu integrācijas tendence nosaka arī ikdienas valodas piesātināšanos ar oficiālās valodas vārdiem un sintaktiskām konstrukcijām. Visi mēs, vienu paraugu ietekmēti, pārņemam tos mehāniski un neapzināti.

Ar vispārīgām frāzēm pārpilnas ir partiju programmas:

Nākamās piegades prioritārie virzieni būs struktūras modeļa sagatavošana studiju programmu sadalījumam atbilstoši tautsaimniecības vajadzībām un tā īstenošanas nodrošināšana augstākajā izglītībā. (D)

Partija iestājas par vienotas interpretācijas un prakses iedibināšanu interešu konflikta esamības izvērtēšanai vai sola īpašuma sākuma deklarēšanas ieviešanas pasākumus vai arī politisko partiju finansēšanas modeļa un pārraudzības pilnveidošanu. (<http://www.politika.lv>)

Šādi lozungi jau daudzkārt dzirdēti un cilvēkus, kas tos uztver, parasti atstāj pilnīgi vienaldzīgus. Dažkārt tie šķiet arī komiski. Tomēr informācija ir agresīva tādā nozīmē, ka no tās grūti izvairīties. Klišejiskā, standartizētā izteiksme piesārņo smadzenes, domāšanu padara stereotipisku. Politiskā cīņā tas ir izdevīgi. Ne velti arī reklāmas veidotāji uzsver – nav svarīgi, vai reklāma cilvēkam patīk vai nepatīk, svarīgi ir tas, ka informācija par precīzi nogulsņējas viņa zemapziņā. Ieejot veikalā, roka neapzināti pasniegsies pēc pazīstamā.

Dabiska politikas valodas sastāvdaļa ir **eifēmismi**. Eifēmismus lieto tāpēc, ka runātāji un rakstītāji vēlas mazināt emocionālās iedarbības spēku, negatīvo nokrāsu, kas piemīt ikdienas valodā lietotiem vārdiem un to apzīmētajām parādībām. Politikas valodā eifēmismi mīkstina to, kas var apdraudēt politiķa iespēju saglabāt varu (tātad apdraudēt politiķa „pozitīvo tēlu”). Kā norāda valodnieks Andrejs Veisbergs, oficiālā valoda ir eifēmismu pārpilna, piemēram, *nedibināti izdomājumi* patiesībā ir meli, *neracionāli izdevumi* parasti ir izšķērdība vai zagšana, *likviditātes problēmas* norāda uz bankrotu, *nelikumīgi iegūti līdzekļi bieži vien ir* nozagti līdzekļi utt. „Šo izteiksmes veidu dēvē gan par aizplīvurotu valodu, gan par politkorektu valodu .., gan par eifēmistisku valodu. .. ja tas [mīkstināšanas process – I. L.] vairs neskar tikai intīmo sfēru, tad runa nav par vēlmi pasargāt, bet gan slēpt, maskēt un izvairīties no atklātības. .. Eifēmismiem savijoties ar birokrātisko dubultvalodu un politkorekto stilu, valoda zaudē dzīvības spēku.” (Veisbergs 2000)

Eifēmismu funkcijā nereti izmanto svešvārdus. Tādējādi eifēmistiska izteiksme padara tekstu garāku un grūtāk uztveramu. Piemēram, pēdējā laikā bieži dzirdam, ka viens vai otrs politiķis izturas pret ko atturīgi vai skeptiski:

*Ekonomikas ministrijas parlamentārais sekretārs **skeptiski** izturas pret vērtējumu, ka ciematu attīstībā ir vērojams haoss.*

Atturīgā vai skeptiskā vērtēšana, skaidri un gaiši runājot, nozīmē, ka kaut kas tiek noliegts vai kādam kaut kas nepatīk. Nākamo teksta fragmentu padara nesaprotamu ne tikai atkārtota skepses piesaukšana, bet arī „sintaktiska nekārtība”:

*Ir dažas lietas, kas liek man būt **skeptiskam** attiecībā uz TP reklāmas kampaņu. Mana **skepsē** ir saistīta ar to, ka paralēli kampaņai jāņem vērā daži principi, kā cilvēki domāja un izdarīja savu izvēli, strādāja par labu TP, precīzāk – pateicoties faktam, ka valdības priekšgalā ir TP. (<http://www.politika.lv>)*

Eifēmismu lietojums liecina par apzinātu vai neapzinātu izvairīšanos no atbildības par teiktajiem vārdiem, par vēlēšanos apgalvojumu mīkstināt, nodrošināt atkāpšanās ceļu.

Interesanti, ka vispārīgas nozīmes vārdi politikas valodā labi sadzīvo ar ko pilnīgi pretēju – ar **tēlainību**. Tēls, kā zināms, balstās uz konkrēto, nereti uz valodas lietotāju juteklisko pieredzi. Mēdz teikt, ka politikas valoda pēc dabas ir metaforiska. Metaforu lietošanu valodā vispār un jo īpaši politikas valodā nosaka dažādi faktori. Pirmkārt, konkretizējot abstrakto, metafora atvieglo izpratni (cilvēka domāšana vispār ir metaforiska, tas ir universāls pasaules atspoguļošanas un izziņas līdzeklis). Otrkārt, metafora rada sarunvalodai raksturīgo neformālumu (cenšamies nodibināt tuvas attiecības ar sarunas biedriem, tātad – esam savējie). Politikas valodā sastopamās metaforas nereti sakņojas ikdienas pieredzē:

*„Panorāmas” un „Dienas” **masāža** šoreiz uz vēlēšanām neizdevās. TP piesolījusi tēvzemiešiem „**izraksīt zāles**”.*

Dažkārt metaforām piemīt izteikta sarunvalodas ekspresija:

*Satiksmes ministrs ar savu „**buldozera**” dabu ..*

*Pilsētas mērijā uzbangoja „**cepšanās**” ap azartspēlēm.*

Plaši tiek lietoti arī labi zināmi sarunvalodas frazeoloģismi:

*Rīgas dome devusi **zaļo gaismu** akustiskās koncertzāles būvēšanai.*

*Taču LPP līderis ir tik daudz apsmiets un pelts, ka viņam laikam gan jebkādi pārmetumi ir **kā pīlei ūdens**.*

*Tas radījis lielisku iemeslu „**lūpas uzmešanai**”.*

*Koalīcijas partneres izstumšana varētu būt **kā saldais ēdiens**.*

Treškārt, metafora ir reizē lakoniska un semantiski ietilpīga. Tēls kombinē uztvērumus, tas ir daudzpusīgs jeb daudzdimensionāls, ar tēla palīdzību mēs pasauli spējam uztvert tās vienlaicīgajā daudzveidībā, turpretim analītisks, abstrakts izklāsts to saskalda atsevišķās vienībās, no kurām pēc tam grūti sintezēt veselumu. Ar tēlu, uzskatāmu piemēru uztvērējs ir vieglāk ietekmējams.

Zīmīgi, ka politikas valodā ir daudz sastingušu metaforu, tās standartizējas, kļūst klišeiskas, piemēram, *politiskā skatuve*, *politiskā virtuve*, *politiskais šahs*. „Rakstot par norisēm politikā, varam izmantot gadu desmitiem veidotu metaforu banku: te atradīsim *plecu pie pleca*, *ielikt tieši rokās*, *zvejot bīstamos ūdeņos*, *Ahilleja papēdis*, *gulbja dziesma* un citas.” (Ose 2003)

Metaforiskums ir vienas sfēras jēdzienu pārceļšana uz citu sfēru, proti, dažādu pieredzes sfēru sajaukšanās (piemēram, ja universitātes students tiek nosaukts par klientu, bet zināšanas – par preci, tad komerciālā sfēra ir „kolonizējusi” izglītības sfēru). Tādējādi metaforas struktūrā ir trīs komponenti – apzīmējamais, apzīmējošais un pazīme vai pazīmju kopums – salīdzinājuma pamats.

Metaforās, kuru apzīmējamais ir *politika*, varam saskatīt vairākus tradicionālus apzīmējošos, piemēram: *politika kā ceļš* –

Latvijas pilsonis, simboliski runājot, var izvēlēties braukt ar automašīnu, ievērojot ceļu satiksmes noteikumus, braukt pa galvenajām maģistrālēm, apvedceļiem, lidot ar lidmašīnu, kuģot, un mēs nevaram pateikt, ka atļauts braukt tikai ar automašīnu. Otra būtiska lieta ir šie ceļu satiksmes noteikumi politiskajā sacensībā, kurus šobrīd 95% no ceļu satiksmes dalībniekiem rupji ignorē (NRA);

politika kā spēle vai teātris –

Es neticu, vai koalīcija var pastāvēt bez mūsu partijas, bet mani tas nepārsteidz, jo no politiskā šaha viedokļa var būt centieni labu ministru nomainīt ar citas partijas ambiciozu karjeristu (<http://www.politika.lv>);

politika kā būvlaukums –

Mēs redzam, ka tornis ir sašķobījies un lielākais mūrnieks (JL) jau ir aizlaidies (<http://www.politika.lv>);

politika kā virtuve – par to liecina vārdu savienojumi *politiski pavāri*, *apliet ar politisku mērci* u. c.

Politikas valodai raksturīga arī t. s. personības priekšmetiskošana, tehnisko izteicienu pārņemšana uz jomām, kas nav saistītas ar tehniku (Klemperers 2004, 153), piemēram, *likumā nepieciešams iebūvēt skaidru mehānismu*, *partijas lokomotīve* utt. Atcerēsimies arī dažādās tehniskās ierīces, ar kurām priekšvēlēšanu kampaņas laikā tika salīdzināts Ainārs Šlesers.

Tātad metaforizācijā vērojama diezgan tradicionāla pieredzes sfēru savienošana. Nepārtraukti tiek aktualizēti vieni un tie paši priekšstati, bet, kā zināms, trafaretas metaforas uztveršana neizraisa nekādu garīgu aktivitāti.

Politikā iemīļojuši arī izvērstas metaforas – alegorijas:

Vai atceraties stāstiņu, kā Vinnijs Pūks kāpa pēc medus, izliekoties par mākonīti? Viņam šķita, ka galvenais ir dziedāt optimistisku dziesmiņu un tad jau bites noticēs! Beidzās šī avantūra diezgan bēdīgi. Pēdējā laikā Vinniju Pūku arvien vairāk atgādina latvju premjers, kuram acīmredzot pašam liekas: jo izteiksmīgāk viņš dungos dziesmiņu par to, ka viss ir kārtībā un viss tiek kontrolēts, jo netraucētāka dzīve viņam būs. Tomēr tā jau nav. (N)

Vienmēr ir cienīta tā armija, kas līdz pēdējam zaldātam, līdz pēdējam elpas vilcienam tur augstu paceltu savu karogu un nepieļauj, lai to iesviestu dubļos. Lai uzvarētu, ir jācīnās plecu pie pleca, lai uzvarētu, nevar skatīties uz mežu, kur vajadzības gadījumā aizmukt. Ir jāskatās uz priekšu – uz nākotni – un jāsaprot, par kādām idejām notiek cīņa. Taču es gribu uzsvērt, ka Saeimai nevajadzētu būt par kaujas lauku, un augstākminētais salīdzinājums kalpo mums visiem tikai par atgādinājumu. (<http://www.politika.lv>)

Politikas valoda aplūkojama arī no **sintaktiskās semantikas** viedokļa. Teikuma (un īpaši teksta) semantiskā struktūra ir hierarhiska, tajā ir vairāki līmeņi, tāpēc visus aspektus vienā rakstā aplūkot nav iespējams. Šoreiz pievērsīsimies tādai parādībai kā **informācijas daudzums vienā teksta vienībā**.

Teikuma dziļās semantiskās struktūras vienība ir propozīcija. Propozīciju veido (tikai viens) predikāts un tam piesaistītie aktanti. Piemēram, teikumā *Saules apspīdētais lauks bija zaļš* ir divas propozīcijas: *Saule apspīdēja lauku* un *Lauks bija zaļš*. Salikti teikumi parasti ir polipropozitīvi, tomēr svarīgi 1) neietvert vienā sintaktiskā struktūrā pārāk daudz propozīciju, 2) ar noteiktiem formāliem rādītājiem skaidri izteikt jēdzieniskās attieksmes starp propozīcijām.

Mīnētie nosacījumi nav ievēroti šādā teikumā:

Kopā ar vairāk nekā 82 procentu iedzīvotāju pozitīvo attieksmi pret vispār piedalīšanos starptautiskās misijās tas ir gana pārlicinošs rādītājs, ka valsts ārējās drošības jautājumos Latvijas sabiedrība ir gudrāka par tiem politiķiem, kuri cer uz īstermiņa kampaņām, kas balstītas uz pašu iedomām par to, kas vēlētājiem ir vai nav svarīgi. (D)

Šis teikums būtu vai nu domās, vai arī uz papīra jāsadala elementāros jeb kodola teikumos, tad jānoskaidro jēdzieniskās attieksmes starp šiem kodola teikumiem un pēc tam jābūvē teksts no jauna. Tas pats būtu darāms ar šādu teikumu:

Iespējams, jau šonedēļ Ģenerālprokuratūra ziņos, kas atklāts pārbaudē par Rīgas apgabaltiesas tiesneses, kandidātes uz Satversmes tiesas tiesneša amatu Zaigas Vrubļevskas, iespējams, nelikumīga lēmuma pieņemšanu, par ko prokuratūrai ziņojis KNAB. (NRA)

Vēlme ietvert pārlietu daudz informācijas vienā teikumā varētu būt viens no pārpratumu un neskaidrību cēloņiem:

Nemieru raisa jaunievedums, kas juristus un grāmatvežus, kuru business saistīts ar t. s. trastu apkalpošanu, faktiski dara atbildīgus par to, ka trastā netiek izmantota apšaubāmas izcelsmes nauda. (N)

Vai tiešām juristiem un grāmatvežiem jā rūpējas par to, lai tiktu izmantota apšaubāmas izcelsmes nauda?

Nekādu skaidrību par situāciju domē negūstam no šāda teksta fragmenta:

Zīle neredz stratēģisku mērķu saistību ar krīzi domē. Nevar stratēģisku mērķi izmantot kādam vienam taktiskam solim, lai risinātu krīzi Rīgas domē, „Dienai” sacīja .. Roberts Zīle, komentējot piektdienas vakarā izplatīto Jau-nā laika aicinājumu tēvzemiešiem sākt sarunas par partiju sadarbību. .. viņš

varot tikai uzsvērt, ka domāts ir stratēģiskais mērķis par latvisko partiju konsolidāciju uz nākamo vēlēšanu ciklu, bet neesot pamata šo aicinājumu izmantot konkrētajā situācijā, kāda ir domē. (D)

Uzbrūkošajai, apjomīgajai informācijas plūsmai piemīt vēl viens trūkums – fragmentārisms. Viena no mūsu laikmeta lielajām nelaimēm ir nestrukturēta jeb mozaīkveida informācija. Norvēģu pētnieks Tomass Hillanns Ēriksens (*Thomas Hylland Eriksen*) grāmatā „Mirkļa tirānija” uzsver, ka mūsdienu sabiedrību raksturo „pastāvīga un mokoša informācijas plūsma, kurai trūkst iekšēja kopsakara” (Ēriksens 2005, 44). „Brīva ideju pārvietošanās vienlaikus nozīmē, ka daudzas no tām cīnās par vietu mūsu galvās – tas rada jucekli un saduļķo identitāti.” (Ēriksens 2005, 45) Informācijas agresīvo dabu labi raksturo šāda līdzība: meklēdama takas, informācija iespiežas pēdējā brīvajā lasītāju smadzeņu kubikcentimetrā (Ēriksens 2005, 132). Raksturojot politikas valodu, pētnieks norāda: „...politikā dominē „izspēle”, tēla veidošana un komentāri sabiedriskās domas aptaujām, nevis lēnīga apdoma un skaidri sabiedrības attīstības modeļi” (Ēriksens 2005, 90). Tādējādi „zaudējumu kontā mēs ierakstām iekšējā kopsakara, veseluma un lēnīguma deficītu” (Ēriksens 2005, 141).

2006. gada pavasarī jaunieši vērtēja politiķu valodu gan Saeimas sēdēs, gan intervijās televīzijā un presē. Vērtējumi ir, piemēram, šādi: „Nav patīkami klausīties, jo ministra valoda ir ļoti sarežģīta – lieto daudz palīgteikumu un iespraudumu, savu teikto padarot par vienu lielu kopā saplūdušu teikumu”, „Viņš runā haotiski, daudziem palīgteikumiem un ātri maina sarunas tēmu, lēkājot turp un atpakaļ. Nevar saprast viņa sakāmo”, „Intervijai „Dienā” politiķis savā runā lietoja ļoti garus teikumus, kas man kā lasītājam neļāva uztvert to, ko viņš vēlas pateikt, vēl iekļaujot sarežģītus vārdu savienojumus” (<http://www.politika.lv>).

Visi politiskie teksti būtībā ir dialogiski. Tos raksturo izteikta intertekstualitāte – alūzijas, citāti, atsauces uz cita politiķa teikto. Politiskā diskursa pētnieki atzīst, ka politiskajā saziņā jeb dialogā tiek pārkāpti gandrīz visi sadarbības principi. Dialoga veidotājiem būtu jāievēro šādi nosacījumi:

- 1) sakiet to, kas, pēc jūsu domām, ir patiess, bet nesakiet to, kas nav patiess vai kā patiesumam nav pietiekamu pierādījumu,
- 2) veidojiet savu izteikumu tik informatīvu, cik tas ir nepieciešams saziņas nolūkiem, bet ne pārlietu informatīvu,
- 3) sakiet to, kas attiecas uz lietu,
- 4) izsakieties skaidri, saprotami, īsi, loģiski un viennozīmīgi (*Chilton, Schäffner* 2002, 12).

Politikā nereti ir ieinteresēti sniegt mazāk informācijas. Dažkārt par pašsaprotamu uzskata to, kas vairumam klausītāju vai lasītāju nepavisam tāds nav, vai arī – otrādi – skaidro to, kas labi zināms vai neattiecas uz lietu, piemēram:

Viens ir labāk paskaidrot un definēt, ko nozīmē transformācija. NATO loma mainās, tradicionālie apsvērumi mainās, tie nedarbojas. Ir skaidrāk jādefinē vīzija NATO nākotnei, lai saprastu, kas tieši ir tās mērķis gan saistībā ar kapacitāti, gan misijām. Otrs – jāuzlabo pašreizējā sadarbības struktūra. (D)

Šis teksts neapasaka neko, ja jau iepriekš nezinām, kas ir tradicionālie apsvērumi, kapacitāte, misijas, pašreizējā sadarbības struktūra.

Pievēršisimies vēlreiz jauniešu vērojumiem Saeimā: „Politikī bieži vien neatbild uz uzdotajiem jautājumiem. Tas ir atkarīgs no tā, vai uzdotais jautājums ir tīkams. Ja jūt, ka atbildes var pavērst pret viņu, politikis novirzās un runā aplinkus”, „Atbildes uz jautājumiem ir par daudz izplūdušas, intervētājam vairākas reizes nācās pārtraukt politiķa atbildi ar nākamo jautājumu. Uz jautājumu, uz kuru bija jāatbild tikai ar *jā* vai *nē*, politikis atkal izplūda garos paskaidrojumos”, „Varēja pat nomanīt, ka ar šo liekvārdību, kura pat mijās ar juceklīgiem teikumiem, politikis radīja neveiklības sajūtu intervētājā, jo viņai vajadzēja beigt raidījumu, bet politikis tikai runāja un runāja”. (<http://www.politika.lv>)

LU doktorande Liesma Ose internetā publicētā materiālā politikas valodu (autore vārdiem runājot, profesionālo žargonu) salīdzina ar necaurredzamu matētu stiklu, kas šķir politikas teātri no tā skatītāja (Ose 2003).

Nobeigumā vēlreiz T. H. Ēriksena teiktais: „... ekonomiski attīstītās valstīs izglītota cilvēka mērķis ir noklausīties pēc iespējas mazāk referātu, noskatīties pēc iespējas mazāk filmu un iegūt savā īpašumā pēc iespējas mazāk grāmatu – tātad iemācīties atsijāt graudus no pelavām. Informācijas nav par maz, – tās ir par daudz. Cilvēkam, kurš grib izprast savu laiku, pats sevi vai sazin ko, nav jātiecas iegūt pēc iespējas vairāk. Šajos laikos ļoti svarīga ir vajadzība pēc atlasses, ceļa rādītāja, principiem, kas organizē zināšanas. Bet vai tā būs? Varbūt, gluži pretēji, aizvien vairāk cilvēku pielāgosies dzīvot pasaulē, kurā garām zibēs informācijas fragmenti – bez noteikta virziena un garīgas piesaistes. Un cilvēki domās, ka viss kārtībā... Man šķiet, ka šis process jau aizsācies, un, ja tam nav gadījuma raksturs, mūsu priekšā ir liksta, kas ir saistīta ne tikai ar katra atsevišķa cilvēka ierobežoto laiku, bet arī ar civilizācijas nākotni.” (Ēriksens 2005, 33–34)

Avoti un to saīsinājumi

D – Diena

KNL – Kas notiek Latvijā?

N – Nedēļa

NRA – Neatkarīgā Rīta Avīze

Literatūra

1. Chilton, P., Schäffner, C. Themes and Principles in the Analysis of Political Discourse // *Politics as Text and Talk : Analytic Approaches to Political Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2002, 1–41.
2. Ēriksens, T. H. *Mirkļa tirānija*. Tulk. Ilze Kačevska. Rīga: Norden AB, 2005.
3. Klemperers, V. *LTI : Trešā reiha valoda : Filologa piezīmes*. Tulk. Helēna Demakova. Rīga: AGB, 2004.
4. Ose, L. Bojātas domas – bojāti vārdi // publicēts portālā <http://www.politika.lv> 2003.

5. Veidemane, R. Stila negramatiskie elementi // *Latviešu valodas kultūras jautājumi* 19. Rīga: Avots, 1984, 57–61.
6. Veisbergs, A. Vārdi, vārdi, vārdi... bailes aizskart vai manipulācija // *Diena*. 2000, 14. dec., 17.

Summary

The article deals with semantic aspects of political discourse. In lexical semantics, three main features should be pointed out: extensive use of words containing very few semantic elements in their lexical meaning (both Latvian words and international borrowings), wide use of all kinds of euphemisms, as well as employment of traditional metaphors and allegories. Semantically „empty” words and phrases and euphemisms are ways of telling half-truth; besides, they are effective means of making the text longer and difficult to understand. On the other hand, metaphors and allegories are used to make things clear even for non-educated addressees; however, being rather traditional, they do not add very much to the stylistic value of political texts.

In syntactic semantics, one of the main features is a tendency to include several (sometimes obviously too many) propositions in one utterance. Too informative or insufficiently informative sentences are among the main reasons why cooperative communicative principles are violated in political discourse.

Bērna valoda un vērtību pārdzīvojums *Child Language and Value Experience*

Dace Markus

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV–1050
markus@latnet.lv

Rakstā analizēta bērna valodas un vērtību pārdzīvojuma saistība, izmantojot pirmsskolas vecuma bērnu runas piemērus. Empīriskā materiāla lielāko daļu veido dažādu jēdzienu skaidrojumi bērna valodā. Bērna valodas analīze vienlaikus ar viņa kognitīvās attīstības analīzi saista dažādu zinātņu nozaru speciālistus, ne tikai valodniekus. Bērna sajūtas, izjūtas, attieksme ceļā līdz vārdam un vārda lietošanas procesā ir vērtību pārdzīvojums, kas ir pamatā bērna valodas attīstībai. Šī attīstība liecina, ka valoda ir komunikācijas līdzeklis un arī komunikācijas satura noteicēja.

Atslēgvārdi: bērna valoda, vērtību pārdzīvojums, starpnozaru pētījumi.

Latviešu valodas izpētē sava vieta ir arī darbiem par bērna valodu. Lielākie nopelni šajā pētniecības jomā ir profesorei Veltai Rūķei-Draviņai, kas analizējusi trimdā dzīvojošu latviešu bērnu valodas attīstību (Rūķe-Draviņa 1982 un 1995). Tagad bērna valodas pētniecība turpinās Latvijā. Bērnu attīstības vērojumi mums atgādina, ka jau no dzimšanas mēs tieši pārdzīvojumos rodam jēdzienu izpratni, vārdu nozīmes, stabilizējam savu vērtību sistēmu, kļūstam par kultūras pasaules daļu. Tāpēc rakstā ir mēģināts no vērtību pārdzīvojuma viedokļa ielūkoties bērna valodas fenomenā. Vairākos gadījumos šī saistība ir uztverama, bet tās formulēšanai nepieciešama lielāka pieredze un pētījumi. Raksts nepretendē uz pavērsienu bērna valodiskās attīstības analīzē, tomēr šajā bērna valodas pētījumā ir rodama vērtību pārdzīvojuma klātesamība – saikne, kas rosinājusi sākt bērna valodas pētījumu atšķirīgāk no tradicionālajā valodniecībā pierastā.

Bērna valodas pētniecību mēdz dēvēt arī par *ontolingvistiku* (šis termins kļuvis populārs 20. un 21. gadsimta mijā), par *bērna valodas lingvistiku*, par *vecumposmu psiholingvistiku*, *runas* vai *valodas ontoģenēzi* vai *logoģenēzi*. Latvijā bērna valoda vēl pētīta maz, to var pētīt „pa vertikāli” (lūkojoties uz bērna valodu no pieaugušā valodas viedokļa, tātad no valodas kā normatīvas un variatīvas sistēmas viedokļa) un „pa horizontāli” (analizējot bērna valodu kā

nosacīti autonomu valodas sistēmu, kas rāda bērna kognitīvās attīstības līmeni attiecīgajā momentā un arī to, kā valoda spēj apmierināt bērna komunikatīvās vajadzības, tāpēc nav nepieciešams bērna valodu visu laiku salīdzināt ar kādu pieaugušo valodas etalonu). Bērna valodas un viņa kognitīvās attīstības saistījums rosina ne tikai valodniekus, bet arī citu zinātņu nozaru pārstāvjus pievērst uzmanību bērna valodai. A. Hercena vārdā nosauktajā Krievijas Valsts pedagoģiskajā universitātē 2006. gada 27.–29. martā organizētās zinātniskās konferences „Онтолингвистика: некоторые итоги и перспективы” rakstu krājumā profesore Stella Ceitlina (*Стелла Цейтлин*) raksta, ka funkcionāli kognitīva bērna valodas apguves izpēte sekmē multidisciplināru pieeju, kurā tiktu integrēti ne tikai valodnieku, bet arī psihologu, neirologu, defektologu un daudzu citu speciālistu pētījumu rezultāti (Цейтлин, 2006, 6–7). „Valoda ir ļoti cieši saistīta ar kultūru: tā izaug no kultūras, attīstās tajā un izsaka to” (Маслова 2001, 9), tāpēc šie pētījumi ir nozīmīgi arī kultūras kontekstā.

Jau otrajā dzīves gadā bērns ir uztvēris to, ka viņam apkārt esošajiem priekšmetiem ir vārdi – nosaukumi, viņš tos iegaumē, lieto, bet attīstoties sāk veidot arī savus nosaukumus. Bērna veidotie vārdi biežāk ir semantiski, fonētiski vai gramatiski saistīti ar kādu valodā jau pastāvošu vārdu vai tā daļu (*velis* ‘tas, kurš *veļ* sniegavīru’, *jūroties* ‘peldēties *jūrā*’, *konservatorija* ‘vieta, kur gatavo *konservus*’, *lotāk* – pārākā pakāpe no *loti* u. c.), tomēr pat tad mēs nevaram pilnībā būt pārliecināti par saturu, ko bērns ir ietvēris vārdā, jo mēs nezinām, kāds ir bērna priekšstats par konkrēto jēdzienu.

Vēl pirms šī raksta kopā ar studentiem veicām eksperimentu ar 40 pirmskolas vecuma bērniem, kura laikā aicinājām bērnus stāstīt par pašu izvēlētajiem jēdzieniem. Bērni no piedāvātajiem 30 jēdzieniem brīvi izvēlējās jēdzienus, kurus skaidrot un attēlot zīmējumos. Izvēle kvantitatīvi netika ierobežota. „Bērnu zīmējumu saturs liecina, ka bērns ir sociāla būtne: viņu uztrauc visas cilvēku dzīves parādības. Bērnu zīmējumi rāda ne tikai ģimenes un visas sociālās sfēras vērtīborientāciju, kas ietekmē bērnu, bet arī to iekšējo pozīciju, kas veidojas pašā bērnā. Zīmējošais bērns parāda sevi kā savas valsts, nācijas, kā vīriešu vai sieviešu dzimuma pārstāvi un kā individualitāti.. Viņa zīmējumu saturs atspoguļo to, kas pasaulē ir būtisks tieši viņam” (Психология дошкольная 1997, 75). Bērnu izvēlē dominēja jēdzieni *laime*, *ģimene*, *prieks*, *mīlestība*, *draudzība*, *pārsteigums*, *bēdas*, *labais* un *ļauņais*, *Latvija*, *dzīves jēga*. Šo jēdzienu apraksti un attēlojums no bērna lingvistiskās izteiksmes viedokļa jau analizēts iepriekšējās publikācijās (Markus, 2007). Turpinot materiālu analīzi, esam secinājuši, ka aprakstos bērni atklāj, kā viņi **rada** vārda nozīmi, kas ir tas, ko viņi ir uztvēruši no pieaugušo runas, cik vispārināti vai konkrēti tas ir izprasts, cik lielā mērā tas ir aprakstāms ar priekšmetiskām pazīmēm, ar izjūtām, definējoši vai aprakstoši, ar ko tas asociējas, ir salīdzināms, tātad – līdzīgs vai atšķirīgs. Pēc materiāliem jāatzīst arī tas, ka bērni jēdzienus identificē ar saviem pārdzīvojumiem, ar to, ko paši pieredzējuši, izjutuši, izdzīvojuši, tātad ar eksistenciālo jeb vērtību pārdzīvojumu (pēc S. Kirkegora, M. Heidegera u. c. – savas klātesamības pasauli, klātesamības pārdzīvojumu). Zīmējumi

atklāja konkrētu bērnu priekšstatus par izvēlētajiem jēdzieniem, paspilgtināja, papildināja viņu domas, jo „līniju un krāsu bērns izmanto kā izteiksmīguma līdzekli, bet krāsu biežāk nekā līniju: krāsa bērnam saistās ar emocionāliem pārdzīvojumiem” (Психология дошкольная 1997, 76).

Kopumā bērnu izvēlētie jēdzieni rāda ne tikai to, ka tie ir labāk iepazīti un saistīti ar biežāk dzirdētiem vārdiem, bet arī to, ka bērni pasauli uztver ļoti pozitīvi. Pēc iepriekš publicētajiem bērnu valodas piemēriem ir pierakstīti vēl arī tādi jēdzienu skaidrojumi, kuri būtiski papildina mūsu izpratni par valodā atspoguļoto bērnu dzīvi. Piemēram, sešgadīgais Ralfs ilgojas pēc ģimeniskām izjūtām, jo viņa vecāki dzīvo šķirti, māte strādā ārzemēs (šāda situācija Latvijā konstatējama arvien biežāk): „Laimīgs es būšu tad, kad atbrauks mamma un tētis. Mamma tagad dzīvo Īrijā, tētis – Ugālē, bet es pie omas vai vecāsmammas. Būs saulaina diena, mums būs liela, skaista mašīna. Es uz mašīnas jumta lēkāšu un priecāšos, tētis un mamma skatīsies uz mani.” Skaudrā tiešumā sešgadīgo bērnu valodā parādās ģimenes kā pieaugušo dzīves sastāvdaļas nozīmes mazināšanās: „Mans tētis ilgu laiku bija manas mammas vīrs”, „Mamma apsolīja, ka šis tētis man būs pēdējais”, „Mamma man gribēja citu tēti, bet es viņu negribēju. Un tētis arī ne”, „Katram bērnam ir viena māte un vismaz viens tēvs”. Mazākie bērni runā un attēlo savu ģimeni kā nozīmīgu pārdzīvojuma telpu, bet jau lielākie (parasti no sešu gadu vecuma) vairāk atklāj savas spējas valodā un zīmējumā parādīt arī attieksmi pret šo vērtību. Tieši ģimenes saprātīgi ievadīts bērns mācās un attīsta pats savu attieksmi pret vērtībām. Psiholoģe Svetlana Novoselova atzinusi, ka zīdaiņa un agrīnās bērnības vecumā bērna intelektuālās attīstības galvenais noteikums ir viņa saziņas, priekšmetiskās un spēļu darbības vispusīga bagātināšanās (amplifikācija). Tāpat kā visas cilvēces attīstībai, arī ģenētiski agrajam bērna domāšanas periodam ir nepieciešams atbalsts un atbilstošu attīstības apstākļu īstenošana pilnā mērā (Новоселова 2002, 66). Vislabākā vide tam ir labvēlīga ģimene. Pieaugušais ir bērna paļūgs valodas apguvē. Novērojumi liecina, ka sarunās ar bērniem pieaugušie cenšas gan apzināti, gan neapzināti viņiem palīdzēt, skaidri izrunājot vārdus, runāt īsās frāzēs, atdalot runas vienības ar izteiktām pauzēm. Ar maziem bērniem pieaugušie lielākoties runā augstākā tonī, jo arī bērna runai raksturīgs augsts tonis (Clark, 2003, 55). Dažādās ģimenes tradīcijās rodama tautas pedagoģija, ētiskās vērtības, darba tikums, kārtīgums un to valodiskā izteiksme ģimenes sarunās parasti ir arī estētiski baudāma. Tā Jūlijas ģimenē vecmāmiņa mācījusi matus pēc sukāšanas nekad nemest ārā, bet sadedzināt: „Ja metīsi ārā pa logu, putniņš tos ievīs savā ligzdā, būs nelaime.”

Savukārt manā ģimenē tika mācīts, ka nav labi stāvēt ar atvērtu muti, jo „*vārna var ieskriet*”. Tikai vēlāk vecmāmiņa sacīja, ka mute jātur ciet, ja nav vārdu, ko teikt. Aptaujātie sešgadīgie bērni pēc savas pieredzes laika un vispārinājuma izpratnē sprieda arī par vecmāmiņām: „Vecāmāte parasti ir vēl vecāka nekā māte”, „Pat mana vecāmāte, izrādās, bijusi bērns, bet es to neredzēju”. Un dažkārt tikai neliela valodiska nianse bērna runā jau liecina par aprakstāmā spilgtu īpašību, raksturu, piemēram: „Kad tētis un mamma nerunā, pat mamma klusē.”

Protams, emocionālā pārdzīvojumā nostiprinājušās vērtības spēj būtiski ietekmēt cilvēka rīcību, izvēli, dzīves mērķus, tikumisko un estētisko attieksmi, arī, piemēram, izpratni par to, kas ir cilvēks un kā viņam jādzīvo.

Māmiņa: „Vai tu uz veikalu skrēji, ka visas bikses netīras?”

Gvido: „Nē, es gāju lēnām, kā cilvēks!”

Bērni nošķir *labo* un *ļauno*, pauž savu attieksmi pret to. Pierakstīti ir daudzi gadījumi, kad bērns jautā vectēvam, vai vectēvs karā bijis labais, arī pasaku stāstījumos tiek noskaidrots, kurš ir labais, bet kurš – ļaunais. Tomēr pieaugušo pasaule ir ne tikai priekšmetiski, bet arī izjūtu ziņā daudzveidīga, un bērnam ne vienmēr ir viegli izprast, piemēram, mīļuma un nežēlības vai jūtu un praktiskuma robežas („...cālīti barojām, mīļojām, bet tad to nokāva zupa!..”). Bērna uztverē krājas un nostabilizējas gan daudzkrāsainība, gan atsevišķas krāsas, gan vairākas īpašības, skaņas, darbības un izjūtas, gan kaut kas viens un pat tā daļa. Sarunās sešgadīgie bērni stāstīja arī par to, kā viņi izprot veselo un daļu, piemēram: „Vesels ir tad, kad ir pilns spainis”, „Daļa ir tad, kad ir sadalīts un nav vairs viss”, „Daļa no ābola”.

Daži bērni atcerējās citas šo vārdu nozīmes: „Vesels varbūt ir slimis atveseļojies cilvēks”, „Daļa ir tad, kad grib zināt un negrib teikt, tad nav daļas”.

Savukārt nepilnus divus gadus veco Jūliju dziļi pārsteigusi cita veselā un elementu kopaina. Ieraugot no dzemdību nama atvesto mazo brālīti Artūru, Jūlija iesaucas: „Tik maziņš! Viņš ir ar kājiņām! Ar rociņām? Viņš ir ar actiņām!”

Lai izprastu, kā bērns uztver pasauli, ielūkosimies vēl dažos bērnu sniegtajos jēdzienu skaidrojumos, piemēram, par jēdzienu *neglītais*. Šo jēdzienu bērni skaidro gan ētikas normu aspektā, gan kā sinonīmu jēdzieniem *slikts*, *vecs*, *netīrs*, *nekārtīgs*, tātad veido savā izpratnē semantiskus laukus, balstoties uz savu pieredzi (patiešām, ļoti reti ir iespējams, ka netīrs un nekārtīgs vienlaikus tiktu uztverts kā glīts).

Neglīts ir izspūris, netīrs cilvēks.

Miskaste un bomzis.

Kad neklausa, ir neglīti.

Papīri pa zemi, bomži sasvieduši.

Ciemiņiem, kad lupatas nokarinātas. Novākts galds ir glīts.

Burtnīcā nesmuki sazīmēts.

Raganas, laupītāji.

Vecas mājas.

Veca tante.

Kad cūkas staigā pa sūdiem un ir netīras.

Interesanti bija bērnu valodas vērojumi gadījumos, kad bērni skaidroja jēdzienu, kas ir pretstatā kādam labi zināmam jēdzienam. Piemēram, jēdziens *nedzīvais* tika uztverts gan kā lietas (tātad – nekustīgas), gan kā tas, kas ir miris

vai nomedīts (tātad – zaudējis dzīvību, dzīvi), vai arī kā prognoze, ka kaut kas būs bez dzīvības; bērni bija uztvēruši, ka kustīgums un jutīgums ir dzīvā īpašības, tātad nedzīvs ir bez kustībām, tas ir *taisīts* (nevis *radīts*).

Nedzīvais ir akmens, māja, klavieres, zeķes, svece, kurpes, lelles mati.

Akmens, tāpēc ka viņš ir ciets, un, kad to noliek, viņš var nostāvēt visu mūžu.

Tas, kas ir taisīts.

Eļļa, jo nekustas.

Mēness, jo viņam nav kāju.

Miris cilvēks, viņa dzīve ir beigusies.

Mana vecmāmiņa.

Omas ir nedzīvas, jo ir jau debesīs.

Nedzīvais ir tas, kad es esmu miris.

Kad neko nejūt.

Kad noķer dzīvnieku, tad nav dzīvs.

Tas, kurš iet pāri ceļam un neskatās uz mašīnām.

Vērtību pārdzīvojumā bērns apgūst pasauli, tās izpratnes pakāpenisko attīstību, bērnam raksturīgo tiešo lietu un parādību saistījumu. Bērna loģiku atklāj valodnieka Arvila Šalmes saruna ar desmitgadīgo meitu.

Meita: „Tēti, vai ģenitīvs ir lietvārds? Kāds viņš izskatās?”

A. Šalme: „Nezinu, kāds izskatās, tas ir tāds abstrakts.”

Meita: „Kas ir abstraktas lietas?”

A. Šalme: „Nav taustāmas.”

Meita: „Kas nav taustāms, tas nav lieta, tātad nav lietvārds.”

Sešgadīgā Reina un piecgadīgais Emīls skaidroja un zīmēja, kā viņi saprot jēdzienu *normālais*. Tika nosauktas ikdienišķas, tātad normālas parādības un lietas: „Normālais ir tas, ka, atnākot no darba, var atpūsties, cept gaļu un virtuvē sēdēt” (Reina); „Mājas, datori..”. Normāli ir arī tad, kad „...viens otru mīl un iepriecina” (Emīls). Par jēdzienu *patīkamais* stāstīja sešgadīgā Amanda: „Patīkams ir restorāns, kurā ir mamma un tētis. Viņi dzer kafiju un ēd boršču zupu (tātad tētīm un mammai ir patīkami). Tētis un mamma paēdis un ies uz mājām pie manis (lūk, tad arī pašai stāstītājai būs patīkami!).” Diezgan paradoksāli skan sešgadīgās Lauras stāstītā sākums: „Princese taisa ēst mammai. Princese ir laba. Mugurā tai ir kleita.” Vienalga, vai ar princesi domāta pati Laura vai arī princese cilvēciskota tik ļoti, ka tiešām pati gatavo ēst, galvenais ir tas, ka bērnu pārdzīvojumos par jēdzieniem *normālais* un *patīkamais*, ir ietvertas gan rūpes, gan mīlestība un tās ir pašu pārdzīvotas un derīgas vērtības.

Tā, kā bērni saprot izvēlētos jēdzienus, viņi tos arī nosauc savā runā, un tikai viņu valodas lietojumā dažādās situācijās šie vārdi iegūst arvien jaunas nozīmes nianses, saistījumu ar citiem vārdiem. Sajūtas, izjūtas, attieksme, ko bērns ir

izdzīvojis, nonākot līdz vārdam un tā lietojumam, kļūst par vērtību pārdzīvojumu, kas ir pamatā bērna valodas attīstībai. Valoda, protams, ir komunikācijas līdzeklis, taču katrā valodā ir tik liela vārdu un to semantisko nokrāsu bagātība, ka tā pat var traucēt utilitāru komunikāciju. Tas uzskatāmi liecina, ka valoda iezīmē kultūras robežas, tātad ir ne tikai komunikācijas līdzeklis, bet arī veido komunikācijas saturu. Bērna valoda un tās attīstība vērtību pārdzīvojuma ietekmē ir būtiska šīs atziņas ilustrācija.

Literatūra

1. Clark, E. V. *First Language Acquisition*. Cambridge: University Press, 2003.
2. Markus, D. *Bērns runā kultūras pasaulē*. Rīga: Rasa ABC, 2007.
3. Rūķe-Draviņa, V. *No pieciem mēnešiem līdz pieciem gadiem*. Stokholma, 1982.
4. Rūķe-Draviņa, V. *Pasaka par Sarkangalvīti vecāku un bērnu stāstījumā. Apkārtnes ietekme valodas attīstībā*. Rīga: Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības augstskola, 1995.
5. Маслова, В. А. *Лингвокультурология*. Москва: Академия, 2001.
6. Новоселова, С. Л. *Генетически ранние формы мышления*. Москва: НПО «МОДЭК», 2002.
7. *Онтолингвистика: некоторые итоги и перспективы*// Материалы научной конференции (Санкт-Петербург, 27–29 марта, 2006). Санкт-Петербург: изд. СПб ИРЯВ, 2006.
8. *Психология дошкольная*. Хрестоматия/ Сост. Г. А. Урунтаева. Москва: Академия, 1997.

Summary

The author of the article analyzes the connection between child language and value experience employing the examples of pre-school age child language. The major part of the empiric material is made up of definitions of various terms in child language. The article underlines that the analysis of child language simultaneously with the analysis of his/her cognitive development arouses interest among the representatives of different research areas, not only linguists. Senses, feelings, attitudes experienced by the child on the path to the word and using the word, make up the value experience laying the basis of child language development. The development of child language demonstrates that language is a means of communication and simultaneously – the content of the communication.

Elzas Krūkles „Latveešu pareizrakstības vārdnīca” padomju Krievijā *Elza Krūkle’s ‘Latvian Spelling Dictionary’ in Soviet Russia*

Dzintra Paegle

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte
Baltu valodu katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
dzintrap@latnet.lv; dzintra.paegle@lu.lv

Rakstā aplūkota latviešu ortogrāfijas vēstures neliels laika posms – 20. gs. 20. gadi, kad veidojās divas ortogrāfijas, viena – demokrātiskajā Latvijas Republikā, otra – proletāriskās diktatūras zemē padomju Krievijā (PSRS). Raksta mērķis ir analizēt E. Krūkles latviešu pareizrakstības vārdnīcas izveides īpatnības padomju Krievijā, līdzās ortogrāfijai aplūkot arī dažas vārdnīcā iekļautās leksikas īpatnības un salīdzināt tās ar E. Ozoliņa 1926. gada „Svešvārdu vārdnīcu” un ortogrāfijas likumiem Latvijas brīvvalstī.

Padomju Krievijā latviešu ortogrāfija ir līdzīga latviešu rakstības vecāka perioda ortogrāfijai: patskaņu garumu apzīmēšana konsekventi prasīta tikai saknes zillbē, atsevišķos gadījumos galotnēs, bet ne priedēkļos un piedēkļos; divskaitļa *ie* apzīmēšanai saglabāts *ee*, vienādota *ŗ* un *r* rakstība, *ch* un *h* rakstība u.tml., tā ir neizkopta salīdzinājumā ar Latvijas brīvvalsts veikumu šajā laikā, kura balstīta uz J. Endzelīna, K. Mīlenbaha un P. Šmita pētījumiem. Ievērojami atšķiras svešvārdu rakstība: patskaņu garuma apzīmēšanā, divskaņu un līdzskaņu izvēlē vārdu rakstībā, bieži svešvārdu rakstība Padomju Savienībā pielīdzināta krievu valodai vai senākai svešvārdu atveides manierei, bet Latvijā – svešvārdu oriģināla izrunai, apzīmējot patskaņu garumu. Nevienādo latviešu ortogrāfiju ietekmējušas atšķirīgas politiskās iekārtas.

Atslēgvārdi: ortogrāfija, pareizrakstības vārdnīca, leksika, svešvārdi.

Elzas Krūkles „Latveešu pareizrakstības vārdnīca” iznākusi 1928. gadā „Prometeja” izdevniecībā padomju Krievijā. Elzas Krūkles vārds atrodams Latvijas mazajā enciklopēdijā, kur viņu un viņas vārdnīcu minējusi Daina Zemzare (Zemzare 1970, 635). Šajā pašā enciklopēdijā par viņu rakstījusi arī Dzintra Vīksna, pieminot viņu ziņās par Latviešu centrālo pedagoģisko tehnikumu (Vīksna 1968, 242) un pētījumā „Latviešu kultūras un izglītības iestādes Padomju Savienībā 20.–30. gados” (Vīksna 1972). LME Personu rādītājā (LME

Personu rādītājs, 1972, 74.) arī minēts Elzas Krūkles vārds, dzimšanas gads – 1898, norādīts, ka viņa ir izglītības darbiniece, valodniece, bet ziņu par viņas dzīves beigām nav. „Latvijas padomju enciklopēdijā” Elzas Krūkles vārds nav atrodamšs, arī Annas Bergmanes un Ainas Blinkenas pētījumā par latviešu rakstības attīstību atsauce ir tikai uz E. Krūkles „Latviešu gramatiku”, kas iznākusi Maskavā 1934. gadā (Bergmane, Blinkena 1986, 387).

Elza Krūkle (1898–?) aktīvi darbojusies padomju Krievijā 20. gadsimta 20. un 30. gados, bijusi Latviešu centrālā pedagoģiskā tehnikuma pasniedzēja, A. Hercena pedagoģiskā institūta Latviešu sekcijas vadītāja; abas šīs iestādes atradušās Ļeņingradā. Tur viņa lasījusi latviešu valodas praktisko kursu un latviešu valodas metodiku, darbojusies mācību metodiskajā komisijā, izstrādājusi latviešu valodas mācības programmas variantu (Biogrāfijas dati – Vīksna 1972). Kopā ar citiem E. Krūkle, bez jau minētajiem izdevumiem sarakstījusi arī latviešu bērniem domātas ābece mājai un skolai, veidojusi lasāmgrāmatas. E. Krūkle sastādījusi arī „Latviešu valodas mācību pirmmācības skolai. Gramatiku un pareizrakstību” (1935), kā arī „Pareizrakstības vingrinājumu krājumu pirmmācības skolai” (1936). Iespējams, E. Krūkle gājusi bojā represijās (Par E. Krūkles mācību grāmatām sk. Paegle 2006).

E. Krūkle „Latvešu pareizrakstības vārdnīcu”, kā pati ir rakstījusi ievadā, adresējusi pieaugušajiem, kuriem iespēja mācīties radusies tikai pēc revolūcijas un kuri dzīvo padomju Krievijā. Vārdnīcā ir 3124 vārdi. Tajā ievietoti tikai tie vārdi, kuru rakstība varētu izraisīt šaubas, un šajā sakarā E. Krūkle raksta: „Ja-peežīmē, ka Latvijā pareizrakstības vārdnīcas ir bijušas un arī tagad no jauna teek izdotas, bet **mūsu apstākļos mēs tās izleetot nevaram (kā ortografijas, tā satura dēļ)** [izcēlums Dz. P.]. Sastādot savu, ņemu par mērauklu mūsu proletstudentības leksikonu (vārdu krājums, kuru leeto zinama sabeedribas grupa)” (sk. at. Krūkle 1928, priekšvārds).

Ortogrāfijas likumus padomju Krievijā izstrādājusi ortogrāfijas komisija 1923. gada vasarā. Tie publicēti *Izglītības Tautkomisariata Latvju Centralbiroja izdevuma „Kreevijas Cīņa”* 87. numurā 1923. gada 8. augustā. Ortogrāfijas noteikumus izstrādājuši medicīnas zinātņu doktors Pauls Dauge, kas tolaik vadījis Rietumtautu komunistiskās universitātes latviešu sektoru (1922–1924), Ernests Eferts (Klusais), kas tajā pašā laikā vadījis minētās universitātes Valodas un literatūras katedru (1922–1927), Anna Pērle (docētāja Rietumtautu komunistiskajā universitātē, latviešu valodas mācībgrāmatu autore). Ortogrāfijas noteikumi kļūst obligāti 1925. gadā pēc publicēšanas „Krievijas Cīņas” 138. numurā, un tie pārpublicēti E. Krūkles vārdnīcā (Krūkle 1928, 5.–8.).

Padomju Krievijā latviešu ortogrāfijas noteikumi paredz lietot čupu burtu vietā ž, š, č dž; saglabājams *ee* un *o*; *ch* un *h* apzīmējami ar vienu zīmi – *h*; atmetama *r* mīkstināšana; patskaņu garumu apzīmē ar garumzīmi vārdu saknē, bet „vārdu galotnēs un eebalsienos leetojama tikai tur, kur bez viņas varetu rastees pārpratumi”. Vecās ortogrāfijas paradumi ir saglabāti arī *s* un *z* nošķiršanā *-dams* priekšā, visur rakstot *s*, piem., *sisdams*, *plēsdams*, *greesdams*, *sveesdams*. (Skat.

pilnu tekstu raksta 1. pielikumā). Pēc diviem gadiem, 1927. gada septembrī, padomju valodnieki izstrādā ortogrāfijas noteikumu papildinājumu, kas paredz šķirt *s* un *z* rakstību: ja vārda pagātnē saknes beigās dzirdams *z*, infinitīvā un divdabjos rakstāms *z*, piem., *gāzu – gāzt – gāzdams, nogāzts*, bet *s*, ja pagātnē dzirdams *s* vai *t* un *d*, piem., *nesu – nest – nesdams – nests, metu – mest – mezdams – mests, vedu – vest – vezdams – vests* (Sk. 2. pielikumu). Tātad šajā gadījumā ir atbilsme Latvijas brīvvalstī akceptētajiem J. Endzelīna un P. Šmita izstrādātajiem ortogrāfijas nosacījumiem, bet ne visos gadījumos.

Vārdi vārdnīcā kārtoti alfabētā, kā raksta E. Krūkle: ”peeņēmu prof. Endzeļiņa kārtību, lai studentus turpmākā darbā ar citām latveešu zinatniskām vārdnīcām netraucetu dažādām kārtībām” (Krūkle 1928, 4).

Nav teikts, no kura Endzelīna un Mīlenbaha „Latviešu gramatikas” izdevuma alfabēts ņemts, bet, salīdzinot izdevumus, Krūkles izmantotais alfabēts ir vislīdzīgākais Endzelīna un Mīlenbaha „Latviešu gramatikas” 2. izdevumam 1923. gadā. Salīdzināsim!

E. Krūkles vārdnīcas alfabēts:

a, ā, b, c, č, d, dz, e, ē, ee, f, g, ģ, h, i, ī, j, k, ķ, l, ļ, m, n, ņ, o, p, r, s, š, t, u, ū, v, z, ž

J. Endzelīna alfabēts (EM Lg 1923, 11):

a, ā, b, c, č, ch, d, dz, dž, e, ē, f, g, ģ, h, i, ī, ie, j, k, ķ, l, ļ, m, n, ņ, o, p, r, ŗ, s, š, t, u, ū, v, z, ž

Krūkles vārdnīcā alfabēts atšķiras no Latvijā šajā laikā lietotā alfabēta, to nosaka ortogrāfijas atšķirības *ie, ch, ŗ* atveidē. Vārdu rakstībā padomju Krievijā latviešu rakstos vēl 1928. gadā patskaņu garumu norāda tikai mantoto vārdu saknē un lokāmajā galotnē, piem., *apvārdot, brīvība, asinat, bēdīgs, kucens*, bet svešvārdos iztiek bez garumzīmēm, piem., *arija, junijs, julijs, tifs, čemodans, deputats, komuna*.

E. Krūkles vārdnīcā bieži vien alfabēts netiek ievērots pēc trešā vai turpmāko burtu secības vārdā, piem., *mundrs, muzejs, muskulis* (Krūkle 1928, 33.), *disharmonija, disputs, disciplina* (Krūkle 1928, 18) *ekstraordinārs, ekscentrisks, ekscess* (Krūkle 1928, 19.), *politisks, policists* (Krūkle 1928, 39). Tas vedina domāt, ka izmantots kādas krievu valodas vārdnīcas, kurās *c* burts atrodas alfabēta beigu daļā aiz *p, t, f* burta.

Krūkles vārdnīcā neatbilst *o*, resp., *uo* lietojums salīdzinājumā ar Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcu”, kurā *uo* izvietots aiz *ū*. E. Krūkles vārdnīcā *uo* jaukts ar patskani *o*, piem., *oktobris, olekts* (Krūkle 1928, 35., 36), tāpat kā vēlākajās vārdnīcās Latvijā.

Vietumis šķirkļa galvā ir atsevišķas vārdu gramatiskās formas, piem., *jaapvieno* (Krūkle 1928, 26), *sekojošs* (Krūkle 1928, 42), *skrejošs, smirdošs* (Krūkle 1928, 44.), *stāvošs* (Krūkle 1928, 45.), *tekošs* (Krūkle 1928, 47).

Vārdnīca veidota kā vārdu saraksts, tikai retumis ir kādi komentāri, kas norāda uz vārda nozīmi, piem., *aplaksne* (kuvers) (Krūkle 1928, 11), *auksts* (холодный), *aukstums* (холод) (Krūkle 1928, 12). (Sk. 3. pielikumu).

Latvijas brīvvalsts 20. gadu Ortogrāfijas komisijas atzinumus atspoguļo J. Endzelīna un P. Šmita „Izrunas un rakstības vadonis” (atkārtoti izdevumi no 1921. līdz 1930. gadam) un „Svešvārdu vārdnīca” (1926), ko sakārtojis E. Ozoliņš, rediģējis J. Endzelīns (Ozoliņš 1926). Šīs vārdnīcas priekšvārdos rakstīts: „Līdz šim svešvārdu izrunā un rakstībā sastopama liela nenoteiktība un dažādība. Rakstos neapzīmēja patskaņu gaļumu, dažus līdzskaņus rakstīja un izrunāja, kā kuŗam patikās vai kā tas iedomājās. Šādu stāvokli radījis apstākļis, ka latviešu valodā ieviesušies svešvārdi pa lielākai daļai ne tieši, bet caur vācu vai krievu valodu. ... krievu un vācu valodās lietojamie svešvārdi arī nav visai korrekti un apzinīgi pārņemti no grieķu, latīņu, franču u. c. valodām. Tā tad daži mūsu valodā lietājamie svešvārdi bija kā novalkāta drēbe, kas nav jemta no tās pagatavotāja, bet iegādāta apvalkātu lietu veikalā” (Ozoliņš 1926, III). Saskaņā ar jauno ortogrāfiju patskaņu garums ar gulu svītru jāapzīmē virs patskaņa burta saknēs, piedēkļos un galotnēs. (Par to Endzelīns, Šmits 1921, 6) Dažus gadus vēlāk tos pašus likumus Endzelīns centās attiecināt arī uz svešvārdiem, iekļaut tos latviešu valodas struktūrā, paturot, kur vien iespējams, grieķu un latīņu oriģinālam tuvāko izrunu, bet ar izņēmumiem lietot tos svešvārdus, kas jau no oriģināla atšķirīgi nostiprinājušies visas tautas leksikā, piem., *bībele*, *pulveris*, *grāmata*, *enciklopēdija* u. c. (Ozoliņš 1926, V; par to arī Ādolfs Dzeguze, sk. Dzeguze 1974, 4).

Krūkles vārdnīca uzrāda dažādības burtu lietošanā svešvārdos, kuras bijušas raksturīgas latviešu rakstu valodā senākā periodā, bet 20. gadsimta sākumā ir jau Latvijas valodnieku novērstas.

1. Atšķirības *s* un *z* lietošanā svešvārdos to vārdu sākumā, kas pārņemti no grieķu un latīņu valodas, Krievijā latviešiem vēl jāraksta *z* pēc vācu parauga piem., *zekunde*, *zistema*, *zocialdemokrats*, *zocialisms*, *Zocialistisko Padomju Republiku Savieenība (Z.P.R.S.)*, *zatriķis*, *zatriskis*, *zementals*, *zeptembris*, *zignals*, *zintakse (sintakse)*, *subjektivs* u.c., tāpat arī atvasinājumos *decimalzistema*, *abzoluts*, *obzervatorija* un *univerzals*, *penzija*. Latvijā jau nostiprināts *s* šajā pozīcijā (iepriekš arī Latvijā ir bijuši rakstījumi ar *z*). Vārdu *filozofisks* raksta tāpat kā Latvijā, kur atstāts *z* vārda vidū starp patskaņiem. Interesanti, ka vārds *mauzolejs* ar *z* rakstīts E. Krūkles vārdnīcā, bet E. Ozoliņa vārdnīcā *mausolejs*, gr. *Mausōleion*, krāšņs pieminekļis, nosaukts pēc ķēniņa Mausōla, kam tā sieva Artemisiņa uzcēla lielisku kapa pieminekli (Ozoliņš 1926, 95). Šeit Ozoliņa vārdnīcā nav konsekvences, jo vārdā *mausolejs* rakstītais *s* būtu atveidojams ar *z*, jo tas atrodas starp divskani un patskani. Vēlāk 1944. gada „Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā” tas labots, rakstot *mauzolejs*.
2. Krūkles vārdnīcā ir citas savdabības atsevišķu burtu lietošanā svešvārdos, piem., *coolģija* (zooolģija) (Krūkle 1928,15), *finances* (Krūkle 1928, 22), *horiconts* (Krūkle 1928, 24), kur *c*, kā arī *z* atbilst sen grieķu valodas līdzskanīm *ç*, kas vācu valodā atveidots kā līdzskaņa *c*

apzīmējums, bet krievu, angļu, franču valodā šo grieķu burtu atdarinājuši ar *z*. (Par to Bergmane, Blinkena 1986, 162)

3. Uzrādīts vārds *aizivs*, kur vārda sākuma *h* atmests, nav atveidots, tas raksturīgs latvju rakstos līdz pat 19. gadsimta beigām (Bergmane, Blinkena 1986, 120), tāpat *ch* vietā lieto *k* vai *ķ* atkarā no pozīcijas, tas raksturīgs latviešu svešvārdu rakstībā līdz pat 20. gs. sākumam un ir atrodams E. Krūkles vārdnīcā: *kronika, kronisks* (Krūkle 1928, 29), *anarķists, anarķistisks* (Krūkle 1928, 10), *monarķija, monarķisks* (Krūkle 1928, 33). Tur rodami arī tādi atveidojumi kā *alģebra, alģebraisks* (Krūkle 1928,10), *ķinematografs* (Krūkle 1928,29), jo oriģinālvalodas vai starpniekvalodas *k* un *g* priekšējās rindas patskaņu priekšā pārvēršas par *ģ* vai *ķ* (Bergmane, Blinkena 1986, 163) P. Šmits 1929. gadā rakstā „Par svešu īpašvārdu rakstību latviešu valodā” ir neapmierināts, ka vārdu *Pekina* sāk izrunāt kā *Peķina* un norāda: ”*Ir izplatījušās nepareizas ziņas, it kā latvietis nevarētu izrunāt zilbes: ki, gi, ke, ge. Šādas zilbes ir sastopamas nevien vārdu galotnēs (p.p.: spēki, zirgi), bet arī vidū (p. p.: Lūkins, Lapekins, Āgenskalns, māgindrapes, māgendrapes). Ir taisnība, ka vārda sākumā šādos gadījumos mīkstina k un g skaņas (p. p. ķipsis, ķelle, ģīmis, ģērbties), bet tas nenozīmē, ka latvietis minēto zilbju nevar izrunāt. Ja mēs citos gadījumos neturamies pie vulgāras izrunas un esam ievērojuši pat burtus f, h, ö un ü, kādēļ tad taisni būtu jāizķēmo zilbe ki un gi, kuru izruna latvietim nerada grūtību. Dažos līdzīgos vārdos šos burtus mēs nemaz nemīkstinām (p.p.: kinozāle, Kenigsberga, Kembridža, Āgenskalns u. t. pr.). Kur tur nu vairs ir konsekvence?” (Šmits 1929, 85).*

Krūkles vārdnīcā *pedagoģija* rakstīta pēc krievu, angļu un franču parauga, (Krūkle 1928, 37.), nevis *paīdagoģija*, pēc senākās grieķu izrunas, kas, pēc Endzelīna domām, jāpārņem nepārveidota, jo latviešu valodā ir divskaņi *ai, eu*, E. Krūklei – *reīmatisms* (Krūkle 1928, 43), nevis *reumatisms*; *šematisks* (Krūkle 1928, 46), nevis *schēmatisks*.

Domājams, Krievijas latviešu valodniekiem ir bijuši zināmi Latvijas ortogrāfijas komisijas lēmumi un Endzelīna un Šmita norādījumi latviešu ortogrāfijā; to apstiprina ortogrāfijas maiņa padomju Krievijā 1927. gadā. Tomēr E. Krūkles vārdnīcā ir vēl sastopama nesakārtota ortogrāfija:

iegāsties, ielausties (Krūkle 1928, 21), *snaust, snausdams* (Krūkle 1928, 44),

gārds, gārdēdis (Krūkle 1928, 23), *vērdzība, vērgs* (Krūkle 1928, 49).

Endzelīna un Mīlenbaha „Latviešu gramatikā” norādīts, ka savienojumos *ar, er* līdzskaņa priekšā patskanis īss, ja intonācija lauza.

Vārdā *birstala* (Krūkle 1928, 14) vajadzētu būt *z* – pēc morfoloģiskā principa, *kungstēt* rakstība neatbilst fonētiskajam principam.

Vārdiem *citāte, ģibss, ģinta, lellis, prezidija, recepts, tuberkulozs* ir cits gramatiskais noformējums, resp., cita galotne nekā tagad. Kā norādījusi E. Krūkle, vārdnīcā ietverts *proletstudentības* leksikonā specifiskais, bet politiski specifiskā konstatēts visai maz. Piemēri:

Daltons, Darvins, Ļeņins, Ļeņingrada, Ļeņinpils, Amerika, Anglija, Deenvīdāfrika, Deenvīdamerika, Latvija, Zeemeļamerika, Centrālā Komiteja, Centrālais Birojs vaj Centralbirojs, Padomju valdība, Padomju saimniecība, Sarkanā Armija, Vissaveenības Komunistiskā Partija (V.K.P.), Zocialistisko Padomju Republiku Saveenība (Z.P.R.S.);

baltkreevs, čerkesi, čigans, ebrejs // žīds, eskimoss, latveetis, sibireetis, strād-faks, strādfakeetis, vāceetis, bet nav kreevs.

Vārdnīcā bez savstarpējām atsaucēm ir ievietoti sinonīmi: *ebrejs // žīds, elefants // zilonis, daikts // rīks, epoha // laikmets, kadiķis // paeģlis, kartupelis // tupenis, smakrs // zods.*

Neliela apjoma vārdnīcā ir tādi vārdi kā *ciankalijs, ģifts, oktobrens, paģiras, saeima, satversme, sarkanarmēetis, politābece, posmvedis, taiga*, kas šajā politiskajā kontekstā liekas komiski.

Galvenās īpatnības E. Krūkles 1928. gada „Latvešu pareizrakstības vārdnīcā” ir ortogrāfijā, tā ir latviešu rakstības vecāka perioda ortogrāfija, neizkopta, salīdzinājumā ar Latvijas brīvvalsts veikumu šajā laikā. Ievērojami atšķiras vārdu rakstība: patskaņu garuma apzīmēšanā mantotos vārdos un svešvārdos, divskaņu un līdzskaņu izvēlē svešvārdu rakstībā, kura pielīdzināta krievu valodas likumiem vai senākai svešvārdu atveides manierei. Mūsu dienās E. Krūkles vārdnīcas daudzu svešvārdu rakstība nemaz tik neparasta neliekas, jo padomju Latvijā tika pārņemti šie svešvārdu rakstības pamatprincipi. Jānis Loja 1946. gada „Латышско-русский словарь” priekšvārdos raksta, ka autors neatbalsta Latvijas pēdējo gadu reakcionāros mēģinājumus arhivizēt svešvārdu rakstību, piem., *oikonomists, paidagogs*, bet gan *ekonomists (экономист), pedagogs (педагог)*, jo tā tos lietojot plašas tautas masas (Loja 1946, 3). 1928. gadā, kad tapa E. Krūkles pareizrakstības vārdnīca, latviešu pareizrakstība padomju Krievijā vēl nebija izveidota pilnīgi, izveide turpinājās vismaz līdz 1937. gadam un vēlāk padomju Latvijā. Tātad arī ortogrāfiju var ietekmēt politiskā vara.

Avoti

1. Krūkle, 1928 – Latvešu pareizrakstības vārdnīca. Sastādījusi E. Krūkle. Maskava: Prometejs, 1928.
2. Ozoliņš, 1926 – Svešvārdu vārdnīca. Sakārtojis Ed. Ozoliņš, rediģējis J. Endzelīns. Rīga: A. Gulbis, 1926.

Literatūra

1. Bergmane, Blinkena, 1986 – Bergmane, A, Blinkena, A. Latviešu rakstības attīstība. Latviešu literārās valodas vēstures pētījumi. Rīga: Zinātne, 1986.
2. Dzeguze, 1974 – Dzeguze, Ā. Endzelīns un daži latviešu ortografijas jautājumi// UNIVERSITAS. Latvijas Korporāciju apvienības un S!P!K! laikraksts. Nr. 34 (197), 1974, 1.–7.

3. EM Lg, 1923 – Latviešu gramatika J. Endzelīna un K. Mülenbacha sarakstīta. Otrs, pārstrādāts iespiedums. Rīga: Valters un Rapa, 1923.
4. Endzelīns, Šmits, 1921 – Izrunas un rakstības vadonis. Sast. prof. J. Endzelīns un prof. P. Šmidts. Rīga: Izglītības ministrijas izdevums krājumā pie A. Gulbja, 1921.
5. LME personu rādītājs, 1972 – Latvijas PSR Mazā enciklopēdija. Personu un priekšmetu alfabētiskais rādītājs. A–Ž. Rīga: Zinātne, 1972.
6. Loja, 1946 – Латышско-русский словарь. Составил проф. Я. В. Лоя. Москва: ОГИЗ, 1946.
7. Paegle, 2006 – Paegle, Dz. Valsts varas iespaids uz latviešu valodas mācību grāmatu saturu. *Letonika. Kultūra un vara*. Raksti par valodu, literatūru, tradicionālo kultūru. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, [2007], 9.–18.
8. Šmits, 1929 – Šmits, P. Par svešu īpašvārdu rakstību latviešu valodā. *Rakstu krājums Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijas izdots*. 19. krājums. Rīga: Valters un Rapa, 1929, 82.–86.
9. Vīksna, 1968 – Vīksna, Dz. Latviešu centrālais pedagoģiskais tehnikums. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. II sējums. Rīga: Zinātne, 1968, 242.
10. Vīksna, 1972 – Vīksna, Dz. Latviešu kultūras un izglītības iestādes Padomju Savienībā 20.–30. gados. Rīga: Zinātne, 1972.
11. Zemzare, 1970 – Zemzare, D. Vārdnīcas. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*. III sējums. Rīga: Zinātne, 1970, 635.–636.

Summary

The paper discusses issues pertaining to the history of Latvian orthography in the 1920s when two orthographic systems were developing – one in the independent democratic Republic of Latvia, the other – under the proletariat dictatorship in the USSR. The paper aims to uncover the compilation peculiarities of Krūkle's spelling dictionary published in Soviet Russia. The paper also highlights a number of lexical specifics and compares the dictionary with the spelling regulations in the 'Dictionary of Foreign Words' (ed. E.Ozolins, 1926) published in independent Latvia.

The orthography of the Latvian language in Soviet Russia is similar to the conventions at the turn of the century in Latvia when the vowel length was predominantly marked on the root syllable and only in isolated cases on the inflection but never on prefixes and suffixes. The diphthong ie is spelt as ee, no distinction is made between r and r, ch and h etc. The spelling conventions of Latvian in Soviet Russia may be regarded as uncultivated if compared to those in independent Latvia which were based on the research by Endzelīns, Mülenbachs and Šmits. Marked differences can be observed in the spelling of foreign words with respect to vowel length and the choice of consonants and diphthongs. Often the spelling of foreign words follows the conventions established for the Russian language or those that existed in Latvia but in a much earlier period. In independent Latvia, however, the spelling of vowel length derives from the source phonetics. It is obvious that the orthographic conventions are impacted by the political order of the respective time.

Pielikumi

1. pielikums

5

Tautas Izglītības Komisariata Latveešu Nodaļas noteikumi par jauno ortogrāfiju.

(„Kreev. Cīņa“ Nr. 138, 1925. g.).

Visām latvju sekcijām, skolām, kulturizglītības organizācijām, visiem latvju darbiniekiem!

Jau 1923. gada vasarā Izglītības Tautkomisariata Latvju Centralbirojs publicēja „Kreev. Cīņās“ 87. num. (8. aug. 1923. g.) ortogrāfijas komisijas (P. Dauge, E. Effererts, A. Pērle) izstrādātos latvju jaunās ortogrāfijas noteikumus.

Uz I. Vissaveenības latvju kulturizglītības darbinieku konferences lēmuma pamata vēl reiz publicējam šīs ortogrāfijas noteikumus presē, uzleekot par pienākumu visiem latvju skolotājiem obligatoriski peeturetees pee šiem noteikumeem un rūpetees par viņu dzīvē izvešanu.

Noteikumi par jauno ortogrāfiju ir šādi:

1) Čupu burti *č*, *č*, *č*, *č*, apzīmejami ar **ž, š, č, dž**. Tapat ar ačgārnu jumtiņu augšā apzīmejami arī leele čupu burti.

2) Kā patskanis **e**, tā arī citi patskaņi apzīmejami tapat kā agrak.

3) Atstājami līdzšinejee divskaņu apzīmejumi **ee** un **o**.

4) Līdzskaņu mīkstinašana izdarama tapat, kā agrak ar strīpiņu apakšā, tikai **r** mīkstinašana atmetama.

5*) Vecās ortogrāfijas *št* apzīmejams ar **st**. Divdabjos ar galotni „dams“ preekš galotnēm leekams **s**: **sisdams**, **plēsdams**, **greedsdams**, **sveesdams**.

6) Svešvārdos **ch** un **h** apzīmejami ar veenadu zīmi **h**; peem. Harkova, Eshils, Minhene, tehnika; **ck** apzīme-

*) Skat. pārlabojumus.

jams ar **k**, **ü** ar **i**, **ie** ar **ī**, **ae** (ä) un **oe** (ö) ar **e**. Peem.: Firekers (ne Fürekers), Hekels (ne Haeckels), Belše (ne Boelsche), Libknehts (ne Liebknechts).

7) Saliktenos beedruzīmju (-) leetošana atmetama, pēc iespējas atmetot arī pirmā vārda lokamo galotni, peem.: Augškurzeme (ne Augš-Kurzeme), Reetumeiropa (ne Reetumu-Eiropa); tapat arī personu vārdos, peem.: Sensimons (ne Sen-Simons), Defrīzs (ne De-Friezs).

8) Patskaņa garums, kā vārdu saknēs, tā galotnēs, lokatīvu neatskaitot, apzīmejams ar veenadu garumzīmi — gulošu strīpiņu (—). Pee tam garumzīme vārdu galotnēs un eebalseenos leetojama tikai tur, kur bez viņas varetu rastees pārpratumi.

Tā garumzīme teek leetota:

1) Leetu vārdu, īpašības v., divdabju, (veetn. v. un skaitļa vārdu) lokatīvā (veenā tādā vecā pamestā akā).

2)*) Īpašības vārdu, divdabju (veetneeku v. un skaitļa vārdu) seeveešu kārtas daudzskaitļa datīva galotnē — ām (senām dzeesmam, mirdzošām zvaigznem, nesamām nastam, birušām lapām, dotām zīmēm, divām māsām). Leetu vārdu galotnēs tanī pašā locījumā tikai tad, ja bez garumzīmes var rastees pārpratumi atteecībā uz vārdu kārtu un skaitli (dzedatajām, nācejām, puikām, bendēm).

3) Īpašības v., divdabju (un kārtas skaitļu vārdos) vīreešu kārtas noteicamās galotnes veenskaitļa ģenitīvā (sarkanā karoga, kritušā beedra, ceturtā kongresa).

4) Īpašības v., divdabju (un kārtas sk. v.) seeveešu kārtas noteic galotnes veensk. nominatīvā un ģenitīvā, daudzsk. nominatīvā un akuzatīvā (pirmā leelā uzvaretā cilts, pirmās leelās uzvaretās ciltis).

5) (Veetn. v.) „tas“ un „šis“ seeveešu kārtas veensk. ģenitīvā, daudzskaitļa nomin. un akuzatīvā — tās, šīs acis, tās, šīs acis, taīs, šaīs acīs.

6) Darbības vārdos:

a) **pagātnē** īstenības izteiksmē pirmās un otrās personas daudzskaitļa galotnēs — ām. āt (sitām, sitāt), un vidējās kārtas trešā personā (veensk. un daudzskaitlī) galotnēs — ās (cīnijās).

*) Skat. parlabojumus.

b) **tagadnē** 1) darb. vārdu īstenības īsteiksmē otrā pers. veenskaitļa un trešās personas (veensk. un daudzskaitļa) galotnes: (tu domā, meklē, mēdī, dabū; viņš, viņi domā, meklē, mēdī, dabū)

2) vajadzības īsteiksmē (jadamā, jameklē, jamedī, jadabū)

3) pavēles īsteiksmes veenskaitlī (domā! meklē! mēdī! dabū!)

c) **nākotnē** īstenības īsteiksmē trešā personā veensk. un daudzsk. (domās, meklēs, medīs, dabūs).

7) Divdabju un no darbības vārda atvasināto leetū v. atgriezeniskās formas galotnē — ās (preecadamās, preecajušās, izcelšanās, klausitajās).

8)*) Apstākļu vārdos un skaitļos: tā, šā, kā nekā (так, этак, как, нежели, никак).

Tautas Izglītības Komisariata Latvju
Nodaļas vadītajs

K. Ozols-Preedneeks.

2. pielikums

8

Šajos noteikumos II. Vissaveenības izglītības darbinieku konference 1927. g. septembrī eveda sekošus **pārlabojumus**:

5. punktā: a) Ja darb. v. pagātnē saknes beigās dzirdams **z**, tad infinitīvā jāleeto **zt** un divdabjos **zd** un **zt**; peem.: gāzu — **gāzt** — **gāzdams**, **nogāzts**.

b) Ja darb. vārda pagātnē saknes beigās dzirdams **s**, tad infinitīvā jāleeto **st** un divdabjos **sd** un **st**; peem.: nesu — **nest** — **nesdams** — **nests**.

c) Ja darb. v. pagātnē saknes beigās dzirdams **d** vai **t**, tad infinitīvā jāleeto **st** un divdabjos **zd** un **st** metu — **mest**, **mezdams** — **mests** — **vedu** — **vest**, **vezdams**, **vests**.

Garumzīmju leetošanas 2. punktā.

Datīvā daudzskaitlī seev. kārtā garumzīme leekama arī leetas vārdos; peem.: sirmām galvām, sarkanām rozēm, skaļām balsīm.

8. punktā: Apstākļu vārdos galotnē **ām** leekama garumzīme, ja **a** teek gari izrunats; peem.: lēnām, garām, kājām (bet: mūžam, gaužam).

Peezīme: Šee pārlabojumi vārdnicā ņemti vērā.

Taut. Izgl. Kom. Nac. Mazak. Padomes
latvju inspektors

L. Brucer.

3. pielikums

11

apkakle	asaris*
apkērigs	asins, ģen. asins, daudzsk.
apkopt	asinat [asinis]
aplam	asiņot
apleecība	asistents
aplenkt, aplencu	asketisms
aplinkus	asmens, asmeņi
aploksne (kuvers)	asns
apmēram	asprātīgs
apnikt, tag. apnīku, pag.	ass
apostrofs [apniku]	assgals
apprecetees	astoni
appuškot	astondesmit
apputet, apputu, apputeju	astonpadsmīt
aprilis	astonstūris
apriņķis	astotdaļa
apse	astroloģija
apsega	astronomija
apskats	atāls
apsmeekls	atbalss
apsolījums	atbērt, atberu, atbēru
apstiprinājums	atbildīgs
apstulbt, apstulbstu,	atdāvinat
apsūdzetājs [apstulbu]	atdot
apteeika*	atdzīvinat
apvārdot	atdzimt
apvidus	atdzist, atdzeestu, atdzisu
arajs	ateists
arheoloģija	atgadījums
arests	atjautīgs
arguments	atjēgtees, atjēdzos
arija	atkarīgs
aristokrāts	atlaist, atlaižu, atlaidu
aritmētisks	atlīdzība
arkls	atlogs
arods	atļauja
arodbeedriba	atpūta
aršana	atraitne
arveenu	atraitnis

Paronīmijas izpratne un paronīmu noteikšanas kritēriji

The Understanding of Paronymy and Criteria for the Determination of Paronyms

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitātes Filoloģijas fakultāte

Baltu valodu katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: inta.urbanovica@lu.lv

Tradicionāli plašākā nozīmē par paronīmiem tiek saukti līdzīgi skanoši, bet semantiski atšķirīgi izteiksmes līdzekļi. Šāda izpratne izvirza pārāk vispārīgus kritērijus, jo nenorobežo paronīmiju no citām valodas parādībām ne pēc fonētiskiem, ne morfoloģiskiem, ne sintaktiskiem parametriem. Valodniecībā būtu jāšķir divi termini – *paronomāze* un *paronīmija*. Paronomāze ir apzināta elementu formālās līdzības tuvināšana kā stilistiska figūra, bet paronīmija – paralēlismu apakšsistēma, kurā apkopoti derivatīvi saistīti, bet semantiski atšķirīgi izteiksmes līdzekļi, kas bieži vien tiek jaukti neapzināti. Lai paronīmiju šķirtu no citām valodas apakšsistēmām, tās izpratnē būtu jāievēro noteikti kritēriji vienību diferencēšanā.

Atslēgvārdi: valodas kultūra, paralēlums, paronīmija, paronīms, paronomāze.

Valodnieciskajā literatūrā jēdziens *paronīmija* nostiprinājies 20. gadsimtā līdz ar valodas kultūras kā patstāvīgas zinātnes nozares attīstību. Latviešu valodā termins *paronīms* nav pārāk izplatīts, kaut gan tas ir atrodams vairākās svešvārdu vārdnīcās un enciklopēdijās.

Tradicionāli latviešu valodas vārdnīcās par paronīmiem tiek saukti līdzīgi skanoši, bet semantiski atšķirīgi izteiksmes līdzekļi (SV1 1969, 490; SV2 1999, 564), minot tādus piemērus kā *logs / loks*, *patstāvīgi / pastāvīgi*. Plašāka definīcija ir atrodama „Latvijas Padomju enciklopēdijā”: „Paronīmija (*para..* + gr. *onyma* vārds) – atšķirīgas nozīmes vārdu skaniskās formas līdzība. Šādus vārdus sauc par paronīmiem (piem., likums – līkums, ferma – firma, zeme – zems). Dažkārt par paronīmiem uzskata tikai tādus vārdus, kuru līdzība ir nejauša, nav saistīta ar etimol. radniecību. Paronīmus plaši izmanto dzejā tās fonēt. organizācijas līdzekļu veidošanai” (LPE 1986, 542). Līdzīga paronīmu izpratne ir

atrodama arī vairākās lingvistisko terminu vārdnīcās un enciklopēdijās krievu valodā (Ахманова 2004, 313; БЭС 2000, 368; Марызо 2004, 202 u. c.).

Šādā izpratnē noteicošā pazīme paronīmu konstatēšanā ir šo izteiksmes līdzekļu jaukšana konsituācijā, par primāru diferencētājpazīmi izvirzot formālu līdzību. Tādējādi tiek izvirzīti pārāk vispārīgi kritēriji, kas nenorobežo paronīmiju no citām valodas parādībām ne pēc fonētiskiem, ne morfoloģiskiem, ne sintaktiskiem parametriem, un par paronīmiem var dēvēt gan formāli līdzīgus vārdus, kam nav etimoloģiskas saiknes, piemēram, *likums / līkums, kazas / kāzas, salds / salts*, gan radniecīgus formāli variatīvus izteiksmes līdzekļus, piemēram, *dražē / dražeja, māmuliņa / māmuliņa*, gan sinonīmiskas valodas vienības, piemēram, *zaigot / zalgot, līt / liņāt, brīve / brīvestība / brīvība*.

Valodas elementu formālai līdzībai pievērsta uzmanība arī citās lingvistiskajās tradīcijās, tomēr termini *paronīms* un *paronīmija* nav izplatīti nedz Rietumeiropas, nedz ASV lingvistikā. Franču valodā, piemēram, parādās termins *difficulte* (valodas grūtība, grūtums), kas tiek attiecināts uz fonēmām, morfēmām, leksēmām, sintagmām, kuras valodas praksē tiek jauktas vai lietotas neprecīzi. Šādas valodas grūtības tiek apkopotas vārdnīcās vai arī praktisku padomu rokasgrāmatās (piemēram, Joseph, 1987; DDFA, 1998). Spāņu valodā arī izmantoto līdzīgu terminu – *dificultad* (valodas grūtība, grūtums) (Seco, 1991 u. c.), un līdztekus tam parādās arī vārds *duda* (šaubas, svārstība, nenoteiktība). Vācu valodā, analizējot valodas neprecizitātes, kas saistītas ar elementu formālo līdzību, lieto vārdu *Zweifelsfälle*, kas semantiski ir saistāms ar vārdu *šaubas* (RGD, 1985 u. c.). Angļu valodā tradicionāli tiek izmantoti termini *confusable, confused words* (sajaucami, sajaukti vārdi) (Williams, 1995 u. c.) vai arī *malaprop, malapropism* (lietošana nevietā). Ļoti bieži formāli līdzīgi vārdi tiek aplūkoti praktisku ieteikumu rokasgrāmatās (Copperud, 1980; Wood, 1990 u. c.).

Šāda veida vārdnīcās visi izteiksmes līdzekļi, kurus runātāji valodā jauc neapzināti, ir aplūkoti vienkopus – gan tie, kas tiek izrunāti līdzīgi, gan tie, kas tiek rakstīti līdzīgi, gan arī tie, kuru nozīmes ir sinonīmiskas. Tātad visas paralēli lietojamās valodas vienības – sinonīmi, paronīmi, varianti, homonīmi, antonīmi u. c. – tiek aplūkotas vienkopus kā valodas grūtības, svārstības, neskaidrības, ja tās tiek jauktas funkcionālajā aspektā. No vienas puses, šāda pieeja paredz attiecīgās valodas parādības plašāku izpratni, iekļaujot problēmas izpētē gan semantisko, gan formālo aspektu, tomēr, no otras puses, tā sašaurina problēmas būtību, jo dažādu valodas elementu nediferencēti lietojumi ir valodas kļūdas, kas rodas vairāk vai mazāk subjektīvu iemeslu dēļ. Līdz ar to paronīmija kā noteikta valodas parādība saplūst ar citiem paralēlismu veidiem un netiek īpaši analizēta nedz teorētiski, nedz praktiski.

20. gadsimtā par paronīmiem īpaša interese vērojama krievu lingvistikā. 60. gados parādās citāda izpratne par paronīmiem un tiek definēts, ka tie ir izteiksmes līdzekļi, kas tuvi pēc leksiski gramatiskās piederības un sakņu radniecības, bet šķirami semantiski (Розенталь.. 1976, 272; Вишнякова 1984 (6), 3; Васильева.. 1995, 80). Šāda izpratne parādās arī latviešu valodā (Freimane 1993, 104). Termina šaurākā interpretācijā ir iekļauta būtiska paronīmijas

īpatnība – viena sakne, kas ierobežo un precizē paronīmijas izpētes objektu. Par paronīmiem ieteikts dēvēt tikai tādus vārdus, kas ir radnieciski, piemēram, *virsa / virsma, izziņa / uzziņa, cilvēciņš / cilvēcisks*, analizējot šo valodas vienību semantiskās nianšes un sistēmisko kopību. Plašākā izpratnē termins *paronīms* agrāk tika attiecināts uz stilistisku paņēmieni, kura pamatā ir skaniskās formas līdzība, turpretim kopš 20. gadsimta otrās puses šo terminu ieteikts lietot kā valodas kultūras izpētes objektu un saistīt ar literārās valodas kodifikācijas jautājumiem, pievēršot uzmanību ne tikai subjektīvajiem, bet arī objektīvajiem cēloņiem, kas rada šo valodas parādību.

Inta Freimane, analizējot paralēluma iespējas latviešu valodā valodas kultūras aspektā, izvirza četras paralēlismu mikrosistēmas – variantus, sinonīmus, paronīmus, homonīmus –, norādot katra paralēlismu tipa īpatnības semantiskajā un formālajā aspektā (Freimane 1993, 80–84). Tādā veidā paralēlismi tiek klasificēti pēc noteiktiem kritērijiem un aplūkoti neatkarīgi cits no cita. Paronīmi šajā klasifikācijā veido patstāvīgu kopumu, kam ir raksturīgas noteiktas attieksmes ar citām paralēlismu mikrosistēmām. Tā nav objektīva valodas vienību apakšsistēma, bet gan formāli kodificēts elementu kopums, kas pakļauts valodas sistēmiskajai izpratnei. Paronīmi nav īpaša leksikas apakšsistēma; paronīmi ir valodas funkcionēšanas kategorija, valodas prakses un valodas kultūras teorijas priekšmets (Freimane 1993, 104).

Paralēlismu funkcionālā analīze paredz arī plašāku izpratni par paralēli lietoto izteiksmes līdzekļu stilistiskajām iespējām. Ja skaniski un morfoloģiski līdzīgi valodas elementi valodā tiek jaukti apzināti, tos var analizēt kā paronomāzes gadījumus. Paronomāze ir stilistiska figūra, kuras pamatā ir vienādi vai līdzīgi skanošu atšķirīgas nozīmes vārdu satuvināšana, ar ko runā vai tekstā rada komisku efektu vai vārdu spēli, piemēram, *samba – sambo, mesli – mēsli* u. tml. (Crystal 1995, 456–457, SV2 1999, 564; БЭС 2000, 368).

Paronomāze kā stilistisks paņēmieni ir pazīstams jau kopš antīko laiku retorikas teorijas. Tas tiek izmantots, lai piešķirtu tekstam izteiksmību, pastiprinātu tā iedarbīgumu, izceltu autora ideju izteikuma spilgtumu un autora prasmi darboties ar it kā nesaistītiem valodas elementiem. Paronomāze ir saistīta ar aktualizāciju un liecina par autora valodisko izjūtu un īpašo vārda izmantošanas mākslu.

Džeksons: *Labvakar, zoni. Kas mums ir viss tas mīļākais?*

Edvīns: *Viss tas mīļākais?*

Bruno: *Kas nu kuram.*

Maigonis: *Mūsu gados viens, onkulīt, jūsu atkal pavisam kas cits.*

Džeksons: *Nekā nebija. Gailis.*

Edvīns: *Kas?*

Bruno: *Gailis?*

Džeksons: *Gailis ir vistas mīļākais. Hē... hē...*

Bruno: *Ak tā, vistas...*

Edvīns: *Bet jūs teicāt...*

Džeksons: *Bet es teicu? To pašu vien teicu, zoniņ.*

(G. Priede.)

– *Pūce! Laid mani iekšā! Tas esmu es, lācis!*

Tad durvis atvērās un uz sliekšņa parādījās Pūce.

– *Labdien, Pūk! – viņa teica. – Kas jauns pasaulē?*

– *Šausmas un bēdas, – atbildēja Pūks. – Mans draugs I-ā ir pazaudējis asti. Un viņš ir nelaimīgs par to. Vai tu nebūtu tik laipna un nepateiktu, kā lai es atrodu viņa asti?*

– *Pēc parastās procedūras, kas izriet no tādas lietas, – cienīgi paskaidroja Pūce.*

– *Kas tas ir par izrietu procedūrēju? – Pūks jautāja. – Man galvā ir tikai zāģu skaidas, tāpēc man grūti saprast garus vārdus.*

(A. A. Milns.)

Paronomāze ir viens no paņēmiem, kā izcelt tekstu, kā pievērst uzmanību, un attiecīgo piemēru izvēles pamatā ir elementu fonētiskā līdzība. Tā ir saistīta ar labskanību un ritmu. Krievu valodniece Olga Višņakova (Вишнякова) norāda, ka paronomāze ir psiholingvistiska parādība, kas tekstā funkcionē stilistisku figūru veidā, un tāpēc tā nav raksturīga nedz zinātniskajā, nedz lietišķajā stilā (Вишнякова 1984(a), 30–31).

Valodas teorijā konsekventi būtu šķirami divi termini – *paronomāze* un *paronīmija*. Paronomāze ir apzināta formāli līdzīgu elementu tuvināšana stilistiskas figūras veidā, savukārt paronīmijas pamatā ir paralēlismu apakšsistēma, kurā apkopotī derivatīvi saistīti, bet semantiski atšķirīgi izteiksmes līdzekļi, kas tiek jaukti neapzināti lingvistisku un ekstralingvistisku iemeslu dēļ. Paronomāzes piemērus var uzskatīt par neīstajiem paronīmiem jeb kvaziparonīmiem, jo tie nav morfoloģiski saistīti, tos saista tikai skaniska līdzība, kas var radīt kļūdainas asociācijas.

Krievu valodniecībā paronīmi dažkārt tiek analizēti kā noteikta leksikas apakšgrupa (Фомина 1990; Розенталь.. 2003; Вишнякова 1984(a)). Jau pats termins liecina par saistību ar vārdiem (grieķu valodā *ονυμα* nozīmē ‘vārds’). Kaut gan paronīmu būtība slēpjas vārdu morfoloģiskajā kopībā un noteiktās derivatīvi semantiskās niansēs, kas realizējas vārdā, tomēr paronīmija ir valodas funkcionēšanas izpausme, nevis statistiski pētāma leksikas apakšsistēma, jo paronīmu noteikšanā un diferencēšanā ļoti liela nozīme ir kontekstam. Tradicionāli paronīmu pētījumos piemēri tiek skaidroti un aprakstīti, izmantojot kontekstā sintagmatiski saistīto elementu analīzi. Piemēram, I. Freimane, aprakstot sufiksālos paronīmus, papildina attiecīgos darinājumus ar raksturīgākajiem vārdkopu locekļiem: „...*abpusējs* (spogulis) – *abpusīgs* (piekāpšanās), *ārkārtējs* (gadījums) – *ārkārtīgs* (bailes), *daudzpusējs* (vienošanās) – *daudzpusīgs* (vienošanās)..” (Freimane 1993, 107). Līdzīga metode izmantota arī V. Skujiņas paronīmu aprakstos (Skujiņa 2003, 57–60; Krūmiņa 2002, 66–67), „Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata” (PPR 2002, 98–105) un citos

darbos. Arī paronīmu vārdnīcu šķirkļos tipiskās vārdkopas ir vērtīgs nozīmju skaidrošanas materiāls (Вишнякова 1984(б), Бельчиков.. 2004).

Valoda nepārtraukti attīstās, un paronīmija nenoliedzami ir saistīta ar noteiktām valodas attīstības tendencēm. Paronīmijas procesa apzināšana sekmē valodas skaidrību un precizitāti, jo tikai formāli un semantiski atbilstoša elementa izvēle nodrošina skaidru un precīzu izteiksmi, kas noteiktās valodas lietošanas sfērās ir ļoti būtiska. Paronīmu fiksācija un nozīmju skaidrošana ir nepieciešama mūsdienu valodai sakarā ar jēdzienu konkretizēšanos, jaunu darinājumu ieviešanu, līdzīgu vārdu nozīmju diferencēšanos. Mūsdienās ir vērojama saziņas formas intelektualizācijas un specializācijas tendence, kas saistīta ar prasību lietot komunikatīvajai videi atbilstošus skaidrus un precīzus izteiksmes līdzekļus. Viens no veidiem, kā padarīt valodu konkrētāku un precīzāku, ir pareiza paronīmu izvēle.

Paronīmus valodas praksē parasti aplūko kā problēmpiemērus, jo valodas lietotājiem paronīmu šķīrums sagādā grūtības. Paronīmijā primārā ir valodas elementa formālā variēšanās, kas pēc kodificētās normas ieteikumiem pieļauj arī noteiktu semantisko diferenciaciju. Tā kā valodā fonēmu un morfēmu variēšanās var būt gan tikai formāla, gan arī semantiski nozīmīga, valodas lietotājam konkrētā pozīcija ne vienmēr ir skaidra un saprotama, piemēram, atvasinātā īpašības vārdā *vienmulīgs* piedēklim *-īg-* nav noteiktas semantiskas slodzes, un, tā kā šis darinājums pēc nozīmes sakrīt ar īpašības vārdu *vienmuļš*, abi vārdi uzlūkojami par formālajiem variantiem, savukārt atvasinājumā *melnīgs* sufiksam *-īg-* piemīt noteikta nozīmes nianse, kas semantiski šķir šo darinājumu no vārda *melns*. Valodas teorijā izstrādātie ieteikumi praksē realizējas nevienmērīgi, tāpēc valodnieki ar kodificētās normas palīdzību cenšas tos regulēt.

Paronīmus valodas praksē mēdz uzskatīt par vārdiem, kas rada valodas grūtības. To, ka šīs valodas vienības ļoti bieži praksē tiek jauktas, nosaka vairāki objektīvi faktori (Фомина 1990, 127–128).

1. Paronīmi bieži vien apzīmē līdzīgas reālijas vai parādības, tāpēc valodas lietotājam var rasties grūtības, izvēloties precīzāko paronīmu noteiktā kontekstā, piemēram, vārdi *virsa* un *virisma* tiek attiecināti uz priekšmeta vai ķermeņa daļu, tikai *virisma* ir ‘ķermeņa, priekšmeta ārpuse, kas robežojas ar apkārtējo vidi’, bet *virsa* – ‘priekšmeta vai ķermeņa virsējā, augšējā daļa, virspuse’.

2. Paronīmiem parasti ir līdzīga lietojuma sfēra, vai arī starp tiem veidojas noteiktas asociatīvas saites, kas dažkārt var maldināt valodas lietotāju, piemēram, vārdi *anafora* / *epifora* vai arī *prologs* / *epilogs* ir ne tikai formāli līdzīgi, bet arī attiecināmi uz asociatīvi saistāmiem jēdzieniem, tāpēc, lai tos prastu lietot atbilstoši kontekstam, ir jāzina ne tikai vārdu nozīmes, bet arī atsevišķu derivatīvo elementu semantika.

3. Paronīmi bieži ir iesaistāmi vienā un tai pašā vai sinonīmiskā kontekstā, un tas var radīt mānīgu priekšstatu par paronīmu ekvivalenci, piemēram, paronīmus *kareivīgs* / *kareivisks* var saistīt ar vārdu *izskats*, tomēr tie nav aizstājami viens ar otru, jo katram atvasinājumam piemīt noteikta nozīmes nianse – *kareivīgs* ‘drosmīgs, tāds, kas tiecas uzsākt strīdu’, bet *kareivisks* ‘militārs’.

4. Paronīmiem ir raksturīga paradigmātiskā analogija; valodas attīstības procesā notiek funkcionāli semantiska noteiktu lingvistisko elementu tuvināšanās, kas literārajā valodā netiek akceptēta tradicionāli izvirzīto normu dēļ, tāpēc var veidoties situācija, kurā valodas lietotājs kādu atvasinājumu kopumu izmanto nediferencēti, taču kodificētajos materiālos konsekventi tiek ieteikts šo formu atšķirīgs lietojums. Tā, piemēram, valodas prakses materiāli liecina, ka grūti šķirami ir īpašības vārdi *kopējs / kopīgs*, kaut gan latviešu valodā netrūkst normatīvo ieteikumu par šo vārdu nozīmes niansēm (Reidzāne 1978; Ceplīte 1997, 45; Skujiņa 2003, 58 u. c.). Šķiet, normatīvie ierobežojumi būtu liberalizējami, jo laika gaitā atšķirīgās nozīmes tā arī nav nostabilizējušās.

Lai paronīmiju šķirtu no citām paralēlismu apakšsistēmām, tās izpratnē jāievēro noteikti kritēriji vienību diferencēšanā. Šie kritēriji norāda uz paronīmu sistēmisko dabu.

Svarīga paronīmu pazīme ir **derivatīvā kodola kopība**. Paronīmi ir atvasināti no vienas saknes vārda, tāpēc tie ir morfoloģiski saistīti. Vienas saknes atvasinājumi funkcionē vienā vārddarināšanas ligzdā, un tiem ir raksturīgs viens semantiskais lauks (Вишнякова 1984 (6), 4), piemēram, atvasinājumi *skolēns / skolnieks* ir attiecināmi uz vienu objektīvās realitātes objektu – bērnu, pusaudzi, kas mācās skolā. Derivatīvi sistēmiskā kopība paronīmijā ir aktuāla, lai šķirtu šīs valodas vienības no citām paralēlismu grupām – paronomāzes, homonīmijas u. c.

Paronīmiem ir raksturīga **ideogrāfiskā līdzība**. Paronīmu rakstība daļēji pārklājas, jo šo atvasinājumu pamatā ir viena morfoloģiskā sakne. Biežāk atšķirība vērojama afiksālajā daļā, piemēram, *izziņa / uzziņa; efektīvs / efektīgs*, tomēr dažkārt morfoloģisku iemeslu dēļ tā var realizēties arī saknē, piemēram, *jutīgs / jūtīgs; rudzāji / rugāji*. Paronīmu rakstība nevar būt identa, jo izrunas un rakstības pilnīga atbilstība semantiski atšķirīgiem elementiem ir raksturīga homonīmijai. Šī pazīme ir svarīga, lai šķirtu paronīmiju no homonīmijas.

Paronīmiem piemīt **formveidošanas līdzība**, jo tie parasti ir morfoloģiski līdzīgi vārdi, kas funkcionē vienas vārdšķiras robežās un kam ir raksturīgas viena veida gramatiskās kategorijas. Paronīmus iezīmē arī **sintaktisko funkciju identitums**. Paronīmiem izteikumā ir viena un tā pati sintaktiskā funkcija, ko nosaka to gramatiski semantiskā daba.

Galvenā paronīmu pazīme ir **semantiskais norobežojums**. Paronīmi kontekstā nav aizstājami viens ar otru, tiem ir atšķirīga nozīme. O. Višņakova uzskata, ka paronīmu pāri veido viena semantiskā kodola divus nozīmes centrus (Вишнякова 1984(6), 4). Dažkārt paronīmi var saistīties ar vienu un to pašu vārdu, tomēr arī tad ir vērojamas nozīmes nianšes. Ja paronīmiem nozīmes nianšes ir nivelējušās, tie valodas praksē tiek lietoti kā variatīvi izteiksmes līdzekļi. Literārās valodas normatīvajos izdevumos dominē tendence teorētiski šķirt šādus paronīmus, tomēr valodas prakse rāda, ka ne vienmēr tas ir iespējams (Urbanoviča, 2006).

Interese par paronīmiju gan teorētiskā līmenī, gan arī valodas praksē liecina, ka tā ir aktuāla problēma. Ir nepieciešams izstrādāt zinātniski pamatotu paronīmijas teoriju un izveidot paronīmu reģistru, lai atbilstošās atziņas un

argumentētus valodas piemēru skaidrojumus varētu izmantot valodas praksē, kā arī iekļaut latviešu valodas leksikogrāfiskajā materiālā.

Saīsinājumi

DDFA – Dictionnaire des difficultés du français d'aujourd'hui

LPE – Latvijas Padomju enciklopēdija

PPR – Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata

RGD – Richtiges und gutes Deutsch

SV – Svešvārdu vārdnīca

БЭС – Большой энциклопедический словарь

Literatūra

1. Ceplīte, B., Ceplītis, L. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1997.
2. Copperud, R. H. *American Usage and Style. The Consensus*. New York: Van Nostrand Reinhold Company, 1980.
3. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of Language. Second edition*. Cambridge University press, 1997.
4. *DDFA – Dictionnaire des difficultés du français d'aujourd'hui*. Canada: Larousse-Bordas, 1998.
5. Freimane, I. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne, 1993.
6. Joseph, H. *Nouveau dictionnaire des difficultés du français moderne*. Paris: Duculot, 1987.
7. Krūmiņa, V., Skujiņa, V. *Normatīvo aktu izstrādes rokasgrāmata*. Rīga: Valsts kanceleja, 2002.
8. *LPE – Latvijas Padomju enciklopēdija. 7. sēj.* Rīga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1986.
9. *PPR – Pareizrakstības un pareizrūnas rokasgrāmata*. [Aut. kol.]. Rīga: Avots, 2002.
10. Reidzāne, B. Īpašības vārdi *kopējs* un *kopīgs*, to semantikas problēmas // *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 14. laidziens. Rīga: Liesma, 1978, 63–103.
11. *RGD – Richtiges und gutes Deutsch. Wörterbuch der sprachlichen Zweifelsfälle. Duden Band 9*. Mannheim/ Wien/ Zürich: Dudenverlag, 1985.
12. Seco M. *Diccionario de dudas y dificultades de la lengua española*. Madrid: Espasa Calpe, 1991.
13. Skujiņa, V. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2003.
14. *SV1 – Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Liesma, 1969.
15. *SV2 – Svešvārdu vārdnīca*. Rīga: Jumava, 1999.
16. Urbanoviča, I. Īpašības vārda piedēkļu semantiskais paralēlums // *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi*. Nr. 2. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 59–69.
17. Williams, D. K. *NTC's Dictionary of Easily Confused Words*. Lincolnwood: National Textbook Company, 1995.
18. Wood, F. T., Flavell R.H. & Flavell L.M. *Current English Usage*. London: Papermac, 1990.
19. Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: УРСС, 2004.
20. Бельчиков, Ю. А., Панюшева М. С. *Словарь паронимов русского языка*. Москва: Астрель, 2004.
21. *БЭС – Большой энциклопедический словарь. Языкознание*. Москва: БРЭ, 2000.

22. Васильева Н. В., Виноградов В. А., Шахнарович А. М. *Краткий словарь лингвистических терминов*. Москва: Русский язык, 1995.
23. Вишнякова О. В. *Паронимия в русском языке*. Москва: Высшая школа, 1984 (а).
24. Вишнякова О. В. *Словарь паронимов русского языка*. Москва: Русский язык, 1984(б).
25. Марузо Ж. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: УРСС, 2004.
26. Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. *Современный русский язык*. Москва: Айрис-Пресс, 2003.
27. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. *Словарь-справочник лингвистических терминов*. Москва: Просвещение, 1976.
28. Фомина М. И. *Современный русский язык. Лексикология*. Москва: Высшая школа, 1990.

Summary

It is widespread opinion that paronyms are formally similar words, for example, firma/ferma, zeme/zems, likums/līkums, but this approach does not separate these elements from other subsystems such as homonymy, synonymy etc. We need to distribute two terms in Latvian linguistics – paronomasia and paronymy. Paronomasia – it is deliberate mixing of language units by formal features as a stylistic figure; paronymy – it is a list of words with morphological similarity and semantic difference that people use sometimes being unaware of literary standards.

LU Raksti. 728. sēj. Valodniecība. 2008

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīga, LV-1010
Tālr. 7034535